

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

**A határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatikai
eszközök rendszere a Bécsi Kódexben**

Bölcsészdoktori (Ph.D.) értekezés

Témavezető:
Dr. Sebestyén Árpád

Készítette:
Katona Krisztina

**Debrecen
2003.**

Én, *Katona Krisztina* teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült.

**A határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatikai eszközök rendszere
a Bécsi Kódexben**

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a nyelvtudomány tudományágban

Írta: Katona Krisztina okleveles magyar nyelv és irodalom szakos bölcsész és
középiskolai tanár

Készült a Debreceni Egyetem doktori iskolája
(..... programja) keretében

Témavezető: Dr. Sebestyén Árpád

A doktori szigorlati bizottság:

elnök:	Dr. Szikszainé Nagy Irma
tagok:	Dr. A. Molnár Ferenc
	Dr. Kiss Jenő

A doktori szigorlat időpontja: 2001. április 26.

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök:	Dr.
tagok:	Dr.
	Dr.
	Dr.
	Dr.

Az értekezés védésének időpontja: 200...

Tartalom

I. Bevezetés	6
II. A határozó	9
1. A határozó kategóriája a nyelvben	9
2. A határozó kategóriája a nyelvléírásban	16
3. A határozói viszony kifejezésére szolgáló lehetséges grammatika eszközök ..	19
4. A határozók rendszere	24
III. A határozói viszony kifejezésének eszközei a Bécsi Kódexben	26
1. A kifejezőeszközök elhatárolásának kérdései	26
2. A ragtalan névszóval kifejezett határozók készlete	37
3. A ragos névszóval kifejezett határozók készlete	40
3. 1. Primer ragok funkcionális módosulásával keletkezett ragok	40
- <i>l</i> , - <i>ul/-ül</i>	40
- <i>n</i> (- <i>on/-en/-ön</i> ; - <i>an/-en</i>)	42
- <i>vá/-vé</i>	46
- <i>(s)t</i>	48
3. 2. Raghalmazással keletkezett ragok	51
- <i>ént</i>	51
- <i>ig(-lan/-len)</i>	52
- <i>stul/-stül</i>	55
3. 3. Névutók raggá válásával keletkezett ragok	56
- <i>ban/-ben</i> , - <i>ba/-be</i> , - <i>ból/-ből</i>	56
- <i>ért</i>	61
- <i>hoz/-hez/-höz</i>	63
- <i>ként</i>	66
- <i>nak/nek</i>	68
- <i>nál/-nél</i>	70
- <i>ról/-ről</i> , - <i>ra/-re</i>	72
- <i>tól/-től</i>	77
- <i>val/-vel</i>	80
4. A névutós névszóval kifejezett határozók készlete	84
4. 1. Egyszerű névutók	84
<i>alól</i> , <i>alatt</i> , <i>alá</i>	84
<i>által</i>	86
<i>elől</i> , <i>előtt</i> , <i>eleibe</i>	88
.....	
<i>elvől</i> , <i>elvé</i> (<i>elvett</i>)	90

<i>ellen</i>	91
<i>felől, felé</i>	93
<i>(fölött ~) felett</i>	94
<i>kívül</i>	95
<i>közibe</i>	96
<i>közül között (közé)</i>	97
<i>közepett</i>	100
<i>körül</i>	101
<i>mögül, mögött, mögé</i>	102
<i>mellett</i>	103
<i>miatt</i>	104
<i>nélkül(ön)</i>	106
<i>szerint</i>	108
<i>után</i>	110
4. 2. Ragvonzó névutók	112
<i>belül (-n)</i>	112
<i>fogva (-nél)</i>	113
<i>fogva (-tól)</i>	114
<i>közel (vmihez)</i>	116
<i>megválva (-tól)</i>	117
4. 3. A névutóvá válás folyamatába belépő elemek	119
<i>számába</i>	119
4. 4. A névutó kategóriából kilépő a raggá válás útján lévő elemek	120
<i>képpen</i>	120
<i>koron ~ -kor</i>	123
<i>szērén (-szēr)</i>	125
III. 5. A határozószóval kifejezett határozók készlete	128
5. 1. Az egyszerű határozószók	129
5. 1. 1. Névszói (és igenévi) alapszavú határozószók	129
5. 1. 2. Névmási alapszavú határozószók	139
5. 2. Az összetett határozószók	146
III. 6. A határozószói személyes névmások készlete	154
6. 1. A főnévi határozóragokkal korreláló határozószói személyes névmások ...	154
6. 2. A névutókkal korreláló határozószói személyes névmások	158
III. 7. A határozói igenévvél kifejezett határozók készlete	164
III. 8. A főnévi igenévvél kifejezett határozók készlete	168
IV. Összefoglalás	171
Irodalom	176

I. Bevezetés

1. A nyelv történetének vizsgálata során egy-egy téma feldolgozásánál a kutató két alternatíva közül választhat: vagy egy nagyobb korszak nyelvemlékanyagát tekinti át bizonyos fókig — a korpusz terjedelme miatt — vázlatosan, vagy egy-egy nyelvemléket vizsgál meg, minden adatra kiterjedő pontossággal. A határozói viszony kifejezésére szolgáló egyes grammatikai eszközök alaki és funkcionális, kérdéseit tekintve az első módszer alkalmazásával számos cikk, tanulmány, monográfia látott napvilágot a nyelvészeti szakirodalomban. Ugyanakkor a két lehetőség közül ebben a témában egy nagyobb nyelvemlék teljes körű, valamennyi adatra kiterjedő feldolgozásával nem találkozhatunk, ezért választottam tehát ez utóbbi feldolgozási módot.

2. A nyelvemlék kiválasztásánál témavezetőm javaslatát követtem, ennek megfelelően dolgozatomban első magyar bibliafordításunk, a Huszita Biblia Bécsi Kódexben fennmaradt szövegét fogom vizsgálni. Felmerülhet a kérdés, hogy miért esett a választás éppen a Bécsi Kódex szövegére, hisz közzismert tény, hogy ennek nyelvтанát KÁROLY SÁNDOR szótárszerűen földolgozta (KÁROLY SÁNDOR, *A Bécsi Kódex nyelvтана*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965). KÁROLY munkája azonban a Bécsi Kódex nyelvтани adatainak "csak" morfológiai földolgozását tartalmazza, s a bevezetőjében hangsúlyozza is, hogy nem tűzte ki célul a szöveg teljes nyelvтани leírását, hanem ennek csak egy részét valósítja meg és hozzátészi: „Szerves kiegészítése lesz egy következő, szintaktikai kötet, s a jelenlegi munkát ebben a szövegösszefüggésben kell értékelni” (KÁROLY, 1965: 9). Ez a kötet azonban nem készült el, s a Bécsi Kódex egyéb nyelvи elemzésével kapcsolatban még résztanulmányokat is csak keveset találunk, amelyek KÁROLY SÁNDOR munkáján kívül eső problémákra világítanak rá¹.

¹ IMRE SAMU, *A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben*, (1956: 348); BERRÁR JOLÁN, *Hasonlító kötőszók a Huszita Bibliában* (1960: 396); továbbá *A magyar nyelv történeti nyelvтана* törzsanyagában szintén szerepelt a Bécsi Kódex is, itt azonban nem önmagában kerül vizsgálat alá (vö. Benkő, 1991: 20).

A választás tehát egyrészt azért esett a Bécsi Kódexre, hogy a hiányzó szintaktikai kérdéseket tárgyaló kötet egy szegmensét pótolja, másrészt meghatározó szempont volt az is, hogy az első magyar bibliafordítást vizsgáljam, mivel így a későbbiekben lehetőség adódik ugyanezen szövegrészek későbbi fordításainak hasonló módon történő vizsgálatára, a fordítás-szövegek összevetésére, ezzel pedig a határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatikai eszközök aránybeli változásainak adatolására két — esetleg több — korszakban.

Dolgozatom témája ennek megfelelően tehát a Bécsi Kódexben előforduló határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatikai eszközök rendszerének bemutatása, rávilágítva ezzel a kifejezőeszközök összefüggéseire, a kódex által dokumentált fejlődésére, illetve fejlettségi állapotára, továbbá arányaira. Mivel nyelvtörténeti szövegről van szó, az egyes kifejezőeszközök elhatárolásának kérdése még fokozottabban kell, hogy érvényesüljön, mint napjaink leíró nyelvtanában, hiszen határozóink alaki fejlődésében bizonyos körforgás tapasztalható, így az egyes fejezetekben ezekre külön is hangsúlyt helyezek. Ennek megfelelően egy-egy nyelvi elem megítélésénél nemcsak az adott nyelvemlék többi adatát kell figyelembe venni a munka során, hanem segítségül kell hívni a pótkompetenciát is, melyre a vonatkozó szakirodalom alapos megismerésével, más korabeli szövegek tanulmányozásával, valamint az adott korszak történelmi-társadalmi hátterének feltárása révén tesz szert az ember (vö. FORGÁCS, 1996).

3. A bevezetőben szeretnék kitérni az anyaggyűjtés módszerére is, melyet jelentős mértékben megkönnyített és meggyorsított az, hogy a Bécsi Kódex szövegét az adatgyűjtést megelőzően számítógépre vittem 1998-ban². Így a már

² A szöveg számítógépre vitelével kapcsolatban az alapvető problémát az jelentette, hogy bár a nyomtatásban megjelent szöveg a latin betűkészletet használja ugyan, de az eredeti írásképnak megfelelően nemcsak alapalakjában, hanem mellékjeles formában is (\$, #, v, Á, ű), valamint előfordul néhány egészen sajátos jelölési forma (pl. az *és* kötőszó helyett t, az *-us* végződés jelölésére u), amiket a számítógép önkényesen értelmezett volna egy esetleges beszkenelésnél. Így nem maradt más hátra, minthogy a szöveget be kell gépelni. Ezeknek a betűknek a begépelésére egyenként azonban nem mutatkozott lehetőség még akkor sem, hogyha a szövegben előforduló betűk nagy része rendelkezésre állt, hiszen ezek a betűk egy teljesen más betűtípus elemei az állandó betűtípusváltás pedig jelentősen megnövelte volna az amúgy is sok időt igénylő munkát. Tehát a mellékjeles alakok, valamint a sajátos jelek kódolása több szempontból is szükségszerűnek tűnt.

dokumentumként elmentett szövegből viszonylag könnyen, az elírás lehetőségét kiküszöbölve váltak kereshetővé, kigyűjthetővé, illetve a dolgozat szövegébe beilleszthetővé az adatok mindig szövegekörnyezetükben. Ennek ellenére nem vált teljesen nélkülözhetővé — különösen az egyes szavak változatos írásképe miatt — KÁROLY SÁNDOR munkája sem, hisz ez egyrészt a Bécsi Kódexben előforduló igéket, főneveket, mellékneveket (és számneveket) morfémaszerkezetük, valamint szófaji kategóriájuk figyelembe vételével dolgozza fel szótárszerűen, másrészt a toldalékmorfémákat rendszerezi. Különösen a ragos tulajdonképpeni névszók kigyűjtésénél vettem nagy hasznát e kötetnek.

4. Dolgozatomat szerkezetileg három nagy egységre tagolom. Az első részben a határozóról mint nyelvi kategóriáról, valamint a határozói viszony kifejezésének lehetőségeiről, nyelvi realizációjáról fogok szólni. A második — a dolgozat egésze szempontjából központi jelentőségű — fejezetben először kitérek az egyes kifejezőeszközök elhatárolásának problémájára, majd szófajtani, alaktani, funkcionális és kvantitatív szempontokat érvényesítve sorra veszem a vizsgált korpuszban található határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatikai eszközöket. Munkám harmadik részében összegezve az előző fejezetek tapasztalatait kívánom reprezentálni a Bécsi Kódexben előforduló határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatikai eszközök teljes rendszerét, elsősorban az egyes kifejezőeszközök arányainak bemutatására helyezve a hangsúlyt.

A szöveg begépeléséhez a legcélszerűbb kódolási módnak az mutatkozott, hogy egy-egy mellékjeles alaknak, vagy sajátos jelnek egy betű és egy szám kombinációja feleljen meg. Az ily módon begépelte szöveg pedig úgy vált végül az eredetihez hasonló formátumúvá, hogy az egy-egy betű+szám kombinációval előállított karaktert a megfelelő betűtípus megfelelő betűjével helyettesítettem a teljes szövegben.

II. A határozó

II. 1. A határozó kategóriája a nyelvben

Konkrét bizonyítékok hiányában csak feltevésekre alapozva fogadhatjuk el, hogy a beszéd — a gondolkodással szoros kölcsönhatásban — az emberré válásnak már a legkezdetibb stádiumában kialakult, s az ember szerveinek és értelmének fejlődésével párhuzamosan vált mind tökéletesebbé. Feltevésekre vagyunk utalva arra vonatkozóan is, hogy milyen volt a legkezdetlegesebb beszéd, illetve mikor és hogyan, milyen szerkezeti változások eredményeként jelentek meg benne a mai nyelvi elemek, hiszen ilyen ősi időkre visszanyúló emlékekkel a nyelvtudomány nem rendelkezik. Ami a nyelv határozó kategóriájának fejlődését illeti, szembetűnő az emberi gondolkodás és a nyelv történeti kölcsönhatása. E nyelvi kategória létrejötte jól példázza, hogyan teszi alkalmassá meglevő eszközeit a nyelv a valóságot egyre hívebben és gazdagabban tükröző gondolkodás kifejezésére (H. MOLNÁR, 1961).

A nyelv határozó kategóriájának eredetét, kialakulását kutatva egyet kell értenünk H. PAULLal, aki a Prinzipien 1. kiadásának XI. „Die Scheidung der Redeteile: A beszédrészek szétválasztása” című fejezetben így fogalmaz: „Österemtés útján semmiféle grammatikai kategória nem keletkezik. Az eredeti szó szemléletet jelöl, az eredeti mondat szemléletek kapcsolatát. Egy dolognak, egy tulajdonságnak, egy cselekvésnek, egy vonatkozásnak a jelölőjévé a szó csak lassanként, hosszú hagyományos használat folytán fejlődik; éppen így a mondat csak lassanként válik tagolt egésszé, amelyben az egyes részek funkciójuk szerint vannak differenciálódva. A szónak és a mondatnak ez a fejlődése ugyanaz a folyamat. Éppen a mondatszerkezeten belül fejlődnek ki a szóosztályok, a beszédrészek, ahogy ehhez képest egész illendő módon nevezik is őket.” (PAUL Prinzipien, 1880: 200, idézi PAIS, 1950: 298)

A nyelvtudomány elfogadja azt a megállapítást, hogy a kezdeti mondat egy szóból állt, melynek bizonyítékaként az egyes nyelvekben még ma is meglevő

személytelen vagy alanytalan igéket (pl. *esteledik, virrad, alkonyodik*), valamint az ún. nomen-verbumokat (pl. magy. *fagy, les, nyom* vog. *Ű#t* 'szél' : *Ű#t-* 'szél fúj'; cser. *lím* 'hó' : *lím-* 'havazik'; f. *tuule-* 'szél' : *tuule-* 'szél fúj') említik. A felkiáltásszerű, tagolatlan ősmondatokban nem lehet még mondatrészekről vagy beszédrészekről szólni. E tagolatlan egyszavas mondatok — egy hosszú fejlődés eredményeként — szükségképpen váltak kéttagúvá, hiszen „a valóságviszonyok, s nekik megfelelően a grammatikai konstrukciók legmélyén is az a felismerés lappang, hogy a beszéd indítékául szolgáló élményhelyzetben két jelenség összefüggésben van. Ez a képlet — két jelenség összefüggése — lélektanilag az egyszavas mondatokból is kielemezhető, de még jobban kisejlik abból a nagyfokú binarizmusból, amely a nyelvi konstrukciókban uralkodik. A szituációt teljes egészében nyelvi jelekkel ábrázoló kifejlett mondat bizonyára éppen azért öltött kéttagú formát, mert összefüggéseket csak úgy tudunk kifejezésre juttatni, ha felmutatjuk azt a legalább két pólust, melyek közt kapcsolat szálának feszülését ismertük fel.” (SEBESTYÉN, 1967: 191).

Az egytagú tagolatlan ősmondat kéttagú mondattá válásának szükségességét igazolja PAIS is, amikor Mondatrészek – beszédrészek című tanulmányában így fogalmaz: „A legősibb logikai viszonyítás, illetőleg minden logikai viszonyítás alapja az, hogy egy fogalmat bizonyos fogalmakkal összehasonlítok, s ennek folyamányaként egyesekkel egyeztetek, másoktól megkülönböztetek. Ez az ú. n. alany–állítmányi, praedicatív viszony: a nyelvi élet területén a legeredetibb szerkezet, olyan természetű viszonyításnak a hordozója, amelynek a mondatot mondattá tevő dinamikában döntő nyomatéka van.” (1950: 304.)

A kéttagú mondatban valósult meg tehát a mondattani viszonyok őstípusa: az alany–állítmányi, vagyis a predikatív viszony. A többtagú mondat létrejöttével kapcsolatos kutatásokat illetően a nyelvésztársadalom egyetért abban, hogy a többi mondatrész az alany–állítmányi, azaz predikatív viszonyból sarjadt ki, ám abban eltérnek az egyes kutatók, hogy hogyan, milyen szerkezeti változások eredményeként alakultak ki a bővítményviszonyok a predikatív szintagmából. Pontos adatok — írásos emlékek hiányában — erre vonatkozóan sem állnak

rendelkezésünkre azt azonban megállapíthatjuk, hogy a határozós viszony — mint a többi bővítményviszony is — a mondat fejlődésének csak bizonyos fokán alakult ki.

A bővítményviszonyok kialakulásának módját GOMBOCZ MI a *mondattan?* című tanulmányának végén csak jelzi, amikor megállapítja, „kétségtelen, hogy a determinatív, attributív, és obiectalis viszonyok a praedicatív viszonyból sarjadtak ki, a határozós_a jelzős és tárgyias szerkezetek erejük vesztett praedicatív szerkezetek.” (1929: 7), de nem fejt ki, példákkal nem illusztrálja.

KLEMM ANTAL szerint az alany képzetének továbbgondolásából s az alany és az új tag közt lévő állítmányi viszony lefokozásából keletkezett a jelző és néha a határozó. A határozó azonban általában az állítmány képzetének továbbgondolásából, s az állítmány mint alany és az új tag közt lévő állítmányi viszony lefokozásából keletkezett. Az utóbbi módon keletkezett a tárgy is. A jelző a határozó és a tárgy kialakulása még akkor ment végbe, midőn a lélektani és a nyelvtani alany és állítmány még egybeesett, s midőn a határozó és a tárgyi viszony még nem volt ragokkal megjelölve (1928: 105-10; 1928-42: 157-67).

Az állítmány képzetének továbbgondolásából a határozó keletkezését KLEMM ANTAL A *finnugor mondat őstörténete* című cikkében — egy példát is említve — úgy magyarázza, hogy egy névszói állítmányú szerkezethez „új állítmányt fűztek hozzá, ilyenkor az első állítmány a másikkal szemben a lélektani alany szerepét ölti. A fejlődés további folyamán a két állítmány praedicatív szerepe egybeolvadt. Az *A kés kezében van*-féle szerkezet eredeti értéke: *A kés a kezében, van* (=létező). Ez a szerkezet tehát már föltételezi az *A kés a kezében*-féle névszói állítmányú szerkezetet, az utóbbi az eredetibb” (1927: 333).

KLEMM IMRE szerint a bővített mondat, azaz a mondat többi részei: a jelzős, határozós és a tárgyi szószerkezet az alany-állítmányi viszonyításnak a mondatban való megismétléséből keletkezett. Ennek értelmében a határozós szószerkezet keletkezését a következőképpen tartja elképzelhetőnek: az „igenévi állítmányi tag fogalmi tartalmát bővítették más fogalmi tartalommal (helyi, időbeli vagy más körülményt jelentő fogalmi tartalommal) és ezt a fogalmi viszonytartalmat az

alanyi tag fogalmi tartalmával predikatív (alanyi – állítmányi) viszonyba állították: *Madár: ül* (= ülő = névszói állítmány), *fán* (er. = fa az). Ily összetett mondatban a második mondat névszói állítmányi tagjának (*fán*) predikatív funkciója egyesült az első mondat igenévi állítmányi tagjának (*ülő*) predikatív funkciójával. Így összevonással az összetett mondatból egyszerű mondat keletkezett, amelyben az *ül (a) fán* szó szerkezet állítmányi tagul szerepel: *Madár ül a fán*” (1956: 411-2).

PAIS a fejlődésnek arra a lehetőségére mutat rá H. PAUL munkáiból kiindulva, hogy más szintaktikai viszonyok, azaz a mondatbővülés az alany-állítmányi viszonyból oly módon származik, hogy az alany és állítmány viszonya többször fellép. PAIS szerint: „Ilyen mondatok keletkeztek: *Víz meleg, foly*: egy alany – két állítmány. A két állítmány közül az egyik: a *meleg* elvesztette praedicatív: a valóságához való viszonyításbeli nyomatékát és az alanyhoz csatlakozott úgy, hogy a mondattelem dinamikában lényeges praedicatív viszony helyett egy más természetű, t. i. jelzői: attributív viszonyba lépett vele. De úgy is elveszíthette a *meleg* elem praedicatív erejét, hogy a másik: a *foly* állítmányhoz csatlakozott: annak határozója: determinatívuma lett: 'melegen folyik' értelemmel. Bizonyos természetű állítmány a másik praedicatív erejét vesztett állítmányt mint tárgyat: obiectumot vont magához, így: 'meleget foly', t. i. olyanféle módon, hogy a *foly*, amely tulajdonképpen a. m. 'fut', átható 'folyat', illetőleg 'futtat' értelemben csapott át” (1950: 305).

PAISHoz hasonlóan képzelem el a mondatrészek kialakulását — így a határozói viszonyét — BERRÁR is. Magyar történelmi mondattanában így fogalmaz: „Egy alanyhoz azonban két állítmány is csatlakozhatott: *Medve – támad – ember*. Az egyik állítmány gyakran nyomatékosabb, fontosabb közlést tartalmazhatott, mint a másik. Ilyenkor a kevésbé nyomatékos állítmány elvesztette önállóságát, és a nyomatékosabb állítmánynak alárendelődött, vele bizonyos meghatározott logikai viszonyba lépett: (A) *medve* (meg)*támad*(ja) (az) *ember*(t). Így alakulhatott ki a tárgy. (A második állítmányt most már nem állítjuk, hanem csak azt fejezzük ki vele, amire a cselekvés irányul.) Más vonatkozások esetében hasonló módon

kialakult a határozó: *medve – erős – támad* → (A) *medve erős(en) támad*. Ugyanazon szavak összekapcsolódása úgy is megtörténhetett, hogy a nyomatéktalanabb állítmány az alanyhoz csatlakozott szorosabban, annak jelzője lett: (Az) *erős medve támad.*” (BERRÁR, 1957a: 10).

PAPP ISTVÁN, amikor RAVILA nyomán kifejti elképzeléseit az állítmányi szerkezet létrejöttéről, nem szól ugyan részletesen a többi mondatrész kialakulásáról, megjegyzi azonban, hogy „ha ugyanis egyszavú felkiáltásokból a jelzős szerkezeten (vagy az újrakezdő formán) keresztül létrejött a predikatív szerkezet, akkor a további fejlődés a predikatív viszony eredményének jelzős, határozós vagy tárgyias szerkezetté sűrítése felé haladhatott (1956: 28), vagyis PAPP ISTVÁN is a predikatív viszonyból származtatja a többi mondatrész kialakulását.

NYIRKOS ISTVÁN A kontamináció szerepe a mondat fejlődésében című tanulmányának egy részében — a háromtagú mondat fejlődésének útját kutatva — értékeli egyrészt PAIS — általam is idézett — felfogását, másrészt pedig ismerteti saját álláspontját is a határozói mondatrész létrejöttét illetően.

NYIRKOS úgy gondolja, hogy a birém mondatok és a hármas tagolódású (háromtagú) mondatok között a változás, az átmenet nem lehetett annyira egyszerű, ahogy azt PAIS elképzelte, hiszen itt egy rendkívül nagy horderejű változás következett be a gondolkodás, illetőleg a mondat fejlődésében, amikor a kéttagú mondatot a háromtagú váltotta fel. Hangsúlyozza továbbá, hogy „a háromtagú mondat létrejötte a kéttagúból semmivel sem lehetett kisebb horderejű változás, mint a kéttagú mondat kialakulása az egytagúból (már amennyiben feltételezzük, mint eddig általában, hogy az egytagú mondat előzménye volt a kéttagúnak, azaz a kettős tagolódású tőmondatnak)” (NYIRKOS, 1999: 134).

A fentiekben megfogalmazott gondolatok, valamint SEBESTYÉN ÁRPÁD (1967: 192) azon megállapítása alapján, mely szerint „nyelvtörténeti kutatásainknak az a része, amely nem bővítmény viszonyok, hanem bővítmény mondatrészek kiformalódását keresi, az egyszavas mondatok egymásra következő sorozatából indul ki, s úgy jut el a tárgy, határozó, jelző mondatrész eredetének

megmagyarázásához. Elképzelhető azonban egy másik lehetőség is, az, hogy a bővítményszintagma előzményét a kéttagú mondatnak, mint egységes egésznek egy másik mondat egyik elemeként való felhasználásában keressük” NYIRKOS úgy látja, hogy a PAIS által kifejtett elmélet bizonyos értelmű korrekcióra szorul. Feltehetőnek véli ugyanis, hogy a PAISTól említett *Víz meleg, foly*-féle mondatnak már volt előzménye, s kialakulását a következőképpen képzei el: „A Paistól idézett mondatot egy nyelvileg is, és logikailag is egyszerűbb formának, két párhuzamos tömondatnak kellett megelőznie: *Víz meleg* (A – Á), illetőleg *Víz foly* (A – Á), majd kontaminációval *Víz meleg[en] foly[ik]*, vagy egy másik alakulatból: *Medve erős. Medve támad*-féle mondatokból alakkeveredéssel: *Medve erős[en] támad*-féle forma jöhetett létre (a példamondatra l. Berrár 1957: 11), lehetőséget teremtve a kezdetben ragtalan (majd ragos) **határozói mondatrészt** létrejöttéhez” (NYIRKOS, 1999: 135).

NYIRKOS a háromtagú mondat, illetve határozós szószerkezet kontaminációval történő kialakulását vallja. Hivatkozik HAJDÚ PÉTERre, aki rámutat arra, hogy egyes uráli nyelvekben néha előfordul, hogy a mellérendelt mondatrészekhez külön-külön állítmány tartozik: nyeny. *nisew x#s neb' x#s naw x#s* 'apám meghalt, anyám meghalt, testvérem meghalt' (= apám, anyám, testvérem meghalt'); osztj. *tađkä wetäs, noxäs wetäs* 'mókust ölt, cobolyt ölt' (= mókust és cobolyt ölt). Megállapítását így támasztja alá: „A Paistól és Berrártól általam idézett mondatok (*Víz meleg. Vízfoly, illetve Medve erős. Medve támad*) annyiban térnek el a nyenyec nyelvű példáktól, hogy ezekben nem azonos szófajú/funkciójú és jelentésű alakok (azaz *x#s x#s x#s*), hanem azonos funkciójú, de más-más jelentésű szavak (meleg, foly) szerepelnek egymás mellett, itt tehát nem ellipsis történt a nyelvi gazdaságosság törvényének érvényre jutásával, hanem a két állítmány közül az elől álló az egymásra vonatkoztatás révén a cselekvés állapotát/módját kezdte jelölni, s ezáltal nem összevonás lett az egymás mellett szereplés eredménye, hanem egy alárendelő viszony, illetve bővítmény: a határozós szerkezet létrejötte” (NYIRKOS, 1999: 135).

A fentiekben láthattuk, hogy a határozónak mint nyelvi kategóriának a kialakulását hogyan képzelik el nyelvészeink. A különböző elképzeléseket összevetve megállapíthatjuk, hogy akárhogyan is ment végbe az alany – állítmányi, vagyis a predikatív szerkezet degradációja, transzformációja, melynek eredménye a határozó, a határozós szó szerkezet lett, egy közös vonást felfedezhetünk: **a határozó eredetileg névszói állítmány volt.**

Arra vonatkozóan, hogy a bővítményviszonyok kialakulása — így közöttük a határozós viszonyé is — a nyelv fejlődésének mely korszakára tehető nem találunk utalást az idézett szerzőknél. Meg kell azonban jegyeznünk hogy a működő nyelv mondatrendszerében a határozónak a különböző körülményviszonyok kifejezésére — melyek közül feltehetőleg az első a térbeli utalás volt — évezredek óta meg kellett lennie. A határozó mint nyelvi kategória korai meglétét igazolja HAJDÚ PÉTER is, aki a Bevezetés az uráli nyelvtudományba című könyvében a morfémaosztályokról szóló fejezetében az alapnyelvben biztosan rekonstruálható N – V – P kategóriák mellett nem zárja ki más morféma-osztályok (ill. alosztályok) létezését. Megállapítása szerint: „Az N osztályon belül talán kialakult már ekkor a defektív morfémák csoportja (D), ahol a tömorféma csak egyetlen, raggal ellátott alakjában (vagy meghatározott ragokkal fellépő alakokban) használatos. A D csoportba tartozó szavakban láthatjuk a mai határozószók és névutók (ill. egyéb segédzők, módosító szók) előzményeit” (HAJDÚ, 1966: 61).

II. 2. A határozó kategóriája a nyelvleírásban

Az előző fejezetben láthattuk, hogy a határozós viszony meglétét — a predikatív viszony létrejöttéhez képest — csak későbbi időpontra tehetjük, de kiválása a legősibb mondattani szerkezetből így is már több ezer éve megtörtént. A nyelv grammatikai rendszerének leírása azonban nem mindig oly módon történt, ahogy azt ma nyelvtanainkban megtaláljuk. Mai értelemben nyelvtani kategóriaként a határozó mint mondatrész csak mintegy másfél évszázados múltra tekint vissza.

A határozót mint mondatrészt GYURITS ANTAL tárgyalja először 1857-ben megjelent *Mondattan. Tanodai és magánhasználatra* című munkájában. Művében e mondatrész tárgyalása a bővített mondat című rész első pontjában *Kiegészítők. Határozók* címen szerepel, értelmezését pedig a következőképpen adja meg: „Határozó szavaknak pedig azokat nevezzük, mellyek által valamely fogalmat körülményesebben megvilágítunk. Hogy ha példaul azt mondom: *a ház leégett*; e mondatnak magában van értelme, s azért itt kiegészítésre nincs szükség; azonban határozottabb értelmet kívánhat tőlem valaki, s azt kérdezheti: kinek a háza égett le? hol? mikor? miért? miképen? Ezen kérdésekre felelve, az értelmet körülményesebben meghatározom; p. o. *az a nagy ház ott a város végén, tegnap virradóra vigyázatlanságból kigyulván, egészen leégett*. Vagy e helyett: *a fiu tanul, bővebben mondhatom: a fiu, a kertben sétálva, jó kedvvel s nagy szorgalommal tanulja a földrajzot*. — És így számos Főnév, melléknév és ige bővebb meghatározást kíván” (GYURITS, 1857: 5-6).

Könyvének harmadik fejezetében kitér a határozók típusára is megkülönböztetve helyhatározókat, időhatározókat, módhatározókat, okhatározókat és többrendbeli mellékhatározókat, valamint használja a kettős határozó fogalmát is pl. „A könyv *itt* fekszik az *asztalon*. (Kettős helyhatározó)”.

A határozói mondatrész kifejezőeszközeiről ugyan nem szól, példái azonban üzenet értékűek, "beszélnek" arról, hogy a határozói viszony kifejezésére szolgáló leggyakoribb eszközök a ragos névszó, a névutós névszó és a határozószó.

A határozó fogalmának tisztázása, rendszerezésének problémája e mondatrész-kategória bevezetésével nem lezárult, hanem éppen, hogy elkezdődött. A különböző szerzők a legkülönfélébb dolgokat vonták a határozó kategória alá munkáikban. BRASSAINÁL például e fogalom magába foglalta a tárgyat és az alanyt is. Ezen kívül különösen a 19-20. század fordulóján mind a tudományos munkákban, mind pedig az iskolai nyelvtanokban központi szerepet kaptak a határozók jelentésének osztályozásával kapcsolatos nézetek (SZVORÉNYI, 1861, SIMONYI, 1879, SZINNYEI, 1883-85, DÓCZI IMRE, 1886, GULYÁS ISTVÁN, 1897, BALOGH, 1899, KALETA MÁTÉ, 1904, KALMÁR ELEK, 1904, KLEMM ANTAL, 1928).

A határozó mint mondatrész-kategória mellett GOMBOCZ előadásaitól kezdve (vö. Syntaxis, 1949) nyelvtanaink a szószerkezet oldaláról közelítve határozós szerkezetekről is beszélnek az alaptag és bővítménye között lévő tartalmi és predikatív funkciós viszony alapján (l. még KLEMM IMRE, 1956: 406-15).

A határozó fogalmát és a határozós szerkezet mibenlétét együtt tárgyalja a mai magyar nyelv leírását tartalmazó legfrissebb munkában *A magyar grammatikában* KESZLER is, aki a következőképpen fogalmaz a határozókról szóló fejezet első pontjában: „A határozó egyik — gyakoribb — **típusában valamely cselekvés-, történés-, létezés- vagy állapotfogalmat kifejező mondatrész bővítménye**, s ezzel alkot alárendelő szószerkezetet. Megnevezi a cselekvésnek, történésnek, létezésnek a helyét, időféle, módféle stb. körülményeit (*a városban lakik, tegnap történt, gyorsan fut*), illetőleg a cselekvés alanyában, tárgyában stb. kifejezett fogalom állapotféle körülményeit (*Péter álmosan üldögél, melegen szeretem a kávé, forróra sikerült a leves*), de gyakran a határozói viszonyjelentés szemantikailag pontosan nem meghatározható (aszemantikus határozó, pl. *hisz valamiben*). Alaptagja ebben a típusban igen gyakran az **igei állítmány** (pl. *iskolába járunk*.); ezenkívül lehet bármilyen mondatrész is, főleg ha **igenévvél van kifejezve**: így alany (például: *Érdemes iskolába járni*.); tárgy (például: *Szeretek iskolába járni*.); egy másik határozó (például: *Iskolába járva könnyebb*

tanulni, mint magánúton) vagy jelző (például: *Az iskolába járó diák rendszeres munkát végez.*)

A határozónak egy másik típusa valamely dologfogalmat, tulajdonságot, mennyiséget vagy körülményfogalmat kifejező mondatrész bővítménye, s ezzel alkot alárendelő szó szerkezetet. Ilyenkor megnevezi az alaptagban kifejezett fogalom mértékét, fokát vagy másféle körülményeit (*nagyon szép, nagyon sok, ajándék valakinek, per valakivel*). Ebben a típusában **alaptagja** szófajilag rendszerint **melléknév, főnév, névmás** vagy **határozószó**, s ez az alaptag szófajának megfelelő mondatrészszerkezetet tölthet be, például: *Felelete nagyon jó; Fél lábára sánta; Péter okosabb a bátyjánál; A búcsú a szülőfalujától nagyon megviselte; Bizony nagyon olyan volt; A falutól távol talált egy tanyát.*

Olykor mintegy a mondat egésze tekinthető tartalmilag a határozó alaptagjának, például: *Reggel* (=reggel történt, hogy) *tisztára söpörték a városka utcáit*” (2000: 423).

Munkámban a KESZLER-féle meghatározás alapján vett határozókat vizsgálom, valamennyi esetben fölérendelt tagjához való viszonyában, vagyis a határozó szerkezetben betöltött szerepe alapján is. Ennek megfelelően vizsgálatomon kívül esik a határozói viszony mellékmondat formájában történő kifejezése, noha kétségtelen, hogy tágabb értelemben ez is a határozói viszony kifejezésének egy lehetséges eszköze.

II. 3. A határozói viszony kifejezésére szolgáló lehetséges grammatika eszközök

A határozói mondatrész kifejezése a magyar nyelvben mind szófajtani, mind pedig alaktani szempontból igen gazdag. Nyelvi realizációjában sok szófaj használatos, a határozós szerkezetekben lévő logikai viszony kifejezésére pedig a viszonyító eszközök különböző típusait alkalmazhatjuk. A szófajok szerepe legrégebb nyelvemlékeink óta nem változott lényegesen és a viszonyítóeszközök főtipusai is szintén kialakultak már első nyelvemlékeink korára.

Ennek megfelelően tehát a határozó következő nyelvi realizációival találkozhatunk a Bécsi Kódexben is³:

a) A határozó szerepét betöltheti **ragos vagy névutós főnév (főnévi névmás)**:

74:12 „kit mik□ Mardocheus latot volna felkvlt volna v *agabol*” (Quod cum vidisset Mardocheus, et surrexisset *de strato*), 247:9 „Mert ivt *Iudaiglan t ill\$tte \$n nep\$mn\$c kapuiat Ih\$lmigl\$*n**” (quia venit *usque ad Iudam*, tetigit portam populi mei *usque ad Ierusalem*), 267 „Ioll\$h\$st az *Heberekn\$*l* \$zen Hy\$ntoria ne olua\$nta\$N\$ec*” (quamquam *apud Hebraos* hac ipsa non legatur historia), 285 „Es ma\$dvN I\$nsI *n\$pxtvl t a vxn\$xtvl i\$nt\$nn*, [n] tóploma k\$zdxtuolna m\$grakattatni” (Cumque *a populo* Israel et *a senioribus* Dei templum edificari cōpisset), 22:18 „hog mik#t n\$skxd kxll\$st\$ndic vgan nayia\$nkoggal m#d *tieidd\$*l**” (ut sicut placuerit tibi, ita *cum tuis* omnibus converseris nobiscum), 282:7 „Mondec k\$deg mikor felz \$ngem\$st fogadod a f\$g\$lm\$st t nem v\$z \$l v lakodalma m#denekert kicb\$*n* meglattam vt\$*t*” (Dixi: Attamen timebis me, suscipies disciplinam, et non peribit habitaeulum eius *propter omnia* in quibus visitavi eam), 116:67 „A barmoc iobbac azoktol kic *haiazatoc ala* futhatnac t magoknac haznalhatnac” (Bestia meliores sunt illis, qua possunt fugere *sub tectum* ac prodesse sibi), 118:19 „Es allanac kiralnac z\$mele \$lv*t*” (et steterunt *in conspectu* regis), 51:4 „Es m#dxnxc

³ Mivel a határozó szófaji kérdései elválaszthatatlanok az alaktani kérdésektől, e két problémakört KESZLERhez hasonlóan együttesen tárgyalom (vö. KESZLER, 2000: 423).

kvzvt valamŕl kiral zŕmŕyn, kxllŕtŕndic az orzag'lon Vaŕntiert” (Et quacumque *inter omnes* oculis regis placuerit, ipsaregnet pro Vasthi).

Bizonyos névutók előtt a névszó ragot vesz fel: 173:64 „Daniŕl kŕdeg a *napŕNagtol foguan* t touabba nagga a nep zŕmele ŕlvt lvn” (Daniel autem factus est magnus in conspectu populi *a die illa*, et deinceps.), 18:18 „Valamŕnxzer ke1 v *iŕntŕnxctvl mxgvalu#* xgŕbŕt bvqvltŕnxc ragadatba tvrbŕ t bozzoŕnagba adattanac” (Quotiescumque autem *prater ipsum Deum* suum, alterum coluerunt, dati sunt in pradam, et in gladium, et in opprobrium.), 20:29 „hog tugga m#den hog Nabuhodonozor fvldn, iŕntŕnŕ t *tvlletvl megvalua* xgŕb nŕq” (ut sciat omnis gens, quoniam Nabuchodonosor deus terra est, et *prater ipsum* alius non est).

Egyes névutók előtt pedig vagy rag nélkül, vagy pedig *-nak/-nek* raggal váltakozva fordul elő a főnév (főnévi névmás): 259:6 „ŕ melatatlankodaŕŕnanac *orcaiaia ŕlvt* ki alhat?” (*Ante faciem* indignationis eius quis stabit?), 31:1 „Lvt kŕ1 maŕdvn mxgz`t volna auvltŕni vrhoz felkŕlŕ ahŕlbvl kibŕn fŕkvtualala letŕriŕzkxduxn *vrnac ŕlvtiv*” (Factum est autem, cum cessasset clamare ad Dominum, surrexit de lico, in quo iacuerat prostrata *ad Dominum*), 90:41 „Vtolzeren ke1 *vfiay vtan* az a,a es mxguxgŕztŕtxc” (Novissime autem *post filios* et mater consumpta est.), 320 „MALachyas ,iluan t mend# *ŕphetaknac vt#na* Iŕŕŕln, ŕluŕteŕnervl t poganoknac hiuaŕŕokrol ŕphetalt mondu#” (Malachias aperte et *in fine omnium prophetarum* dicit de abiectioe Israel et vocatione gentium).

b) A **ragtalan névszó** előfordulása határozói szerepben vitatható. A ŕ ragos határozók megítélése körül ugyanis sok a bizonytalanság. Az teljes joggal föltehető, hogy az ősmagyar korban voltak ilyen alakulatok, ugyanakkor a nyelvemlékes korból ismert ragtalan határozókat aligha lehet egységesen ezek folytatásaként magyarázni, mivel effélék esetenként jóval későbbi korokban is keletkezhettek. E típus képviselőit elsősorban azokban az elemekben kereshetjük, melyeknek közös jellemzője, hogy a névszói alapjelentés eleve valamilyen hely-, idő-, mód- stb. viszony kifejezésére utal: 146:19 „Tahat kiral *vilamodat* fel kŕlu#” (Tunc rex *primo diluculo* consurgens), 31:4 „Azöt vr es ŕzxpŕnegxt vbŕnnŕ

mxgzlxÑeit\$ hog m#dhatatlan xkxÑÑxgg\$! mendxnc zxm\$y \$lvt t\$ccikuala” (et ideo Dominus hanc in illam pulchritudinem ampliavit, ut *incomparibili* decore omnium oculis appareret).

c) A **határozóragos melléknév (számnév), melléknévi névmás, (számnévi névmás)** is gyakran szerepel határozóként, elsősorban állapotféle és módféle körülmények kifejezésére, például: 253:11 „Es \$luezec gonozol teuvk\$T tekvz\$pedbvl t nezvc nem lezn, te b\$nn\$D” (et auferam *maleficia* de manu tua, et disperdam quadrigas tuas), 10:14 „hog meg ne fogatkoz nec te nmxmxdn, maradxka t qr\$N\$N maradna v n\$u\$ IÑslb\$N” (ut deficeret successor familia tua, et vocaretur nomen eius in Israel).

d) A határozó szerepét betöltheti **főnévi igenév** is: 36:6 „Es par#qola vhailaka vrizvin, hog mik#t kxll\$tnxc ki m#n\$ t b\$m#n\$ v iÑt\$Nxt ymadni har# napocban” (Et pracepit cubiculariis suis, ut sicut placeret illi, exiret et introiret ad *adorandum* Deum suum, per triduum), 178 „mik#t a kiraloknac t paralipomen#nac kv,u\$y bizo,eiñac [t] IÑšlt t v vralkodaññockal t hatalmockal kenzereitettec bñhvnni balua, imadañnac bñneu\$!” (ut historia Regum et Paralipomenon indicant, etiam Israel idolatria crimen imperio ae potestate sua admittere coegerunt), 296:21 „Es ivn\$e \$zec megy\$zt\$ni vk\$T hog leu\$tnec n\$mz\$tekn\$e [t] zaruait” (et venerunt isti *deterre*re ea, ut deiiciant cornua gentium), 124:2 „Es ug Nabuchodonor kiral \$r\$zte egb\$ glit\$niec a f\$d\$lm\$kk\$T m\$Nte[k]rek\$T t birakat” (Itaque Nabuchodonosor rex misit ad *congregandos* satrapas, magistratus et iudices).

e) A ragos **melléknévi igenév** igenévi szerepben nem túl gyakran, de szintén betölthet határozói szerepet a mondatban: 305:12 „d\$ magnac bekxÑxg\$ lxzen zvlv agga v gãmvlqxt t fvld agga vn\$zxÑet t m#, \$c aggac v \$NÑek\$T t \$nnp maradekiual bir#doua txz# m#d \$zek\$T” (sed semen pacis erit: vinea dabit

fructum suum, et terra dabit germen suum, et cšlidabunt rorem suum: et *possidere* faciam reliquias populi huius universa hac).

f) A **határozói igenév** csak határozó szerepét töltheti be a mondatban: 43:4 „Es m\$ŧ az aŃŃrioŃoc n# egb\$ gałkxzu# futatban m#n\$skuala teŃttoa ozoluan IŃsl fiay ke1 egŃŃr\$gb\$Ń kvu\$tvxn mendenxk\$ŧ kik\$ŧ mxglelh\$ŧn, vala mxgb\$ŧ\$geitn, vala” (Et quoniam Assyrii non adunati, in fugam ibant *pricipites*, filii autem Israel uno agmine *persequentes*, debilitabant omnes, quos invenire potuissent.), 65:4 „Es az *felk\$luen* [par#qola] alla v \$lvttv” (illaque *consurgens* stetit ante eum), 88:18 „Mert maŋ maŋn`mag#kxrt z\$nv\$ggŃc \$zt bqhvu#c maŋ iŃt\$ŋ`cb\$ŋ t mxlt# valo qudalatba lvtt\$ŋc maŋb\$ŋn`c” (nos enim propter nosmetipsos hac patimur, *peccantes* in Deum nostrum, et digna admiratione facta sunt in nobis), 159:8 „\$n k\$deg \$nen magam *meghagattatuum* latam \$ nag latatot t n# marada meg \$n b\$ŋn\$ŋm \$rvŃŃeg” (Ego autem *relictus* solus vidi visionem grandem hanc; et non remansit in me fortitudo).

g) A **határozószók és a határozószói névmások**⁴ szintén csak határozó szerepét tölthetik be a mondatban: 1:4 „Es lakozanac ot tiz \$zt\$nd\$igl\$ŋ” (Manseruntque *ibi* decem annis), 4:7 „t holualtol fogu# m#d maiglan al a m\$zvn t valobizon qac eg pillantatban fordolt *haza*” (et de mane usque nunc stat in agro, et *ne* ad momentum quidem *domum* reversa est), 9:8 „Vxd a Ńarut Ki *legottan* mxgoda vlababol” (Tolle calceamentum. Quod *statim* solvit de pede suo.), 107:25 „Fiaim bekeŃegg\$ł ŧłrietxc a haragot mel taŋ\$ktec reiatoc iv Mert Őldvzvt teged\$ŧ te \$ll\$ŋŃeged d\$ *hamar* meg latod v u\$zed\$łmet” (Fili, patienter sustinete iram, qua supervenit vobis: persecutus est enim te inimicus tuus, sed *cito* videbis

⁴ E szófaji kategória elemei — mivel egyszerre névmások is és határozószók is — felvetik azt a problémát, hogy a névmások, avagy a határozószók közé soroljuk őket. D. MÁTAI MÁRIA e szócsoport elemeit két részre osztja, a határozószókkal megszilárdult, anaforikus szerepű alakokat a határozószók egy csoportjának tekinti, míg az általa "személynévmási határozószó" kategóriába tartozó *velem, utánam*-féle alakokat a névmásrendszer részének tekinti, így tárgyalásukat is ide utalja (1992: 203-5). Vizsgálatom hatóköréből azonban nem hagyható ki ez a kategória sem, hiszen ez is határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatikai eszköz, tárgyalása azonban éppen ezen indok alapján nem a határozószókról szóló fejezetben történik, hanem a határozószókat követően egy önálló fejezetben.

perditionem ipsius); 169:22 „Mend# f\$lvl getr\$lem \$nn\$kem Mert ha \$zt t\$ndem halál lezen \$nn\$kem” (Angustia sunt *mihi* undique: si enim hoc egero, mors *mihi* est), 189:7 „tk k\$deg megz\$gtec a fogadaŃt mik#t Adam ot tvru#t tvrt\$nc \$n b\$nn\$m” (Ipsi autem sicut Adam transgressi sunt pactum, ibi pravariicati sunt *in me*), 200:5 „Meguigaztom v tvrvd\$lm\$k\$t t akarat#mal z\$r\$t# vk\$t mert \$n hirt\$lnked\$t# \$lfordolt v tvllvc” (Sanabo contritiones eorum, diligam eos spontanee, quia aversus est furor meus *ab eis*).

Olykor a határozószó is kaphat határozóragot: 251:3 „t itel Ńoc n\$mz\$tec kvzvt t megf\$g \$rvs n\$mz\$tek\$t igen m\$z\$eigl\$Ń” (Et iudicabit inter populus multos, et corripiet gentes fortes *usque in longinquum*).

h) A fenti szófaji kategóriákon kívül főnévi értékben felhasználva **bármilyen nyelvi jel vagy jelcsoport** raggal vagy névutóval ellátva lehet határozó.

II. 4. A határozók rendszere

A határozók jelentésből kiinduló osztályozása során a besorolás szempontjai a kezdetektől mindig meghatározó szerepűek voltak nyelvtanainkban. Az alaptag és bővítménye közötti jelentéstani viszony meghatározása sok állomáson ment keresztül⁵, míg eljutott odáig, hogy ma már először a szerkezeti tagok viszonyából indul ki az elemzés, és csak ezután érvényesül a jelentéstani szempont. Legújabb leíró nyelvtanunkban *A magyar grammatika* vonatkozó részében, mely egyaránt felhasználja a klasszikus és a modernebb grammatikák kutatási eredményeit, KESZLER a fő osztályozási szempontnak azt tekinti, hogy vonzat vagy szabad határozó-e a bővítmény. Ennek megfelelően a határozó lehet kötött határozó (vonzat) vagy szabad határozó, a vonzatok pedig lehetnek pontosan meg nem határozható jelentésű, azaz aszemantikus vonzatok, és lehetnek konkrétan leírható jelentésűek: például hely-, állapot-, eredmény- stb. határozók. A szabad határozók jelentése természetesen mindig pontosan meghatározható. Az aszemantikus jelentésű vonzat elnevezés kapcsán lábjegyzetben azonban megjegyzi, hogy a fogalom bár nem túl szerencsés, mégis jól rámutat a típus lényegére, továbbá hangsúlyozza, hogy „az állandó határozó név erre a célra azért nem megfelelő, mert egyrészt korábban mindenféle vonzat megnevezésére szolgált, másrészt pedig csak a meghatározott esetragokkal kifejezett (főnévi, melléknévi) vonzatokat jelölték vele” (KESZLER, 2000: 426).

Dolgozatomnak azon részében, ahol a határozók jelentéstani kérdését, a határozós szerkezetben betöltött funkcióját vizsgálom én is a szerkezeti tagok viszonyából indulok ki, ám külön csak az aszemantikus vonzatokat tüntetem fel, azokat az eseteket, ahol a szerkezeti tagok között felismerhető valamilyen szemantikai viszony a szemantikai osztályozás helyhatározó, időhatározó és

⁵ 19-20. század fordulóján számos cikk, tanulmány és tankönyv látott napvilágot, melyek részletesen foglalkoztak a határozóval mint mondatrészszel. A határozók rendszerezésének, osztályozásának e munkákban megjelent szempontjait, eredményeit, valamint ezek értékelését tanulmányozhatjuk pl. KALMÁR ELEK: *A határozókról* (1904), valamint KALETA MÁTÉ: *A határozók különböző osztályozása s ezen osztályozások bírálatos ismertetése* (1904) című kiadványokban.

egyéb határozók kategóriájának valamelyikébe helyezem el. Teszem ezt azért, mert dolgozatomban az egyes kifejezőeszközök oldaláról közelítve, ezek használati körét kívánom illusztrálni, nem pedig az ige vonzatosságának kérdését vizsgálni.

Szükségesnek tartom még hangsúlyozni, hogy a szemantikai osztályozás szempontjánál, ahogy erre már utaltam három kategóriát — hely, idő és egyéb határozók — különíték el, az utóbbin belül pedig az egyéb előforduló főbb típusokra hozok példát, de nem feltétlenül és kizárólag mindegyikre.

III. A határozói viszony kifejezésének eszközei a Bécsi Kódexben

III. 1. A kifejezőeszközök elhatárolásának kérdései

1. A határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatikai eszközök rendszere — ahogy azt a dolgozat előző fejezetében is tapasztalhattuk —, mind a viszonyító eszközök létrehozásában lehetséges szófajok, mind pedig az alaki eszközök szempontjából változatos. A nyelv története során ezen szófajoknak és eszközöknek egy része bizonyos mértékű állandóságot mutat, más részük viszont átértékelődik az évszázadok során. Határozóink alaki fejlődésében bizonyos körforgás tapasztalhatunk, amely a nyelvi elemek kopásával és a gazdag, de amellet gazdaságos kifejezésre való törekvéssel magyarázható. A kezdeti ragtalanság korai részleges megszűntével már az uráli és a finnugor korban kialakul néhány primer rag az eredetileg konkrét és differenciálatlan határozós viszony kifejezésére. Később a régi ragok specializálódnak, a ragos főnevek egy része alaki és jelentésbeli átalakulással: elhomályosulással, rövidüléssel, önállótlanodással részint határozószóvá, részint névutóvá vagy még tovább fejlődve raggá válik, részben még a nyelvemléktelen korban. Szintén korán, még az ómagyar kor előtt létrejön a határozóragos melléknévi igenévből a határozói igenév és a lativusragos nomenből a főnévi igenév sajátos szófaja. Legelső nyelvemlékeink korára a mai kifejezéstípusok már megvannak, az egyes konkrét kifejezőeszközök alakulása azonban továbbfolyik (BERRÁR, 1957a: 93-94), az egyes folyamatok mint például a ragos névszók határozószóvá válása, vagy a névutók kategóriájának különböző elemekkel való bővülése napjainkban is megfigyelhető.

Ahhoz tehát, hogy a Bécsi Kódexben előforduló határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatikai eszközöket besoroljuk a ragos névszók, névutós névszók, határozószók stb. kategóriájába szükséges a kifejezőeszközök elhatárolásának több szempontra is kiterjedő vizsgálata.

2. A rag elhatárolásának problémája témánk szempontjából tulajdonképpen két területet érint: egyrészt a **rag–névutó**, másrészt a **rag–képző** elhatárolásának kérdését. Az első probléma nyelvtörténeti eredetű, a másik a nyelvléírás eltérő módjára vezethető vissza.

Névszóragozásunk rendszere az ősmagyar kortól egészen a kései ómagyar korig folyamatosan változott, bővült. A különböző módon raggá váló, új elemekkel bővülő rendszerben pedig az egyes elemek raggá válásának folyamata átmeneti állapotokat idéz elő a raggá minősítést illetően. Az egyes — raggá válás útjára lépett — nyelvi elemek ugyanis csak fokozatos, lassú fejlődés eredményeként váltak a rendszer teljes tagjává. A magyar névszóragozás egész fejlődéstörténetének központi jelentőségű folyamata a ragrendszer fokozatos bővülése névutói elemekkel. Annak eldöntése, hogy egy rag névutóból származik-e, elsősorban rendszertani összefüggések alapján lehetséges. Kétségtelen bizonyítékot jelent az a tény, ha egy mai névszórag palatális vagy veláris változatának paradigmaticus megfelelője van a személyes névmási határozószók rendszerében. További fontos érv a névutói eredet mellett, ha maga az önálló szó is kimutatható. Az a tény viszont, hogy egy rag névutói eredetű szükségszerűen veti fel a rag és névutó elhatárolásának kérdését. Annak eldöntéséhez, hogy egy viszonyítóelem az ómagyar korban a ragrendszer része volt-e már, vagy még a névutók közé sorolható, szükség van a névutó és a rag viszonyának tisztázására, a két nyelvi kategória határainak pontos kijelölésére.

ANTAL LÁSZLÓ *A magyar esetrendszer* című munkájában egy fejezetet szentel a rag és a névutó viszonyának — nem nyelvtörténeti szempontú — elhatárolására. Több szempontból vizsgálja a két grammatikai viszonyjelölő eszközt pl. részvétel a magánhangzó harmóniában; az alkotó morféma számának szempontja; irányhármasságban való részvétel, névmásokkal való társulási képesség (vö. ANTAL, 1961: 86-92), összefoglalásként pedig két definícióba sűríti a tapasztaltakat. Megállapítja, hogy a rag egy szótagból áll, míg a névutó kettőből; a rag egyetlen kötött morféma, míg a névutó állhat vagy egy szabad, vagy két kötött morféma-ból, illetve egy szabad és egy kötött morféma kapcsolatából; a ragról és a

névutóról is mint viszonyító elemekről beszél, viszont a ragok a paradigma részei, míg a névutók a névszói paradigma minden tagja után megjelenhetnek.

ANTAL összevetését értékeli és értelmezi SEBESTYÉN monográfiájának *A névutó és a rag* című alfejezetében, nem hagyva el eredményeinek összegzését, mely szerint: „1. A rag és a névutó kategóriáját egyaránt keresztezik, tehát elválasztásukra nem alkalmasak a következő jellemvonások: birtokos személyragozhatóság, vagy ami ezzel azonos, a szóeleji előfordulás; a névmásokkal való kapcsolódás; az irányhármasság szerinti csoportosulás; a morfémakörnyezet jellege; a jelentéstípusok változatos volta és a hangsúlytalanság. 2. A két kategória zömét egymással szembeállítják, de egyedeit nem választják szét a következő sajátságok: részvétel a magánhangzó harmóniában (a ragok egy-, két-, vagy háromalakúak, a névutók egyalakúak); az alkotó morféma száma (a ragok egy morfémaúak a névutók egy, két három vagy több morfémaúakból állnak); a tőhöz kapcsolódás szilárdsága (a rag és a tő közé nem, a névutó és a megelőző szó közé beékelődhet más szabad morféma); a szótagszámban megnyilvánuló önálló szójelleg (a ragok egy szótagúak, nem önálló szók; a névutók egy, két vagy több szótagúak, önálló szók). 3. Elválasztó kritériumnak legfeljebb csak a halmozódás képességét tekinthetjük: ugyanahhoz a tőhöz csak egy rag, de akárhány névutó csatlakozhat” (SEBESTYÉN, 1965: 9-11).

A két nyelvi kategória elhatárolásának kérdésével kapcsolatban *A magyar nyelv történeti nyelvtana* című összefoglaló munkában — immár nyelvtörténeti szempontokat figyelembe véve — *A névszóragozás* című fejezetet író KOROMPAY KLÁRA a következőképpen fogalmaz: „Azok a kritériumok, amelyek segítségével a raggá válás nyelvemlékeinkben megfigyelhető, elsősorban alaki természetűek. A legfontosabbak a következők: egy szótagúvá válás; illeszkedés; egybeírás. (Mindhárom szorosan összefügg a hangsúly további gyöngülésével is, e fontos tényező azonban közvetlenül nem ragadható meg, csak következményei — az említett alaki jegyek — utalnak rá.)” (KOROMPAY, 1991: 290).

A névutóból raggá váló elemek vizsgálata során a raggá válás bizonyítására tehát a fenti kritériumokat fogom alkalmazni.

A rag azonban nemcsak a rag–névutó vonatkozásában vet fel elhatárolási kérdéseket, ahogy erre már utaltunk, hanem a mai nyelvléírásban a rag–képző vonatkozásában is. Ez elsősorban abból adódik, hogy az utóbbi évtizedekben a magyar esetrendszer elméleti kereteit az új nyelvelméletek jegyében többen és többféleképpen is átrendezték⁶. BALOGH JUDIT a *Magyar grammatika*

⁶ ANTAL LÁSZLÓ *A magyar esetrendszer* című írásában – a névszói viszonyragok leírására is vállalkozva – az eset fogalmából indul ki. Az esetről ANTAL a következőket állapítja meg: „az eset csak bizonyos nyelvekben fellelhető, sajátos nyelvtani kategória. Minden nyelv esetei zárt morfológiai rendszert képeznek, s ily módon az eseteket mindig objektív szerkezeti jegyek alapján ismerhetjük fel. Az esetet nem határozhatjuk meg jelentés alapján, mivel meghatározott jelentések kifejezésére különböző nyelvi eszközök is szolgálhatnak” (1961: 31). ANTAL e munkájában – elvetve az esetragok hagyományos leírását – disztribúciós módszerrel azt vizsgálta, hogy a magyar névszók különböző fajtái az esetragszerű elemek közül melyekkel és milyen grammatikai járulékok jelenléte esetében társulhatnak. ANTAL e módszer segítségével, új, formai kritériumok alapján arra az eredményre jutott, hogy a magyar főnévnek 17 esete van. Az általa vizsgált 26 elem közül nem tekinti főnévi esetragnak az *-ul/ül*, *-kor*, *-stul/-stül*, *-ante/-ente*, *-nként*, *-lag/-leg*, *-szám*, *-szer*, *-t* toldalékokat. Ezeket ANTAL képzőnek minősíti, majd egy külön fejezetben a képzők, ragok, jelek vizsgálata során érvekkel támasztja alá állítását. E fejezetben fogalmazza meg e három toldalékmorféma lényegét, figyelembe véve egymáshoz való viszonyukat is.

KIEFER *A magyar főnév esetei* című tanulmányában arra a kérdésre keresve a választ, hogy hány esete van a magyar főnévnek, csak a főnevekhez járuló toldalékok esetrag voltát vizsgálja. KIEFER egyrészt abból indul ki, hogy ANTAL disztribúciós kritériumrendszere nem alkalmas arra, hogy segítségével az esetragot a nem esetragoktól elkülönítsük, mivel ha a kötött morféma sorrendjétől eltekintenénk, akkor a társulási képesség alapján nem dönthetnénk el, hogy ragról vagy képzőről van-e szó, mivel néhány denominális nomenképző (pl. *-cska/-cske*, *-ság/-ség*) éppúgy társulhat különféle tövekkel, mint az esetragok többsége. Másrészt pedig a *Mai magyar nyelv egyetemi* tankönyv felfogásából, mely alapján úgy gondolja joggal merül fel a kérdés, esetrag-e mind a 27 –tankönyv által – esetragnak minősített nyelvi elem. Az egyik tényező ami ezt véleménye szerint megkérdőjelezi az az, hogy A névszók ragozása című fejezetben VELCSOVNÉ egy szintre helyezi az esetviszony és az esetrag kategóriáját, a másik pedig, hogy a definíció nem teszi lehetővé az esetrag és a névszókhoz járuló képzők egymástól való elkülönítését.

A bírálatokat követően saját álláspontját kifejtve megállapítja, hogy „az esetrag olyan kötött morféma, amely után nem állhat más kötött morféma egy névszói alakban, és amely főnévhez járulva ismét főnevet ad eredményül” (1987: 486), valamint hogy „egy kötött morféma akkor és csakis akkor esetrag, ha előfordul valamely vonzatkeretben” (1987: 485). Ez utóbbi jellemző jegy érvényesülése azért szükséges, mert ez zárja ki a denominális nomenképzők csoportjának elemeit az esetrag minősítése alól, mivel ezek az elemek semmiféle vonzatkeretben nem fordulhatnak elő. E két kritérium együttes érvényesülése alapján KIEFER 18 főnévi esetragot feltételez a magyar nyelvben, vagyis eggyel többet, mint ANTAL.

KIEFER a főnévi esetragok kérdéskörének tárgyalása mellett nem marad adós a melléknevekhez és számnevekhez járuló toldalékok minősítésével sem. E két szófaji kategóriához járuló – s a MMNyR. által ragnak tartott *-an/-en*, *-ul/ül* és *-szor/-szer/-ször* – toldalékokról az Új magyar nyelvtan című összefoglaló munka *Az esetragok* című fejezetében a következőképpen fogalmaz: „a hagyományosan az esetragok között felsorolt *-n* és *-lag* **modalis-essivusi** toldalékok (*világosan*, *melegen*; *hallgatólag*, *visszamenőleg*) és a *-szVr* **multiplicativusi** toldalék (*ötször*, *százszor*) nem esetrag, hanem képző” (KIEFER, 1998: 198). Állítását a modali-essivusi toldalékokra vonatkozóan a *Határozószó-képzés* című fejezetben példákkal is alátámasztva igazolja egyrészt az *-An*, másrészt az *-Ul* toldalékokat példaként említve.

vö. még MAJTYINSZKAJA, KLARA E. (1967) *A magyar határozószók képzésének történetéből* In *NytdÉrt.* 58: 142-47), valamint ÁGOSTON MIHÁLY (1971), *Az -n* toldalékú melléknevek alaki és szófaji megoszlása. in *Tanulmányok* 3. füzet. Újvidék, 7-57.

névszóragozásról szóló fejezetében átmeneti megoldást javasol. Összegezve a korábbi elméletek megfontolásait a ragokat két nagy csoportra osztja. Központi (általános) ragoknak nevezi azokat, amelyek jeles alakok mellett is előfordulnak, és megjelennek vonzatkeretben; képzőszerű ragoknak pedig a többféleképpen megítélhető névszói toldalékokat, vagyis a korlátozottabb használatú, periférikus esetragként, illetve határozó(szó)-képzőként is számon tartott elemeket, melyek jellel bővült alakokhoz nem járulnak, a velük ellátott névszó a mondatban elsősorban szabad határozó, vonzatkeretben ritkábban fordulnak elő.

Az ANTAL (1961), KIEFER (1987, 1998), MAJTYINSZKAJA (1967) és ÁGOSTON (1971) által vitatott, valamint BERRÁR (1973) és BALOGH (2000) által is képzőszerű ragoknak tekinthető elemeket dolgozatomban egységesen a ragok közé sorolom, a velük létrehozott ragos névszók közül pedig csak azokat tekintem határozószónak, amelyek az eredeti kategóriájukból többé vagy kevésbé kiszakadt egyedi esetek. Ezt a döntést több tényező is indokolja: 1. KIEFER, aki az *Új magyar nyelvtanban* a 247. oldalon határozószó-képzőket mutat be, — ötven oldallal előtte —, amikor az egyes toldaléktípusok jellemző sajátosságait tárgyalja így fogalmaz: „Másképp az egyéb kritériumok alapján egyértelműen képzőnek minősülő határozói toldalékokat (pl. az *-(A)n* toldalékot: *forró+n*, *meleg+en*, *piros+an*) is ragnak kell tekintenünk mivel ezek a határozói toldalékok mindig szóalakzárók” (1998: 197). 2. A határozószók keletkezését tárgyaló összefoglaló munkában D. MÁTAI nem említ olyan esetet a nyelvtörténet során, amikor határozószó alapszó+képző kapcsolatából keletkezett volna (1991: 401-432; 1992a: 570-660), ehhez azonban feltétlenül szükséges hozzátennünk D. MÁTAI azon megállapítását, hogy „természetesen bármilyen tőhöz járuló bármilyen rag, amely az adott tövön képes megszilárdulni, új szótári szót hoz létre, olyant, melynek szófaja is új (melléknév stb. helyett határozószó). A ragszilárdulás tehát funkcionálisan olyan, mint a képzés, azaz szóalkotási módnak tekinthető az alapnyelv kora óta napjainkig (vö. BERRÁR, 1967b: 341-2)” (D. MÁTAI, 1992b: 203). Ebből azonban nem következik az, hogy a határozószók megalkotásában

részt vevő toldalékokat képzőknek tekintjük. Ha ez így lenne, akkor a rendszerszerűség elvét figyelembe véve, valamennyi határozói viszony kifejezésére szolgáló ragunk esetében alakilag egybeeső ragot, illetve képzőt kellene feltételeznünk. Márpedig az egyik nyelvészünknek sem jut eszébe, hogy az *itt/ott* névmási határozószók *-t*-jét képzőnek tekintse, vagy esetleg feltételezze, hogy korábban a nyelvtörténet folyamán nemcsak egy *-t* esetrag létezett, hanem emellett egy vele alakilag egybeeső *-t* határozószó-képző is. 3. Mivel a határozószó-képzés problémája hangsúlyozottan a melléknevekhez (számnevekhez) járuló toldalékok kapcsán merül fel, így ellenérvként említhetjük még meg DEME melléknévragozásra vonatkozó azon megállapítását is, hogy „az indoeurópai nyelvek nagy részében egyeztető funkciójú melléknévragozási rendszert látunk, s emiatt a határozónak melléknévből való megalkotása képzésnek számít, mivel kiesik a melléknévi (egyeztető) ragozás funkcióikjából. A magyarban viszont egyeztető funkciójú melléknévi ragozási rendszer nincsen, s így a melléknévből alakult határozói formák ragosaknak tekinthetők (DEME: 1969: 159).

3. A névutó definíciója szerint „a nem tartalmaz jelentésű álszók (alakszók, formaszók, segédszók) osztályába, azon belül a viszonzyszók csoportjába tartozó ragozhatatlan szófajta, mely a mondatban a határozós szintagma határozó tagjához kapcsolódva annak a meghatározotthoz fűződő speciális viszonyát jelöli” (SEBESTYÉN, 1965: 8-9). A névutó kategória a nyelv története folyamán nemcsak a viszonyítóeszközök csoportjával érintkezhetett, ahogy azt fentebb már láttuk, hanem mint alakilag önálló lexéma a határozószókkal, igekötőkkel, valamint ragos határozókkal is.

A névutó és a határozószó kategória elhatárolása viszonylag egyszerű feladat⁷. Funkcionális vagyis a mondatban tartalmas fogalommal determinált körülményviszonyt kifejező szempontból ugyanis a határozószó nem a névutóval,

⁷ D. MÁTAI megjegyzi azonban, hogy nyelvtörténeti szempontból az ún. ragvonzó névutók egy csoportjának esetében mégis nehézséget okoz a két kategória elhatárolása, különösen a *valamin belül, valamin kívül, valamihez közel, valamivel, együtt, valamivel, egyetemben, valamivel össze*-féle névutós szerkezetekben (1992b: 206).

hanem a névutós kapcsolattal egyenértékű, tehát „a határozószó önálló, szabad, a névutó pedig kötött nyelvi forma: csak valamilyen önálló szóval kapcsolva, annak kötelékében fordul elő, vesz részt határozóként a határozós szintagmában” (SEBESTYÉN, 1965: 13).

A **névutó és az igekötő** is eshet alakilag egybe. A két kategória elkülönítésének kritériumait szintén megtalálhatjuk SEBESTYÉN monográfiájában, mely szerint: „az igekötő szorosan az ige jelentéséhez kapcsolódik, közvetlenül, határozószó módjára determinálja annak jelentését. A névutó elsődlegesen a vele kapcsolatos névszó vonzáskörébe tartozik, azon keresztül, azzal együtt van alárendelve az igének” (SEBESTYÉN, 1965: 14).

A **névutó és a ragos határozó** elhatárolásával kapcsolatos problémák akkor válnak világossá, ha elfogadjuk azt az álláspontot, hogy tulajdonképpen nem a névutó keletkezik, hanem a névutós kapcsolat valamely mondatbeli kapcsolatból, s a névutó ezt követően vonódik el. A nyelvfejlődés során ugyanis mindig vannak olyan határozóragos névszók, amelyeket átmeneti kategóriaként tarthatunk számon a névutó felé. A két kategória elhatárolása azonban nem könnyű feladat. „Döntő a viszonyjelentés elsődlegessé válása, a tartalmi mozzanatok háttérbe szorulása, a kapcsolt névszóval alkotott szintaktikai viszony elhomályosulása” (SEBESTYÉN, 1965: 15) Elhatárolásra azonban csak az adott pillanatban átmeneti jelleget mutató határozóragos névszók esetében van szükség, amelyek már elindultak a névutóvá válás útján, de a névutó kategóriáját még nem érték el.

4. A határozói viszony kifejezésére szolgáló **határozószó**-kategória, már definícióját tekintve is problematikus. A sokféle és több szempontból közelítő definíciók halmazából D. MÁTAI meghatározását kiemelve értelmezem e nyelvi kategóriát. E szerint: „A határozószó: lexikalizálódott határozó, amelyben a morfológiai felépítettség többé-kevésbé elhomályosodott vagy a jelentés tömbösült” (D. MÁTAI, 1992b: 207).

A határozószó egyrészt az előzményszerkezetek egyik típusától, vagyis a ragos névszótól való elhatárolásának kérdését veti fel, másrészt el kell határolnunk azoktól a szófaji kategóriáktól is, amelyekbe minden morfológiai változás nélkül

átértékelődhetnek, vagyis a különféle viszonzyszavak, tehát a névutók (l. előző pont), az igekötők, a kötőszók, a módosítószók egy-egy csoportjától.

A szűkebb értelemben vett határozószóknak azon csoportja kapcsán, amely ragos névszóból ragszilárdulással keletkezett joggal vetődik fel a kérdés, hogy meddig tekinthetünk egy szóalakot még **ragos névszónak** és mikortól kell **határozószóként** számon tartanunk. A kérdést tovább nehezíti az, hogy az elhatárolást egy XV. századi szövegben kell megkísérelnünk.

Figyelembe kell tehát venni azt a szempontot, hogy az egyes szóalakokat mindig a korabeli rendszer többi tagjához viszonyítva kell minősíteni (KÁROLY, 1970: 271). E tény figyelembe vételével D. MÁTAI egy olyan szempontsört dolgozott ki, amely a rendszerszerűség elvének és a funkcionális szemléletnek az érvényesítése mellett segítséget ad annak eldöntésében, hogy valamely megszilárdulóban lévő szóalak ragos névszó-e még, vagy már határozószó (D. MÁTAI, 1992b).

Megállapításai szerint a kérdéses alakulat már határozószó vagy útban van a határozószóvá válás felé, ha pl. azáltal szűnt meg (vagy van megszűnőben) morfológiai tagolódása, hogy önállóan nem használatos, illetve elavulóban van a tő (pl. *reggel*), vagy a rag (pl. *oldalt, örömet, folyton, egyedül, jól, rögtön*), vagy mindkét elem (pl. *hanyatt, tüstént, rögvest, imént*), vagy a morfémák kapcsolata nem szokásos, illetve a tő és a rag összekapcsolódása veszt el mozgékonyágát (pl. *haza, rendkívül*) stb. Korlátozottan használható (de használható!) az a kritérium, hogy a határozószóban a rag nem cserélhető fel: van ugyanis egy szűkebb csoportja a határozószóknak, melyben a ragszilárdulás többféle raggal is végbement, aminek eredményeképpen olyan morfológiai változatok keletkeztek, mint az ómagyar kori *jelesen : jelesül* 'különösen', *bizonyában : bizonyával* stb. Vannak esetek, amikor alakilag ugyan világosan tagolódik a szó, de ehhez nem társul megfelelő jelentéstagolódás, azaz a szóalak jelentésstanilag (többé-kevésbé) elszigetelődött alkotóelemeitől (pl. *hátra, későn, újonnan* 'ismét')

A határozószónak minősítés során figyelembe kell venni az illető szó toldalékolhatóságát (nyilván igenévként nem lehetne fokozható) a szóalak

határozószó voltát igazolja, ha újabb viszonyrag (*ellenben*) vagy képző járul hozzá (*ellenez*).

Figyelembe veendő a kérdéses szó gyakorisága is, mivel ez kedvez az elhomályosulásnak, a szóalak szótári szóként való felfogásának.

Azt is szem előtt kell tartani, hogy a kérdéses alakulat hogyan vesz részt (az adott korban) a szófajváltásban: ha pl. már kimutatható igekötői, kötőszói, névutói vagy módosítószói használata, akkor a mondatrész értékben szereplő ragos alakot nagy valószínűséggel határozószónak tekinthetjük.

Mivel a határozószó a mondatban mindig határozó, ettől könnyű elválasztani azokat az előfordulásokat, melyekben az illető szó alany (akkor ugyanis a kettős szófajú szó főnévi értékben van jelen) vagy jelző (akkor ugyanis melléknév).

A szintaktikai kritériumok közül — az adott vonatkozásban — jól felhasználható még a minőség-, ill. birtokos jelző vagy a névelő jelenléte (kitehetősége), ill. hiánya: a határozószó előtt ugyanis nem állhat jelző (csak fokhatározó) és általában névelő sem (az "általában" itt e kritérium korlátozott alkalmazhatóságára utal).

E kritériumok alkalmazása mai nyelvünkben sem könnyű, régebbi nyelvtörténeti korokra vonatkozóan pedig még nehezebb feladat. Mivel az egyes alakulatok a határozószóvá válásnak különböző stádiumaiban vannak, nemcsak nem lehet, de nem is szabad éles határral, mereven elválasztani a határozószók osztályát a különféle előzmény-kategóriáktól.

A különféle határozószó-típusokon belül megállapíthatók a fokozatok a biztos "kövületektől" a kevésbé megszilárdult elemeken, a határozószóvá válóban levő alakulatokon, a határozószó-kezdeményeken át az olyan elemekig, amelyek csak "határozószószerűen" viselkednek, ill. csak magukban hordják a határozószóvá válás lehetőségét (D. MÁTAI, 1992b: 201-202; KESZLER 2000: 209).

A határozószó és az igekötő elhatárolására jól szolgálnak a következő kritériumok: az igekötő számos igével kapcsolódhat, az igekötő az igé irányjelentés hozzáadása nélkül perfektiválja, valamint az igekötő az igének

egyéb jelentésmódosulását idézi elő (MÁTAI, 1971: 6, D. MÁTAI, 1992b: 206; KESZLER, 2000: 211).

A **határozószó és a kötőszó** elválasztásához a szintaktikai szerepnek, a szórendi és hangsúlyviszonyoknak a vizsgálata ad fogódzót (D. MÁTAI, 1992b: 206; KESZLER, 2000: 211). A szófajváltás gyakran eredményez kettősszófajúságot. D. MÁTAI azonban megjegyzi, hogy „a vonatkozó névmási határozószók, melyek a mondatban mindig kötőszók, kereszteződő szófajúak, tehát nem szófaji átmenetiség vagy kettősszófajúság jellemzi őket, hanem minden egyes előfordulásuk határozószó és kötőszó is egyszerre (D. MÁTAI, 1992b: 206).

A **határozószónak a módosítószótól** való elhatárolása szintén nem könnyű feladat, történeti anyagon — nyelvi kompetencia híján — pedig különösen nem az. Az elhatárolás esetében KUGLER NÓRA szempontrendszerét vesszük figyelembe, mely a korábbi kutatások eredményeit szintetizálva született. Az egyes szóelőfordulások szófájának meghatározásához kilenc szempontot sorakoztat fel: 1. Lehet-e mondatrész? 2. Bővíthető-e? 3. Felel-e kiegészítendő kérdésre? 4. Felel-e olyan kiegészítendő kérdésre, amelyben maga nem szerepel? 5. Helyettesíthető-e névmással? 6. Tagadható-e? 7. Főmondattá kiemelve, illetve átalakítva a mellékmondat kapcsolóeleme. 8. Törlésével megváltozik-e az állítás vagy a valóságábrázolás részletessége, esetleg sérül a mondat szerkezete? 9. Bármilyen mondatfajtában előfordulhat-e? A szempontokra adott válaszokból pedig az fogalmazható meg, hogy a határozószókra vonatkozóan egyértelműen nemleges választ csak a negyedik kérdésre adhatunk. Ezzel szemben a módosítószók eldöntendő kérdésre válaszolnak, tagadószó csak utánuk állhat, lehet belőlük főmondatot alkotni, általában elkülönülnek a mondattól, közbevetethők, nem minden mondatfajtában fordulnak elő és nem bővíthetők (KUGLER, 2000: 300-01, vö. még KESZLER, 2000: 211).

KUGLER kritériumrendszere ugyan leíró nyelvészeti szempontokat érvényesítve készült, módszere azonban — a pótkompetencia alkalmazásával — sokat segít a történeti anyag vizsgálatában is.

5. A határozói igenév kategória elhatárolásának kérdése két irányból vet fel problémát, mivel e kategória lexikai szófajváltása vagy az igenevek általános szófajváltásának megfelelően zajlik, vagy a határozószók szófajváltásával azonos. A határozói igenevek szófajváltásáról szóló tanulmányában LENGYEL KLÁRA (1989) a párhuzamos elemzés módszerét követve, az igei transzformáció, a bővíthetőség, a helyettesíthetőség és a szórendi kérdés szempontjait érvényesítve különíti el a lehetséges következményektől a határozói igenév kategóriáját. Az egyes érintett szófajok határozói igenévről való elhatárolásának kritériumait *A magyar grammatika* vonatkozó fejezetében is összegzi. A **határozói igenév és a határozószó** elhatárolását tárgyalva megállapítja, hogy a határozószóvá vált határozói igenév esetében az igei tartalom megszűnik, igévé nem vagy csak más jelentésben alakítható át, a határozói igenév alakú határozószókat szinonim határozószókkal vagy ragos névszókkal cserélhetjük fel, továbbá a határozószóvá vált igenevek elveszítik igei vonzataikat, nincsen időjelentésük (LENGYEL, 2000: 244). A határozói igenév szófajváltásának másik típusában viszonyjelentést hordozó szavak, azaz viszonzók jöhetnek létre: módosítószók vagy módosító szerkezetek, névutók vagy igeekötők. LENGYEL a határozói igenév ilyen irányú szófajváltási módját kétlépcsős folyamatnak tekinti, melyben az első fok az igenév szervetlenné válása, a második pedig a viszonzóvá alakulás (1989: 214). Módosítószóvá akkor válik ez a szervetlen mondattag, ha vagy szövegkapcsoló szerepet játszik, s ilyenkor bevezető szó vagy szerkezet része, vagy ha megtelik modális tartalommal és módosítószó lesz belőle. A határozói igenév névutóvá vagy kötőszóvá válása során az igenév grammatikai funkciója válik egyeduralkodóvá. Névutóvá a határozói igenév csak szerkezetesen válhat oly módon, hogy a bővített határozói igenév fogalomjelölő tartalmának elvesztésével eredeti bővítményének grammatikai kiegészítője lesz (LENGYEL, 1989: 194-213, 2000: 245).

III. 2. A ragtalan névszóval kifejezett határozók készlete

1. A Ę ragos határozók megítélése körül sok a bizonytalanság. Kétségtelen, hogy kezdetben a határozói mondatrész kifejező eszköze — nagyobb arányban, mint később — a ragtalan névszó volt. A nyelvemlékes korból adathozható ragtalan névszók azonban aligha tekinthetők a kezdetben megjelent elemek folytatásaként. A Ę ragos határozói viszonyt kifejező névszók ugyanis a Ę rag használati körének három fő típusa közül abba a csoportba tartoznak, melynek jellemzője, hogy „az adott grammatikai tartalmat általában más, testes morféma fejezi ki, szűk korlátok között azonban a Ę rag is megjelenhet” (KOROMPAY, 1992: 387). A különböző határozófajták közül Ę ragos névszóval az időhatározót, a mód- és állapothatározót, valamint fokhatározót fejezhetünk ki.

2. Az időhatározót Ę ragos alak egyrészt olyan ragozási tövek esetében fejezheti ki, melyek jelentése eleve időviszonyra utal, azaz *nap*, *éve*, *esztendeje*, *hónapja*, másrészt bizonyos *-at/-et* képzős szavak esetében.

2. 1. Megvizsgálva a Bécsi Kódexben a Ę raggal időviszonyt kifejező lehetséges szavakat a következőket állapíthatjuk meg: 1. A *nap* szavunk önálló szóként ragtalanul 32-szer fordul elő ezek közül azonban 31 esetben nem tekinthetjük határozónak a szóalakot, mivel vagy nem időviszonyt fejez ki, hanem az égitest megnevezésére szolgál, vagy időt jelentő szóként jelenik meg, de mondatrészi szerepe alany: 316:7 „Es lez# eg *nap* ki vr iŃt\$nn\$ç \$Ńm\$ř\$tes” (Et erit *dies* una, quć nota est Domino). Egy példában 170:27 „t lvn maŃod *nap*” (Et facta est *dies crastina*) azonban a *nap* szó szerepe az összetett mondatból kiragadott tagmondatban, első olvasásra nem egyértelműen eldönthető. Figyelembe véve azonban azt, hogy ez a tagmondat az összetett mondat utolsó tagmondata, amelyet már semmi nem követ, illetve hozzátéve az eredeti latin mondatot megállapíthatjuk, hogy a szóalak funkciója a tagmondatban alany, vagyis Ę ragos formában nem fejez ki határozói viszonyt *nap* szavunk. A *napja* egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alak szintén nem fordul elő határozói mondatrész-szerepben. 2. Az *esztendeje* szóalak két előfordulása közül

szintén egyik sem tölt be határozói funkciót a mondatban. 3. A *hét* és a *hónap* szóba jöhető egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakjai: *hete*, *hónapja* egyáltalán elő sem fordulnak vizsgált korpuszunkban.

2. 2. Található két példa a Bécsi Kódexben arra a jelenségre is, amikor határozói mondatrészként \check{R} ragos formában *-at/-et* képzős szó szerepel: 146:19 „Tahat kiral *vilamodat* fel k $\$$ lu#” (Tunc rex *primo diluculo* consurgens), 248:1 „Veter, $\$$ y *vilamodat* tezitec azt” (*in luce* matutina faciunt illud).

3. A mód- és állapothatározót kifejező \check{R} ragos névszók közül elsősorban a *-talan/-telen* fosztóképzős alakok veendők számba, amelyek nemcsak határozóként, hanem melléknévként is szerepelhetnek: 90:39 „*Meltatlan* vxuxn v magat mxgm $\$$ u $\$$ t $\$$ tn,” (hszó) : 163:20 „t al v h $\$$ len az igen gonoz t *meltatlan* kirali eke \check{N} egg $\$$ l” (mn.). A kódex szövegében 11 olyan *-talan/-telen* fosztóképzős alakot találhatunk, amely ragtalanul fejez ki határozói viszonyt: 146:18 „t $\$$ l aluec *vaqoratlan*” (et dormivit *incsnatus*), 239 „t bankodic *hirt $\$$ l $\$$ n* megaza \check{N} an” (et dolet *subito* arescentis) l. még: 36:11 „*artatlan*”, 58:11 „*hiuatlan*”, 59:16 „*hiuatlan*”, 236:16 „*zvn $\$$ tl $\$$ n*”, 266 „ *$\$$ lmetl $\$$ n*”, 107:24 „*hirt $\$$ l $\$$ n*”, 267 „*kxt $\$$ l $\$$ n*”, 272:7 „*hirt $\$$ l $\$$ n*”.

4. Fokhatározói funkciójú \check{R} ragos névszó nem fordul elő a kódex szövegében.

5. Latin hatásra is megjelennek zéró ragos alakok, egyrészt nuncupativusi, másrészt értelmező-szerű állapothatározóként.

5. 1. A latin kettős nominativusnak megfelelően a szabályos *-nak/-nek* rag helyett áll nominativus: 23:3 „a h $\$$ lrvl ki m $\#$ datic *Belna*” (a loco qui dicitur *Belma*), 276 „ki mondatic vrnac *nag \check{N} aga*” (qui dicitur *magnitudo* Domini).

Szintén állapothatározók a következő két mondatban azok a szóalakok, amelyek határozói mondatrész értékűek, de hiányzik *-nak/-nek* dativusi ragjuk: 115:58 „Es ug iob kiralla [lenni] v t $\$$ h $\$$ t \check{N} ebet *meg mutato*” (Itaque melius est esse regem *ostentantem* virtutem suam), 144:27 „Thethel a mertekb $\$$ v $\$$ tt $\$$ tet t lel $\$$ tt $\$$ tet k $\$$ u \check{N} $\$$ b $\$$ t *vallo*” (Thecel: appensus es in statera, et inventus es minus *habens*).

5. 2. Értelmező-szerű állapothatározóként is előfordul egy esetben Ę ragos névszó a kódex szövegében: 14:6 „ivy maŋ\$kvnc bekeŇeges vr” (Veni nobis pacificus dominus).

6. Egy esetben a *-re* ragos névszó helyett áll ragtalan forma: 11:9 t I\$ŇŇen\$cm#den fvldxr\$ migl\$ŋ iutna Z\$r\$q# orzagnac heg\$ (quosque perveniatur ad montes Aethiopic), itt azonban elírásról lehet szó, mivel a többi 415 esetben a rag következetesen jelenik meg alapszavával ragos névszóként határozói viszonyt kifejezve, így ezt az alakot a *-ra/-re* ragos névszók között tárgyaljuk.

7. A fentiek alapján a határozói viszonyt kifejező Ę ragos névszók funkcionális szempontból a következőképpen oszlanak meg.

Funkció	Ę ragos főnév
Helyhatározó	–
Időhatározó	2
Egyéb elvont határozó	16
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	18

III. 3. A ragos névszóval kifejezett határozók készlete

Névszóragozásunk rendszere az ősmagyar kortól egészen a kései ómagyar korig folyamatosan változott. Az évszázadok során a ragrendszer egyrészt primer ragok alaki és funkcionális módosulásával, másrészt raghalmozással, harmadrészt pedig névutók raggá válásával bővült. A különböző módon raggá váló, új elemekkel bővülő rendszerben azonban az egyes elemek raggá válásának folyamata átmeneti állapotokat idéz elő a raggá minősítést illetően. Az egyes — raggá válás útjára lépett — nyelvi elemek ugyanis csak fokozatos, lassú fejlődés eredményeként váltak a rendszer teljes tagjává.

A ragos névszóval kifejezett határozók rendszerét tárgyalva a ragokat a ragrendszer bővülését eredményező fenti három csoportba sorolva mutatjuk be.

III. 3. 1. Primer ragok funkcionális módosulásával keletkezett ragok

-l, -ul/-ül

1. A rag az ősi *-l* ablativusragból fejlődött és vált mód- állapothatározó-raggá (KOROMPAY, 1991: 296-7).

2. A primer rag nemcsak funkcionális, hanem alaki változáson is keresztülment, fejlődésének jellegzetessége, hogy a korábbi C felépítésű rag VC felépítésűvé válik. A toldalék vizsgált kódexünkben — a korai ómagyar szövegek előfordulásaiban megjelenő, valamint a ma is használatos felső nyelvállású, labiális magánhangzókkal szemben — középső nyelvállású, labiális magánhangzókkal bővül: 253:11 „Es Œluezec gonozol teuvkŒt tekvzŒpedbvl” (et auferam *maleficia* de manu tua), 155:5 „BŒnhvttvnc hamiŒŒnan tvttvnc kŒgetlŒnvl mŒuŒlkettvnc” (peccavimus, iniquitatem fecimus, *impie* egimus).

3. Szófaji vonatkozások szempontjából három fő típusát különíti el KOROMPAY az *-ul/-ül* toldaléknak. Ezek a következők: A) az *-ul/-ül* főnévi rag; B) kettős szófajú főnévi–melléknévi ragozási tő mellett megjelenő rag, melynek három

jellegetes altípusa van: a) A 'valamilyen nyelven' jelentésű szerkezetek, b) Állapothatározók csoportja, c) Módhatározók csoportja; C) tisztán melléknévi ragozási tövek típusa, melyet (a *jól* határozószón kívül) elsősorban a fosztóképzős alakulatok képviselnek (1992: 385).

E szófaji változatosság érvényesül a Bécsi Kódex példáit vizsgálva is. Az *-ul/-ül* főnévhez járulva, főnévi esetragként összesen háromszor fordul elő a kódex szövegében: 51:7 „Es v ańńa t a,,a m $\$$ ghaluaioc Mardocheus vmaganac 'la,aol vxux [maganac] vt $\$$ t” (Mortuisque patre eius ae matre, mardocheus sibi eam adoptavit *in filiam*), 57:5 „Es hiuan m $\$$ ddv Achatot kit kiral *zolgaol* adot [vn $\$$ ki] vala” (Accitoque Athach eunucho, quem rex *ministerium* ei dedarat), 84:20 „Kicn, tartoziatoc l#nec *N $\$$ gxd $\$$ lmv $\$$* ” (Quibus debetis esse *adminiculo*). Kettős szófajú főnévi–melléknévi ragozási tő mellett 21-szer szerepel a rag: 231:1 „Heber n $\$$ lu $\$$ n n $\$$ u $\$$ zt $\$$ tet Edomnac ki *Deiakol* pirońnac mondatic” (Hebraea lingua appellatus est, quod Latine sanguineus dicitur), 300:4 „Es iv az ornac hazaba t az *N $\$$ kv $\$$ nc hazaba hazugol $\$$ n n $\$$ u $\$$ mb $\$$* ” (et veniet ad domum furis, et ad domum iurantis in nimine meo *mendaciter*), míg tisztán melléknévi ragozási tövek mellett ragos névszóként összesen ötször fordul elő. A tisztán melléknévi ragozási tövek típusát pedig a fosztóképzős alakulatok képviselik: 308:2 „mert a faragua,oc *ekt $\$$ l $\$$ nvl b $\$$ zelle $\$$ tc*” (Quia simulaera locuta sunt *inutile*) (l. még 100:12 *k $\$$ gxtl $\$$ nvl*, 155:5, 167:10 *k $\$$ getl $\$$ nvl*, 176:29 *hirtel $\$$ nvl*).

4. A rag ősi ablativusi funkciójában nem fordul elő egyszer sem a Bécsi Kódex szövegében, időhatározói, valamint modalis-essivusi funkcióban azonban igen.

Időhatározói funkció: 88:19 „Te k $\$$ dxgl $\$$ n nx alohad *ivuódvuvl* te magadat g $\$$ trlemn $\$$ lk $\$$ lvn” (tu autem, ne existimes tibi impune *futurum*).

A főnévi alapszavú ragos névszó funkciója mindhárom példában essivusi állapothatározó: 57:5 „Es hiuan m $\$$ ddv Achatot kit kiral *zolgaol* adot [vn $\$$ ki] vala” (Accitoque Athach eunucho, quem rex *ministerium* ei dedarat). A többi példában az *-ul/-ül* raggal ellátott főnév legyen alapszava, akár főnévi–melléknévi ragozási tő: 202 „Hog k $\$$ 1 m#datic Enotińetay auag Enoy $\$$ s gvrvgv $\$$ l” (Quod autem dicitur: enochis ethay *Grace*), 250:4 „mikent *alnakol* m $\$$ lu $\$$ lkett $\$$ n $\$$ c v

lel\$meNecb\$N” (sicut *nequiter* egerunt in adinventionibus suis), akár tisztán melléknévi ragozási tő: 176:29 „Lata azért a kiral hog *hirtel\$Nvl* reia omlananac” (Vidit ergo rex, quod irruerent in eum *vehementer*) a ragos névszó módhatározói funkciót tölt be a kódexben. A főnévi–melléknévi ragozási tő három alcsoportja közül így értelemszerűen csak kettőre találhatunk példákat a 'valamilyen nyelven' jelentésű szerkezetekre: (202, 231:1 *Deiakol*, 213, 320 *deyakol*, 202, 233 *gvrvvvl*, 55:7 *Hebxrvl*, 233 *Hebervl*), valamint a módhatározók csoportjára (171:43, 250:4 *alnakol*; 173:61, 164:27, 253:11, 262:4, 274:14, 279:12 *gonozol*; 300:4 *hazugol*, 207:20 *k\$uelvl*).

Funkció	-ul/-ül rag -ol/-öl formában
Helyhatározó	–
Időhatározó	3
Egyéb elvont határozó	26
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	29

-n (-on/-en/-ön; -an/-en)

1. Az ősi *-n* locativusrag átalakulása már az ősmagyar korban megkezdődik egyfelől superessivusi *-n*, *-on/-en/-ön* raggá, másfelől *-n*, *-an/-en* módállapothatározó-raggá úgy, hogy a korábbi egy mássalhangzóból álló toldalék — a tövéghangzót magához vonva — előhangzóval bővül (KOROMPAY, 1991: 296-7).

2. Az *-n* locativusragból sarjadt két új toldalék különválásának legfőbb eszköze az előhangzó, mely ma superessivusi funkció esetén középső nyelvállású, mód- és állapothatározói szerepben viszont alsó nyelvállású magánhangzó. „E kettősség azonban sohasem vált tökéletesen élessé: az ingadozások végigkísérik az egész nyelvemlékes kort, föllelhetők mai nyelvjárásainkban, sőt még a köznyelvben is” (KOROMPAY, 1991: 296). Erre a jelenségre található néhány példa a Bécsi Kódex

adatai között is pl.: 104:16 „Hol vadnac nšmzštixkn, fšiedšlmi t kic vralkottanac vadakan mxllšc vadnac fvldvn” (Ubi sunt principes gentium, et qui dominantur *super bestias*, qua sunt *super terram?*), 12:8 „t vm#dŁ kimxneŃxt šlšuš kqldx zamtalan tšuxkn, ŃokaŃŃagaban azockal mxllšc aŃšršgekn, bvuvn xlxguolna” (Omnemque expeditionem suam fecit praire in multitudine innumerabilium camelorum, cum his, qua exercitibus sifficerent copiose, boum quoque armenta, gregesque ovium, quorum non erat numerus) Ezért aztán az előhangzó minőségében különböző két toldalékot nyelvészeink egy része nem is választja külön, mi azonban KOROMPAYHOZ (1991: 297) hasonlóan szükségesnek tartjuk szétválasztani a két toldalékot, mivel a két rag között a különbség nemcsak az előhangzó minőségében ragadható meg. Ezen túl az $-n_1$ (*-on/-en/-ön*); $-n_2$ (*-an/-en*) elemek eltérnek egymástól a szófajokkal való társulási képességben, valamint abban is, hogy különböző a velük létrehozott ragos névszó határozói funkciója.

3. A $-n$ rag superessivusi funkcióban középső nyelvvállású magánhangzókkal bővülve (*-on/-en/-ön*) főnévi esetrag. Ennek megfelelően a rag alapszava tulajdonképpen főnév, illetve azt helyettesítő névmás⁸, vagy (állandó/alkalmi) szófajváltás eredményeként főnévként használt bármely szófajta: 208:32 „Mert Ńyonnac heg# t Ihrlmb# lez# az ađuvzvles” (quia *in monte* Sion et in Ierusalem erit salvatio), 156:18 „NiŃŃadmeg te zšmšidšt t laŃŃad meg ma p[o]uztolatonkat t a varaŃt kin hiuattatot tenšušd” (aperi oculos tuos, et vide desolationem nostram, et civitatem, *super quam* invocatum est nomen tuum). A *ki* és a *mely* kérdő-vonatkozó névmás ragos alakjának funkciója, ahogy ezt láthatjuk

⁸ Az $-n$ toldalékkal ellátott névmások közül nem tekinthető valamennyi előfordulás a határozói viszony kifejezőeszközének. A személyes névmásokhoz járuló $-n$ toldalék (30:10 *tenxn*, 170:36 *mŃnvn*) „első rendű szerepe a személy és a szám nyomatékosítása, melyet egyrészt grammatikai, másrészt értelmi-ézelmi okok váltanak ki (G. VARGA, 1992: 477), vagyis nem határozói viszony kifejezése. Az *az*, *ez* mutató névmás ragos alakjai többes számban egyértelműen a ragos névszók csoportjába sorolhatók (102:34, 144:2 *azokon*). Az egyes számú alakokat azonban el kell különíteni a vele alakilag egybeeső *azon*, *ezen* főnévi mutató névmásoktól. Ez utóbbiak ugyanis az *ez*, *az* főnévi mutató névmás és egy feltehetően nyomósító szerepű $-n$ névmásképző összekapcsolódásával keletkeztek még az ősmagyar kor során (SIPOS PÁL, 1991: 385), funkciójuk pedig a mondatban így önállóan nem határozói, hanem pl. kijelölő jelzői: 258: „kic azon šllšnŃegetvl lšŃšlkettšnšc vala” (ab *eisdam* hostibus obsidebantur). Így e szóalak összesen 32 előfordulásából csupán 8-ban tekinthető ragos névszónak az *azon*, *ezen* (2:17, 174:12, 238, 271:15 *azon*; 226:3, 226:6, 228:8 *šzen*; 247:8 *Ezen*).

a példában is, kettős vizsgált szövegünk valamennyi előfordulásában (15:5 *kikxn*, 156:18 *kin*, 289:19, 305:9 *mllen*, 175:20 *mell\$ken*): egyrészt összetett mondatok kötőszavaként a mellékmondat és a főmondat közötti szintaktikai viszonyt fejezik ki, ugyanakkor másrészt a mellékmondatban önálló szintagmaalkotó szerepet töltenek be, vagyis határozóként funkcionálnak.

Az alsó nyelvéllású magánhangzóval bővült *-n* (*-an/-en*) alapszava melléknév (számnév): 100:12 „Bānhvtt`c mā vr#c iŃt\$Ń`c te menden igaŃŃagidban *hamiŃŃan* māu\$lkxttvnc k\$gxtl\$Ńvl tvtt`c” (peccavimus, *impie* egimus, inique gessimus, Domine Deus noster, in omnibus iustitiis tuis), 228:3 „Vgmond vr iŃt\$Ń *Sokan* halnac meg menden h\$len t v\$tt\$tic q\$ndeŃŃeg” (dicit Domunus Deus: *multi* morientur, in omni loco proiicietur silentium).

4. Az *-n* superessivusi főnévi esetrag 503 esetben fordul elő alapszavával ragos névszóként határozói viszonyt kifejezve vizsgált szövegünkben. Leggyakrabban helyviszony kifejezésére szolgál: helyhatározó: Hol? kérdésre felelő általános helyviszonyra utaló határozó: 1:1 „EG bironac napiban midvn a birac f\$ĩd\$lmkedn, vala lvn [\$Ń] \$hŃxg a *fvld*” (In diebus unius iudicis, quando iudice praerant, facta est fames *in terra*), 240:4 „Es lvn ig# nag v\$z a t\$nger# t a haio v\$zed\$lm\$zic vala megtvr\$tt\$tni” (et facta est tempestas magna *in mari*, et navis periclitabatur conteri), 47:1 „ASuerŃnac napiban orzaglot indiatolfogu# Etiopiaiglan zaz huzon h\$st *vidxkek#*” (In diebus Assueri, qui regnavit ab India usque Aethiopiam *super* centum viginti septem *provincias*); Hol? kérdésre felelő, szorosabb külső helyviszonyra utaló rag: 175:20 „t megmutatac n\$ki az r\$sitec aitoqkakat mell\$ken b\$ menn\$scvala t meg ezicvala mell\$sc az *aztalon* valanac” (et ostenderunt ei abscondita ostiola, per qua ingrediebantur, et consumebant, qua erant *super mensam*), 291 „Latot \$ Ápheta ferfiat v\$Ńr\$Ń *louon* ałvt” (Vidit propheta virum *equo* rubeo sedentem); Helynévhez kapcsolódva: 165:43 „*Libian* t *Ethiopian* meg# altal” (*per Libyam* quoque, et *Aethiopiam* transibit);

Időhatározó: 216:14 „t megmaria v hazat ordeitaŃban hadnac t homalnac *napian* t az indolaŃnac *napian*” (et devorabit ades eius in ululatu *in die* belli, et in turbine *in die* commotionis), 52:11 „Ki egmenden *napon* iaruala a haznac *gadora*

ŒlvŒ” (Qui deambulabat *quotidie* ante vestibulum domus), 316:7 „Es lez# eg nap ki vr iŒntŒnnŒc ŒŒmŒrŒŒtes t nem nap Œem ey t ŒŒti *qdvŒ* lez# vilagoŒŒŒag” (Et erit dies una, qua nota est Domino, non dies neque nox, et *in tempore* vesperi erit lux).

Egyéb határozó: 209:3 „Es a gŒrmekeŒ vŒttec a bordelba t a leant Œl attac *boron*” (et posuerunt puerum in prostibulo, et puellam vendiderunt *pro vino*), 50:22 „Es ŒrŒztŒ lŒuŒlŒkŒt v orzaganac menden [videkŒ zxr#t] vidŒkibŒ kaŒlvmb kaŒl` b nŒluŒŒken t bvtvkvn” (et misit epistolas ad universas provincias regni sui, ut quaque gens audire et legere poterat, diversis *linguis et litteris*), 217:6 „n# fordeitom meg vtŒt azert hog az igazat *xzŒŒŒŒŒŒ* Œlatta t a zegent lab *vltvzvŒ*” (non convertam eum, pro eo quod vendiderit *pro argento* iustum, et pauperem *pro calceamentis*); Aszemantikus vonzat: 165:43 „t vralkodic v *kenŒin* ara,nac t *xzŒŒŒŒŒŒ* t egipt#nac mend# *dragalatoŒŒin*” (Et dominatibur *thesaurorum* auri et argenti, et in omnibus *pratiosis* Aegypti).

Az *-n* (*-an/-en*) modalisi-essivusi ragunk 73-szor fordul elő a Bécsi Kódex szövegében melléknevekhez, számnevekhez járulva az alábbi funkciókban: Módhatározó: 136:11 „t aŒvltv ŒrvŒŒŒŒŒn” (Et clamavit *fortiter*), 90:39 „Tahat akiral haragba geriŒdŒŒŒŒŒŒ m#dxnxc felxt *kŒm#bó* fŒnelkedŒc” (Tunc rex accensus ira in hunc super omnes *crudelius* desavit); Állapothatározó: 60:9 „Es vg Amon ki mxnŒ #nap# vrvluxn t *vigan*” (Egressus est itaque illo die Aman latus et *alacer*), 145:11 „Aferfiac azert zŒrŒŒlmŒŒbŒŒn tudakozuan lelec DaniŒlt” (Viri ergo illi *curiosius* inquirentes invenerunt Danielelem); Számállapot-határozó: 23:2 „Valanac ke1 hadakozo galogoc zaz huz Œzxr# t louagoc xij ŒzxrŒn” (Erant autem pedites ballatorum centum viginti *millia*, et equites viginti duo *millia*), 289:17 „t lŒzn, vala *huza*” (Et fiebant *viginti*).

Funkció	-n (-on/-en/-ön) superessivusi rag	-n (-an/-en/) modalis-essivusi rag
Helyhatározó	240	–
Időhatározó	136	–
Egyéb elvont határozó	87	73
Aszemantikus vonzat	40	–
Összesen	503	73

-vá/-vé

1. Toldalékunk az ősi *-á/-é* lativusrag alaki és funkcionális módosulásával keletkezett. A toldalék *v* eleme eredetileg hiátustöltő vagy tőhöz tartozó elem volt, s később vonódott a járulékhöz (KOROMPAY, 1991: 296).

2. Az *-á/-é* rag ma egységesen *-v*-vel bővült változatával szemben a toldalék alakváltozatai a kései ómagyar korban igen színes képet mutatnak. A rag, alapszavához kapcsolódásának lehetséges módjait KOROMPAY a következőképpen tipizálja: magánhangzós tövéghez kapcsolódhat hiátussal, *v* hiátustöltővel, valamint *j* hiátustöltővel bővülve, mássalhangzókhoz pedig *-á/-é* változatban, vagy úgy, hogy még nem következett be a geminálódás, vagy pedig úgy, hogy már bekövetkezett (1992: 380-1). A változatosság jól érzékeltethető a Bécsi Kódex példáin keresztül is. A kódexben magánhangzós tövéghez kapcsolódva a rag kivétel nélkül hiátustöltővel kapcsolódik. A hiátustöltő magánhangzó használata azonban nem egységes a *-vá/-vé* és a *-já/-jé* váltakozását figyelhetjük meg: 124:48 „biroua”, 176:27 „*Ńidoua*”, 219:9 „*Hallandoua*”, 282:6 „*Puztaua*”, 305:12 „*bir#doua*”; 53:15 „*la,aia*”, 69:18 „*inn\$pxix*”, 88:24 „*barańńaia*”, 187:1 „*tvreie*”, 270:11 „*iŃt\$neie*”, 273:2 „*meg\$Ńm\$ř\$ndvie*”, 276 „*vrizvieie*”. Egy mássalhangzóra végződő tövég mellett a rag kivétel nélkül úgy fordul elő, hogy a geminálódás már bekövetkezett: 80:2 „*\$mbxrrx*”, 197:8 „*kazdagga*”, míg a

mássalhangzó-kapcsolatra végződő esetekben az *-á/-é* változat szerepel: 124:48 „*f\$d\$lme*”, 269 „*igazba*”.

3. Sajátos képet mutat a rag az alapszó milyenségét tekintve. A ragot ugyanis nyelvtaníróink főnévi esetragként tartják számon (BALOGH, 2000: 203), meghatározott funkcióban azonban a rag más szófajú ragozási tőhöz is hozzájárulhat (KOROMPAY, 1992: 384). Az alapszó szófaji változatossága érvényesül a Bécsi Kódex példáiban is. Az alapszó tehát egyrészt főnév: 71:29 „*hog m#den z\$R\$lm\$l \$z nap a ivu#dv a\$vb\$ n i\$les ynn\$ppx zxrz\$tt\$tnxc*” (ut omni studio dies ista *solemnis* sanciretur in posterum), 179 „*Ki iger\$tn\$c oka \$z Hy\$ n Elizeu\$ntol kiralla k\$ n\$tt\$tec*” (Cuius promissionis hac causa est. Hyeu per Elizeum *in regem* inuncto), illetve azt helyettesítő névmás: 39:22 „*ki te miattad \$n#mie val[az]toztatta ma \$ll\$ n\$negink\$ t*” (qui per te *ad nihilum* redegit inimicos nostros), 87:12 „*hog m#nal \$n#mie tartana*” (quod tamquam *nihilum* duceret cruciatus), 114:45 „*\$nemie eg\$bbe n# lezn\$c*” (*Nihil aliud* erunt), másrészt főnévi-melléknévi kettős szófajú szó: 111:15 „*Mert mikent midvn \$mbern\$c \$de, e megtr\$tt\$ t\$ndic kell\$tl\$ nne lezen*” (Sicut enim vas hominis confractum *inutile* efficitur), 282:6 „*Puztaua tvtt\$ m v utokat midvn ninq\$ n ki me, ,en*” (*desertas* feci vias eorum, dum non est qui transeat), harmadrészt pedig melléknév (számnév): 152:8 „*A k\$ qk\$ kn\$ c k\$ deg baka lvn igen nagga*” (Hircus autem caprarum *magnus* factus est nimis), 172:59 „*mert im marat i\$nt\$ nn\$ c angala valu# tvrt hog teged\$ t kvz\$ pet k\$ tte vagion*” (manet enim Angelus Dei, gladium habens, ut secet te medium).

Megszíárdult ragos alakulatnak, vagyis határozószónak tekinthetjük. az *örökké* szóalakot, így előfordulásait a határozószók között tárgyaljuk.

4. A rag — amint azt fentebb láthattuk — még eredeti, *-á/-é* alakjában is előfordul vizsgált korpuszunkban, de funkcióját tekintve ez már nem helyviszonyt kifejező lativusi, hanem a cselekvés eredményét kifejező translativusi. Ezen az eredményhatározói szerepen túl a rag korszakunkban az *-ul/-ül* rag szinonimájaként essivusi állapothatározói szerepet is betölthet. Eredményhatározó: 123:35 „*A kv k\$ deg ki megv\$ rtevala az ozlopot lvn nag*

hegge t b\$tvltē mend a fvld\$ŧ” (lapis autem, qui percusserat statuam, factus est *mons magnus*, et implevit universam terram), 252:13 „K\$ŧ fel Syonnac lea,a t qepel mert te zaruadat v\$ŧ# *fecke t te kvrmid\$ŧ v\$ŧem \$rcecke*” (Surge, et tritura, filia Sion, quia cornu tuum ponam *ferrerum*, et ungulas tuas ponam *areas*); Essivusi állapothatározó: 10:13 „Es vxux *f\$ŧ\$ŧxggx t b\$mxn\$ vhoziaia*” (et accepit *uxorem*; ingressusque est ad eam), 48:5 „Es mađvn b\$ŧŧl\$ŧnednen\$ç a v\$ŧdxgŧnegn, napi v\$ŧdxggx hiuata m#den nepet” (Cumque implerentur dies convivii, invitavit omnem populum).

Funkció	-vá/-vé rag
Helyhatározó	–
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	50
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	50

-(s)t

1. A *-t* locativusrag ősi határozóragjaink közé tartozik. Ebben a funkciójában azonban vizsgált korpuszunkban nem fordul elő. A rag önálló használata igen korlátozott, a magyar határozórag-rendszerben különféle, változatos keletkezésű ragokban él tovább (*-ént, -ként* stb.). Elemtörténetileg ez az ősi, primer *-t* határozórag jelenik meg az *-(s)t* morfémakapcsolatban is mely az *-s* képzős melléknevekhez járuló alakból vonódott el, s lett önálló, alaki és funkcionális módosuláson is átesett rag (KOROMPAY, 1992: 364).

2. A rag viselkedése alaki szempontból egységesnek mondható, valamennyi előfordulásában *-(s)t* morfémakapcsolatban realizálódik: 55:5 „Kit mikor hallot volna Am# t *bizonŧagoŧt mxgbizoneitottaolna hog*” (Quod cum audisset Aman, et *experimento* probasset).

3. A rag sajátossága szófaji kötöttség szempontjából, hogy csak *-s* képzős melléknevekhez járul: 9:6, 9:6 „*vrvmŠNt*”; 77:13, 92:30 „*vrvmvNt*”; 55:5 „*bizonNagoNt*”; 87:10 „*alhatatoNt*”; 87:17, 91:20 „*ŠngxdŠlmŠNt*”; 109:7, 150:19 „*zŠrŠlmŠNt*”; 164:32, 164:34 „*qalardNagoNt*”; 165:39 „*halalatoNt*”, 168:12 „*zorgalmazatoNt*”; 211 „*zorgalmaNt*”; 239 „*ŠmberNegeNt*”; 268 „*kvzvNNegeNt*”; 278:9 „*kŠuelNegeNt*”.

A toldalék megszilárdultságának foka az alapszón e ragos névszói alakok esetében felveti azt a kérdést, hogy szóalakokat a határozói viszony kifejezésére szolgáló eszközök mely csoportjába soroljuk. Kérdés az tehát, hogy tekinthetjük-e még ragos névszónak ezeket az alakokat, vagy már a határozósók közé soroljuk. Figyelembe véve a két kifejezőeszköz elhatárolásának kritériumait, valamint elfogadva D. MÁTAI azon megállapítását e ragos alakulatok megítélésével kapcsolatban, miszerint az *-(s)t* toldalékkal ellátott melléknevek jelentésük, latin megfelelőjük, valamint gyakoriságuk alapján már a határozósószerűek viszont szerkesztettségük és motiváltságuk alapján ragos névszói jellegük erősebb (1992: 583), mi sem soroljuk ezeket az elemeket a határozósók közé.

4. A rag viselkedése nemcsak alaki, hanem funkcionális szempontból is egységes. A *-(s)t* morféma kapcsolatban megjelenő *-t* rag funkciója ebben az esetben módhatározói, illetve komplex mód-, állapothatározói. Módhatározó: 164:32 „*t a hamiNnac teNtam#tomot haNnonnac qalardNagoNt*” (Et impii in testamentum simulabunt *fraudulenter*), 168:12 „*t alnalkodnacvala egmend#napon zorgalmazatoNt vtŠt latnioc*” (et observabant quotidie *soliciti*us videre eam), 239 „Azert Ionas alaiNauala vmagat Šlfutni iNtŠnnŠc zŠmele Šlvi valamit ŠmberNegeNt zŠnuŠduen mondu# Daudid” (Ideo a conspectu Dei Ionas fugere se putabat *humanum* aliquid passus dicente David). Komplex mód-, állapothatározó: 109:7 „hog INŠl zŠrŠlmŠNt iarion iNtŠnnŠc tizteNNegebŠn” (ut ambulet Israel *diligenter* in honorem Dei).

Funkció	-(s)t rag
Helyhatározó	–
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	18
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	18

III. 3. 2. Raghalmozással keletkezett ragok

A ragkeletkezésnek ez a módja igen ritkának mondható. Feltehetőleg ilyen módon keletkeztek következő ragjaink: az *-ig*, a *-nott*, *-nól*, *-ni* ragcsalád elemei, valamint az *-ént*, *-lan/-len*, *-lag/-leg*, *-stul/-stül*. A felsorolt elemek közül kódexünkben azt *-ént* az *-ig*, az *-ig* mellett a *-lan/-len* és a *-stul/-stül* ragok fordulnak elő.

-ént

1. Az *-ént* morféma az adatok tanúsága szerint a kései ómagyar korban jelentkezik először, de máris a visszaszorulás jeleit mutatja, keletkezésének hátterében minden bizonnyal raghalmozás áll, összetevői pedig: az *-é* lativusrag, továbbá az *-n* és a *-t* locativusragok (KOROMPAY, 1992: 366). E toldalékunk meglétét ma csak a nyelvtörténeti adatok, a *szierint* névutó és néhány határozószó (*részint*, *alkalmasint*) őrzik. Az egykori *-ént*~*-int* változatok közül pedig az *-int* maradt fenn (B. LÖRINCZY, 1955: 175).

2. A toldalék alaki előfordulása a kódexben egységes mind az öt előfordulásában a mai nyelvhasználatból már kiveszett *-ént* forma fordul elő: 123:42 „*vrxnt*”, „*rezent*”, „*rez#t*”, „*F\$lrezent*”, „*f\$lrezent*”.

3. Az alapszó szófaja mindegyik előfordulásban főnév. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az öt előfordulásból négyben a rag a *rész* főnévhez járul, ez a ragos alakulat azonban mára már módhatározószóvá vált. Vizsgált korpuszunkban ragos névszói jellegét azonban erősíti az, hogy az *ex parte* előjárás szerkezet fordításaként szerepel.

4. A toldalék eredeti irányhatározói funkciójában már nem fordul elő a kódexben. A négy *részint* alak módhatározói szerepet tölt be: 123:42 „Es mi *zer#t* lattad a va^Ńat meg *\$l\$geitett\$*t a ^ŃNarral *t* a *q\$repp\$*l *t* v labainac vyait *f\$*l *rezent* va^Ńbol *t* *f\$*l *rez#t* fvldbvl *F\$lrezent* az orzag *\$*r^vs lez# *t* *f\$*l^rrezent meg^tvr^{\$}tt^{\$}tet”

(Et digotos pedum *ex parte* ferreos, et *ex parte* fictiles: *ex parte* regnum erit solidum, et *ex parte* contritum).

A fennmaradó egy előfordulásban a rag 'szerint' jelentésben szerepel, szintén módviszonyt kifejezve: 3:1 „VAla kedeg Elimeleh ferfionac *vrxnt* valo rokona hatalmas \$mber t nag kazdagNagb\$li Booz n\$uv” (Erat autem viro Elimelech *consanguineus*, homo potens, et magnarum opum, nomine Booz).

Funkció	-ént rag
Helyhatározó	–
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	5
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	5

-ig(-lan/-len)

1. Az *-ig* határvető rag KOROMPAY szerint két ősmagyar lativusrag az **-i* és a **-k* együtteséből született, mely alak azonban többrendbeli változáson ment keresztül. Magánhangzó eleme a tövégi magánhangzóval alkotott diftongusból adódóan *-é*-vé illetve *-í*-vé monoftongizálódott, mássalhangzó eleme pedig *k ~ g* kettősséget mutatva élt évszázadokon keresztül (KOROMPAY, 1991: 293).

2. A toldalék vizsgált korpuszunkban a tulajdonképpeni névszókat tekintve az adatok többségében nem önállóan, hanem a — feltehetőleg szintén raghalmazással keletkezett — *-lan/-len* raggal együtt fordul elő. A toldalék alaki változatosságát kódexünkben azonban nemcsak ez mutatja, hanem az is, hogy az *-ig* változat mellett variánsként az *-ég* forma is megjelenik mind a rövidebb, mind pedig a hosszabb változatban: 22:10 „tvrr\$1 megv\$tr# ta ifiaitokat mend tî louaitoknac *fogNagai*” (percussi in gladio iuvenes vestros usque *ad captivitatem* equorum vestrorum), 22:16 „t m#d napot \$Nixg #nxp\$c ymadNaga b\$ttII\$Nxduxn mxg vigaztalac Achior” (et per totam diem oratione populorum

completa, consolati sunt Achior), 256:12 „Annapon iv ANŃur te hoziad t te Œrvs varoŃodiglan” (In die illa et usque ad te veniet Assur, et usque *ad civitates* munitas), 6:23 „Es vg eggŒŃlv Booznac 'lanival t mend *addeglan* v vŒlxc arata migl# az arpa t abuza a qarvcbŒ vŒttŒnen,” (Iuncta est itaque puellis Booz; et *tamdiu* cum eis messuit, donec hordea et triticum in horreis conderentur).

3. A toldalék főnévi esetragként elsősorban főnevekhez, főnévi értékű szókhoz, járul: 245:9 „En mend *halalomiglan* iol haragozom” (Bene irascor ego *usque ad mortem*), 251:10 „t ivz mend *Babilloniaiglan* ottogol zabadolz meg” (et venies *usque ad Babylonem*, ibi liberaberis), 44:8 „t vm#dŒ ingandoioknac zama a kŒŃdŒdtvlfogvan a *nagiglan* m#d megkazdagol[t]anac v fozlatocbol” (et universis mobilibus eorum, ut a minimo *usque ad magnum* omnes divites fierent de prędationibus eorum). A toldalék azonban nemcsak ragos névszók létrehozásában vesz részt vizsgált szövegünkben, hanem egy esetben már egy megszilárdult ragos alak eredeti jelentését is nyomatékosítja: 251:3 „t itel Ńoc nŒmzŒtec kvzvt t megfŒg Œrvs nŒmzŒtekŒt igen mŒzzeiglŒn” (Et iudicabit inter populos multos, et corripit gentes fortes *usque in longinquum*), valamint a ragszilárdulás eredményeként igen hatékonyan járul hozzá a határozószók létrejöttéhez is, D. MÁTAI szerint a raghalmozással keletkezett határozóragok közül a legproduktívabban (1992a: 588). Az *-ig(lan/len)* ragos tulajdonképpeni névszók közül vizsgált szövegünkben a határozószóvá válás útjára három szóalak lépett az: *örökiglen*, *máiglan*, *végig(len)*⁹. Ezen kívül nem tekintjük ragos névszónak a toldalék névmási alapszóval együtt előforduló alakjait sem (*addxg*, *addeglan*, *miglen*, *míg*, *amíg*), ezek ugyanis már vagy határozószók, vagy e kategórián is túllépett kötőszók.

Figyelembe véve a fenti kritériumokat megállapíthatjuk, hogy a *-ig(-lan/-len)* ragos névszók száma 113 a Bécsi Kódexben.

4. A rag eredeti funkciója a lativusi irány jelölése volt, s ebből jött létre terminativusi jelentése. A rag a végpontot az alapszótól függően, értelemszerűen

⁹ Átmenetet mutatnak a határozószóvá válás felé az *örökiglen*, a *máiglan*, a *végig(len)* szóalak előfordulásai (vö. D. MÁTAI, 1992a). Ezek részletes tárgyalására a határozószókról szóló fejezetben kerül sor.

nemcsak térben, hanem időben is jelölte. E két funkción túl a rag kifejezheti a cselekvés fokát, mértékét is, valamint a *-tól ... -ig* poláris szerkezetben tekintehatórozói funkciót is betölthet.

Helyhatározó: 152:6 „t ivuv a zaruas *koNiglan* kit latt#uala allatta a kapu \$lvt” (Et venit *usque ad arietem illum cornutum*, quem videram stantem ante portam); 229:2 „Es ha lezallandnac *pokiglan* onnat \$n k\$z\$m ki hozia vk\$ Et ha felmen\$ndn\$c me,,*igl\$*n onnat leuonz# vk\$” (Si descenderint *usque ad infernum*, inde manus mea educet eos, et si ascenderint *usque in cslum*, inde detraham eos.); 252:4 „Es megfordeitatnac mert ma felmagaztatitc fvldn\$c *hataraignan*” (et convertentur, quia nunc magnificabitur *usque ad terminos terra*);

Időhatározó: 7:14 „Es vg aluxc vlabainal \$nn, *\$mulaNaiglan*” (Dormivit itaque ad pedes eius *usque ad noctis abscessum*.); 98:13 „t n# fordolt \$l vharagia ma#vllvnc m#d \$z *napiqlan*” (et non est aversus furoe eius a nobis *usque in hunc diem*); 245:9 „En mend *halalomiglan* iol haragozom” (Bene irascor ego *usque ad mortem*.)

Egyéb elvont határozó: Fokhatározó (fok/mérték határozó): „216:1 hog Idumea kiralanc t\$st\$mit meg eg\$tte mend *hamuiglan*” (quod incenderit ossa regis Idumaa *usque ad cinerem*),

Tekintethatórozó: 56:13 „m#den Nidoc mxgvl\$tt\$tnen, t \$ltvr1\$tt\$tnxn, g\$rmxktvlfogu# m#d vxnigl\$” (occiderent atque delerent omnes Iudaos, a puero *usque ad senem*); 243:5 „t bvitvt hird\$ten\$c t N\$akockal ruhaztatanac a nagtol fogu# m#d a *kÎNd\$digl\$*n” (et predicaverunt ieiunium, et vestiti sunt saccis a maiore *usque ad minorem*).

Funkció	<i>-ig(-lan/-len)</i> rag
Helyhatározó	54
Időhatározó	50
Egyéb elvont határozó	9
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	113

-stul/-stül

1. A toldalék raghalmozással keletkezett, mégpedig két módhatározórag az *-(s)t* és az *-ul/-ül* összeforrásával, mely egyedi szóalakban: a *mindenestül* határozószóban kezdődhetett meg (BERRÁR, 1957b: 80-81).

2. A *-stul/-stül* toldalék-morféma viszonylag kevés példában és csak a *minden* névmáshoz kapcsolódva fordul elő a Bécsi Kódexben 4 esetben a *mindenestülfogva* összetételben (61:3; 84:15; 130:50198:2), 7-szer pedig a *mindenestül* szóalakban (52:10; 76:7; 86:5; 150:23; 189:4; 260:15; 298:2). A Bécsi Kódex adatai alapján e toldalékkal kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a *-stul/-stül* rag részt vesz névmási határozószók létrehozásában, de csak az 'egész' jelentésű *minden*-hez kapcsolódva, *-stul/-stül* ragos névszók azonban nem fordulnak elő a kódexben.

III. 3. 3. Névutók raggá válásával keletkezett ragok

A ragrendszer fokozatos bővülése névutói eredetű elemekkel központi jelentőségű a magyar névszóragozás fejlődéstörténetében. A névutó eredetű ragok közül az alábbiak fordulnak elő a kódex szövegében: *-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ból/-ből*, *-ért*, *-hoz/-hez/-höz*, *-ként*, *-nak/nek*, *-nál/-nél*, *-ról/-ről*, *-ra/-re*, *-tól/-től*, *-val/-vel*.

-ban/-ben, -ba/-be, -ból/-ből

1. A ragok sorában, mivel a *-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ból/-ből* alakok eredete összefügg, valamint a ragcsalád elemei között funkcionális keveredés is megfigyelhető, ezért ezeket együtt tárgyaljuk a dolgozatban. A ragcsalád elemei névutóból származnak. Ezt nemcsak rendszertani tények igazolják, hanem az is, hogy e belviszony kifejezésére szolgáló ragoknak van paradigmaticus megfelelője a személyes névmási határozószók rendszerében: *benne* (BK. 3:2 „*mxll\$kt az aratonac k\$zxy xlhagandnac valahol ahazi añanac k\$gxm\$ malazñat lx\$ndem \$n b\$nn\$m*”), valamint kimutatható az önálló szó is: *bél* 'belső rész', amiből a névutói szerepen keresztül raggá váltak (KOROMPAY, 1991: 289).

2. A belviszonyragok előzményeként a *bél* szó korábbi alakváltozatának *-n* locativus, *-é* lativus és *-l* ablativus ragos alakjait tekinthetjük. BERRÁR a ragok alakú redukciós folyamatát a következőképpen képzei el: a *-ban/-ben* rag eredeti hangalakja **belen* lehetett, melyből a **beln*, majd a *-ben* rövidült; a *-ból/-ből* alakja eredetileg a *bele-Ÿ-l* > *belől* (*~balól*), melyből a rövidebb alak vagy egyszerejtéssel vagy analógiás hatásra keletkezett; a *-ba/-be* rag pedig a következő sorozatos rövidülés eredménye lehet: *belé* > *bele* > *-bel* > *-bé* > *-be* (1957a: 36-37). A nyelvtörténeti forrásokban a *-ban/-ben* rag feltételezett **belen* névutói előzményének már nyoma sincsen. Első nyelvemlékeinktől kezdve a viszonyító elem valamennyi előfordulásában a már megrövidült *-ben* (később *-ban/-ben*) alakban fordul elő. A *-ba/-be* rag a korai ómagyar szövegeinkben még határozottan névutóként viselkedik (HB. *vilagbele*), a kései ómagyar kor elején

azonban a *belé* névutó raggá válása már befejezett ténynek tekinthető (KOROMPAY, 1991: 291).

A *-ba/-be* raghoz hasonlóan *-ból/-ből* ragunk is legrégebbi szövegméleinkben bár egybeírva, de még kétszótagú, nem illeszkedő formában tűnik fel, vagyis még határozottan névutóként viselkedik (HB. *timnucebelevl*). A kódexekben a viszonyító elem előfordulása azonban már jóval változatosabb képet tükröz (l. BERRÁR, 1957b: 4-21, SEBESTYÉN, 2000: 361-78).

Vizsgált korpuszunkban e toldalékok kivétel nélkül valamennyi példában az alapszóval egybeírva, rövidült alakban, a palatális-veláris illeszkedés szabályainak megfelelően fordulnak elő: *-ban/-ben*: 262:8 „ki lakozic a *folocb#*” (qua habitat *in fluminibus*), 195:14 „Zay tamad te *nep\$db\$n*” (Consurget tumultus *in populo tuo*); *-ba/-be*: 33:16 „t viuxc vt\$*t* Olofern\$*n*n, *hailakaba*” (Duxeruntque illam *ad tabernaculum* Holofernis), 248:5 „Azert O Iⁿ\$*l* n# lezen ten\$ked ,il kv^t\$len\$*c* \$r\$ztv^v vrnac *N\$^r\$geb\$*” (Propter hoc non erit tibi mittens funiculum sortis *in c\$tu* Domini, o Israel); *-ból/-ből*: 225:10 „hog t\$*t*mit a *hazbol* ki uige” (ut efferat ossa *de domo*), 104:29 „t ala hozta a *kvdvcbvl*” (et eduxit eam *de nubibus*).

Az egyszótagúvá válás és az illeszkedés folyamata meglehetősen hasonló hangalakot eredményezett a *-ba/-be* és a *-ban/-ben* ragok esetében, ami további tényezők hatásának köszönhetően azt eredményezte, hogy a toldalékok alak és funkció tekintetében keveredtek, vagyis a *-ban/-ben* rag előfordulhatott illativusi funkcióban, a *-ba/-be* pedig inessivusiban.

A *-ban/-ben* és a *-ba/-be* alak funkcionális keveredése kódexünkre nem jellemző. A ma használt *-ban/-ben* raggal szemben összesen 18 esetben szerepel *-ba/-be* alak, az előfordulások nagyobb részében a *bizik* ige vonzataként megjelenve: 31:17 „t te *irgalmⁿnagodba* bizot” (et *de tua misericordia* pr\$umentem), 12 esetben pedig a *-ba/-be* alakkal szemben jelenik meg *-ban/-ben* ragos forma: 36:4 „Es b\$*u*ixc vt\$*t* v zolgay a *hailacban*” (Et induxerunt illam servi eius *in tabernaculum*).

3. A *-ban/-ben, -ba/-be, -ból/-ből* ragok alapvetően főnévi esetragnak tekinthetők, így e viszonyítóelemek más szófajú szóhoz csak akkor járulnak, ha azok vagy alkalmilag, vagy állandó jelleggel főnevesülnek. Alkalmilag főnévi szerepben bármely szófaj állhat, akár igenév is, ahogy ezt a következő példa is illusztrálja: 211: „Es mert azon Ápheta *šz ut# valocb#* mond a három hamiŃŃagokon t a negšden” (Et quia idem propheta *in sequentibus* ait: Super tribus impietatibus et super quatuor non convertam eum). Mindhárom ragpár esetében a főnév különböző altípusaival is találkozunk, azaz a ragok előfordulnak: konkrét főnevekhez kapcsolódva köznévhöz járulva: 78:4 „šn všzedšlmšm šn kšzšmbšn vag#” (Periculum meum *in manibus* meis est), 54:23 „HiŃtoriacba t irattatxc šztšndvc zxr#t lvt dolgoknac kvmuxbš kiral šlvt” (Mandatumque est historiis, et *annalibus* traditum coram rege), 148:3 „t neg ig# nag vadac felme,nšcvala a nag tšngerbv” (Et quatuor bestia grandes ascendebant de mari, diversa inter se), tulajdonnévhöz járulva: 17:7 „šz šlšztxb MxŃopotamiaban lakozot” (hic primum *in Mesopotamia* habitavit), 243:2 „Kšlfel t me, šl Niniuóbš a nagvaroŃba” (Surge, et vade *in Niniven* civitatem magnam), 4:4 „Es ime v ivuala Bxtlxhšmbv” (Et ecce, ipse veniebat *de Bethlehem*), továbbá elvont főnevekhez kapcsolódva: 82:2 „Soc fšiedšlmšc iozaggal t tizteŃŃeggšl kic vbšleiec adattattac vizha xltšttšc kšux'lnxgbšn” (Multi bonitate principium et honore, qui in eos collatus est, abusi sunt superbiam), 116:71 „t leznšc bozzoŃagba a videcbšn” (et erunt opprobrium *in regione*), 238 „Azert az igaŃŃagbol galamb žlštic” (Ideo *de veritate* columba nascitur), valamint a tulajdonképpeni névszókat helyettesítő szók mellett is, vagyis névmáshoz kapcsolódva: 321:6 „Es mondotoc Mibšn vtaltuc te nšudšt” (et dixitis: *In quo* despeximus nomen tuum?), 19:23 Tegeten ke1 mxgfordolanac v vrochoz iŃtšnxchez a himlštbvl mx'lbš šlhimišttšk vala (Nuper autem reversi ad Dominum, Deum suum, ex dispersione, *qua* dispersi fuerant), 320 „Es ig v nšuet šbbvl vvttec a hštušn tolmaqoloc mondu#” (Et ita inde nomen eius septuaginta interpretes transtulerunt dicentes) .

4. Mindhárom toldalék eredeti funkciója a belső helyviszony jelölése volt, ebből fejlődött ki időt jelentő szóhoz kapcsolódva időhatározói funkciójuk, valamint a konkrét helyhatározói funkcióból egyéb, elvont határozói szerepük.

4. 1. **ban/ben** Helyhatározó: 37:4 „olotšrnšs fekzxn vala az *agban*” (Porro Holofernes iacebat *in lecto*); 71:30 „Es šršzten, m#den Ánidochoz kic AÁnerus kiralnac zaz huzon hšt *videkibšn* lakoznakuala” (et miserunt ad omnes Iudaos, qui *in centum viginti septem provinciis regis Assueri versabantur*); 43:7 „Amaradeki ke1 kic valanac *Betuliaban* bšmxnxxn, az AÁNirioÁnoknac zallaÁniba” (Reliqui autem, qui erant *in Bethulia*, ingressi sunt castra Assyriorum); 71:32 „t m#denxkšt mxllšk š kv,vnšc *HiÁtoÁiaban* tartatnac ki HeÁtern, hiuattatic” (et omnia, qua libri huius, qui vocatur Esther, *historia* continentur);

Hová? kérdésre felelő helyhatározó és más, a *-ba/-be* ragra jellemző funkciók: 56:12 „Es hiuattatanac kiralnac iroy az šlv hoban *NiÁnamb#*” (Vocatique sunt scriba regis mense primo *Nisan*);

Időhatározó: 110:2 „Bš menuetec kšdeg babilloniaba leztec ot Áoc šztšndvcbšn t hoziu *idškbšn* hštšd nšmzštiglšn t hštšd *idškbšn*” (Ingressi itaque in Babylonem, eritis ibi *annis plurimis*, et *temporibus* longis usque ad generationes septem);

Egyéb határozó: 126:13 „Tahat Nabuchodonozor *hirtšlšnkedštbó* t *haragban* par#qola” (Tunc Nabuchodonosor *in furore* et *in ira* pracepit);

Aszemantikus vonzat: 90:40 „Es vg šz es tiztan hala|g m#d#k#t *vrban* bizu#” (Et hic itaque mundus obiit, per omnia *in Domino* confidens).

4. 2. **ba/be** Helyhatározó: 249:12 „Vštem vtšt monnal qordat az *akolba*” (ponam illum quasi gregem *in ovili*); 20:28 „M#nvnc fel *ahxgxcbš*” (ascendamus *in montana*); 116 „Ivuv Nabuchodonozor Babillonianac kirala *Ihšlmbš*” (venit Nabuchodonosor rex Babylonis *in Ierusalem*); 159:7 „t šl futanac *ršitekbš*” (et fugerunt *in absconditum*);

Hol? kérdésre felelő helyhatározó és más, a *-ban/-ben* ragra jellemző funkciók: 272:13 mert nepšc Áoc *ílzbš* munkalkodnac (Laborabunt enim populi *in multo igne*), 31:17 t te *irgalmÁÁagodba* bizot (et *de sua misericordia* prasumentum);

Időhatározó: 228:9 „Nap \$l,ugozec *delb\$ t vilago*ŃŃnagnac napi# megŃeteteit# a fvld\$” (*Occidet sol in meridie et tenebrescere faciam terram in die luminis*);

Egyéb határozó: 17:2 „t nag hirt\$l\$nkxd\$tt\$l g\$ri\$d\$ nagharagba” (*et furore nimio exarsit in iracundia magna*);

Aszemantikus vonzat: 57:2 „Mert nem vala mxlto *Ńakba vltvzvtn*, kiralt\$ r\$mx b\$ b\$m#ni” (*Non enim erat licitum indutum sacco aulam regnis intrare*).

4. 3. *ból/ből* Helyhatározó 140:3 „v ańna ki hozotvala a *t\$lombol*” (*qua asportaverat de templo*); 100:11 „kihoztad te nxp\$d\$ Egipt#nac *fvldxbvl \$rvs k\$zb\$*n” (*qui eduxisti populum tuum de terra Aegypti in manu valida*); 198:13 „Áphetab# k\$deg hozta ki vr [vt\$] IŃ\$lt *Egipt#bol*” (*In propheta autem eduxit Dominus Israel de Aegypto*); 294:4 „Fordollatoc meg ta gonoz vtaitocbol t ta ig# gonoz *gondolatitocbol*” (*Convertimini de viis vestris malis et de cogitationibus vestris pessimis*);

Időhatározó: nincs példa a kódex szövegében;

Egyéb határozó: 66:10 „Es al\$u\$lc mx'l'lc kiralnac *n\$uxbvl \$r\$zt\$tn*, vala” (*Ipsaque epistola, qua regis nomine mittebantur*), 33:19 „Es vg Iudit latu# Olofern\$nt vl\$tt\$ v z\$ kib\$ kivala *barŃonbol t ar#bol t SmaragdoŃbol t dragalatu kvu\$cbvl zvt\$xt*” (*Videns itaque Iudith Holofernem sedentem in conopso, quod erat ex purpura, et auro, et smaragdo, et lapidibus pretiosis intextum*)

Aszemantikus vonzat: pl. *megszabadít vmiből* ez viszont szemantikai tartalmú

199:14 „Halalnac k\$zebv l megzabadeitom vk\$ *halalbol* megzabadeitom vk\$” (*De manu mortis liberabo eos, de morte redimam eos*).

Funkció	-ban/-ben	-ba/-be	-ból/ből
Helyhatározó	565	341	183
Időhatározó	234	6	–
Egyéb elvont határozó	389	164	192
Aszemantikus vonzat	8	32	19
Összesen	1196	543	394

-ért

1. Az *-ért* rag egy ismeretlen eredetű, valószínűleg helyet jelentő **ér* alapszó *-t* locativus ragos alakja. Toldalékunk esetében a hajdani ragos névszó morfológiai szerkezetéből csak a rag elemezhető világosan, azonban a rag önálló szóból névutói alakulaton keresztül történő keletkezését a paradigmatis megfelelés (*értem, érted, érte*) igazolja (KOROMPAY, 1991: 290).

2. Az önálló szó névutóból határozóraggá lassú fejlődési folyamat eredményeként vált arra nézve pedig, hogy mikor fejeződött be nincs biztos fogódzónk. A TESz. szerint az *ért* hosszú ideig élt névutóként is, amit az is igazol, hogy pl. egyes nyelvjárásokban a szóvégi *a, e* az *-ért* előtt rövid marad (I: 792). Vizsgált korpuszunk adatai alapján megállapíthatjuk azonban, hogy ez a lassú és hosszú folyamat korszakunkra lezárult. Ezt azonban a raggá válás alaki kritériumai közül csupán csak az egybeírás ténye igazolja, mivel todalékunkkal kapcsolatban — értelemszerűen — nem beszélhetünk rövidülésről, valamint az illeszkedés kérdéséről sem, mivel todalékunk a nem-váltakozó, semleges todalék csoportjába tartozik (NÁDASY–SIPTÁR, 1994: 42-181). A todalék viszont valamennyi példában alapszavával egybeírva fordul elő: 159:12 „*bšzediderť*”, 194:15 „*gonoŃŃagaertť*”.

3. Vizsgált korpuszunkban a rag 152-szer fordul elő tulajdonképpeni névszóhoz kapcsolódva: 243:10 „*Valamellškšt fogatt# megadom vrnac šn megzabadolaŃomertť*”(quacumque vovi, reddam *pro salute* Domino), 250:11 „*ť fšdšlmi aiandokocb# itelnšcvala t v papi berert taneitnacvala*” (Principes eius in muneribus iudicabant, et sacerdotēs eius *in mercede* docebant). Az így létrejött szóalakok közül valamennyit ragos névszóként tarthatjuk számon, azzal a megjegyzéssel, hogy a 152 előfordulásból 14-szer egy névmás + *okért/okáért* szószervezetből álló csoport tagjaként tölt be határozói viszonyt *-ért* ragos névszó: 32:13 „*šz okert gondolam šn bšnn# m#du#*” (*Hac de causa* cogitavi mecum, dicens), 241:8 „*M#gadmeg maŃškvnc ki okaert leg# “š “gonoz “maŃškvnc*” (*Indica nobis, cuius causa* malum istud sit nobis), 290 „*Dš Aggeus šzokert lattatic*

Áphetac zerebó \$I\$ue v\$tetn\$ç ZachariaŃtol” (Sed *hac de causa* Aggaus Zacharia in ordine prophetarum pralatus videtur).

Az *az/ez* mutató névmás többes számú alakjaihoz is hozzájárul egy-egy esetben az *-ért* rag, alapszavával ragos névszót alkotva: 28:26 „Azert maçes nx dyadalmiuc mxg mag#ckat *azokxrt* mxll\$çk\$çt z\$nu\$çdvnc” (Et nos ergo non ulciscamur nos *pro his*, qua patimur), 33:18 „kic i'l igxn xkxs n\$çmbeî\$çk\$çt valnac hog \$çekxrt melt# v \$ll\$çnxc ne vyonc” (qui tam decoras mulieres habent, ut non *pro his* merito pugnare contra eos debeamus).

Ezek mellett szintén ragos névszónak tekinthetjük a toldalék további névmások melletti előfordulásait is a *miért* kivételével (63:3, 285, 27:19 *kiert*, 63:3 *kixrt*, 178 *Kiert*, 102:34 *mellert*, 287:9, 88:18 *mçn`mag#kxrt*, 98:13 *mag#kxrt*, 272:8 *mendenekeiert*, 282:7 *m#denekert*, 55:6 *Ńe|iert*).

4. A rag eredeti helyhatározói jelentéséből fejlődött ki cserét, helyettesítést kifejező jelentésárnyalata, ezekből pedig eszköz-, ok- és célhatározói jelentése. E funkciók közül valamennyire találhatunk példát a kódex szövegében.

Okhatározó: 98:10 „t txg\$çtxc aldomaŃokat [bçnxrt] t aian`latoc *bçnxrt*_maç vrnoc iŃt\$çn`kn\$çc oltarara” (et facite manna, et offerte *pro peccato* ad aram Domini Dei nostri), 256:13 „t a fvld lezen puztolatb# v *lakozoyert* t v gondolatoknac *gimvlçeiert*” (Et terra erit in desolatoinem *propter habitatores* suos, et *propter fructum cogitationum* eorum).

Célhatározó: 64:9 „Ime afa kit MardicheuŃnac alkotot vala ki zolt *kiralxrt* al[m#nac] Am#nac hazaban valuan vtu\$çn kvnvkl\$çtn\$ç magaŃŃagot” (En lignum, quod paraverat Mardochoo, qui locutus est *pro rege*, stat in domo Aman, habens altitudinis quinquaginta cubitos), 70:21 „hog Adar honac tizen n\$çg\$çd t tizen vtvd napiat *ynn\$çpxkxrt* v#nxc t \$çt\$çndvn, m#den fordolaŃhaban igxn nag tiztxŃŃxgg\$çl zolgalnac” (ut quartam decimam et quintam decimam diem mensis Adar *pro festis* susciperent, et revertente semper anno solemniter celebrarent honore).

'Helyett' jelentésben: 254:7 „Min# adom x \$çn \$çlv letem\$çt \$çn *fertez\$çteŃŃegemert* En haŃamnac *gimvlçet* \$çn lelkemn\$çc *bŃnei*ert” (numquid

dabo primogenitum meum *pro scelere* meo, fructum ventris mei *pro peccato* anima mea).

Eszközhatározó, csereviszonyra utalva: 293 „Azert mert annep a tŚlomnac rakaŃatol megbantatotuala iŃtŚnnŚc ŚmlŚkezŚtet valla t az ŚmlŚkezŚtert aldomaŃt t az *aldomaŃert* tanoŃagot” (Quoniam ergo populus ab adificatione templi prapeditus memoriam tamen Dei habebat, et *propter memoriam* benedictionem, et *propter benedictionem* testimonium).

Funkció	-ért rag
Helyhatározó	–
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	152
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	152

-hoz/-hez/-höz

1. A vélemények megoszlása nélkül egyértelműen önálló szóból eredzetetik kutatóink a *-hoz/-hez/-höz* ragunkat (KOROMPAY, 1991: 290), melynek alapszava a feltételezések szerint a 'vminek az oldala, széle' jelentésű ugor **kuC?* lehetett. A toldalék határozószóból — mely szabályos hangmegfelelésekkel és az *-á* lativusrag megszilárdulásával jött létre —, névutói használaton keresztül vált határozószóvá, illetőleg a formánsok szokásos fejlődésével: a lativusrag lekopásával és rövidüléssel határozóraggá (TESz. *hozzá* címszava).

2. A kódex szövegében e viszonyító elem már egyértelműen ragnak tekinthető: megrövidült alakban, alapszavával egybeírva és a hangrendi illeszkedés szabályainak megfelelően fordul elő valamennyi példában: 52:14 „Es nem valuala touabba hatalmat *kiralhoz* bŚm#ni” (nec habebat potestatem *ad regem* ultra redeundi), 154:3 „Es vŚtem Śn orcamat Śn *vram iŃtŚnemhez* kern# t onzollan# bvitvkbŚn Ńakban t hamuban” (Et posui faciem meam *ad Dominum deum meum*

rogare et deprecari in ieiuniis, sacco et cinere), 29:33 „Nem ke1 hog ta mxgtudakoziatoc \$n dolgomon t migl\$ n megizxn\$ ndem tan\$ctxc Nemmi xg\$b \$n xrt\$m nx lxgen han# qac ymad\$ Nag m\$ vr#hoz i\$nt\$ n `khvz” (Vos autem nolo, ut scrutemini actum meum, et usque dum renuntiem vobis, nihil aliud fiat, nisi oratio pro me *ad Dominium Deum nostrum*).

3. A -hoz/-hez/-höz ragos névszók száma vizsgált korpuszunkban 216, melyből 94,45% a tulajdonképpeni névszói alapszók aránya, 5,55% pedig a tulajdonképpeni névszók helyettesítő névmásoké. A tulajdonképpeni névszók főnevek: köznevek és tulajdonnevek: 173:65 „A\$trages kiral k\$deg v\$tt\$tec v a\$nhaihoz” (Et rex Astyages appositus est *ad patres suos*), 16:8 „t \$vltv mend #nxp vrhoz nag alhatato\$ Nagban” (Et clamavit omnis populus *ad Dominum* instantia magna), 24:8 „D\$ Am#nac t Mouabnac fiay vepxn, Olofern\$Nhez m#duan” (Sed filii Ammon et Noab accesserunt ad Holofernem, dicentes), 226:10 „Es \$r\$zte Ama\$nyas Betheln\$c papa Ierobouamhoz I\$nl, kiralahoz m#du#” (Et misit Amasias, sacerdos Bethel, *ad Ieroboam* regem Israel, dicens), valamint vagy alkalmilag vagy állandó szófajváltás eredményeként főnévként viselkedő szók, amelyek szintén ragos névszónak tekintendők: 107:20 „Ki foztottam magamat beke\$egn\$c \$tolaiabol vltvzt\$tt\$m \$n magamat onzollatnac \$akiaba t \$uoltvc \$n napimban a fel\$nege\$hez” (Exui me stola pacis, indui autem me sacco obserationis, et clamabo *ad Altissimum* in diebus meis), 70:20 „kic kiralnac m#den videkib\$ lakoznac vala m#d kvz\$l valachoz t m#d m\$zz\$ valochoz” (qui in omnibus regis provinciis morabantur, tam *in vicino* positus, quam *procul*) (a *való* folyamatos melléknévi igenév alkalmi főnevesüléséhez vö. KÁROLY, 1956: 100-108).

A névmások csekély előfordulásuk ellenére igen változatos képet mutatnak. A visszaható névmás kivételével valamennyi olyan típus szerepel a kódex szövegében, amely ragos névszói alakban tölt be határozói funkciót: birtokos névmás 3:18 *vveyhez*; kölcsönös névmás 141:6 *egma\$hoz*; mutató névmás 44:10 *ahoz*, 12:10 *\$zechz*; kérdő-vonatkozó névmás 142:13, 4:12, 267 *kihez*, 294:4

kichez; általános névmás 15:5 11:9 *m#dxnXchez*, 11:7 *m#dxnXkhxz*, és határozatlan névmás 306:21 *maNikhoz*).

4. A rag eredeti funkciója helyhatározói, jelentése pedig valakinek vagy valaminek az oldalról való közelségébe, körébe jutást fejez ki. Hová? kérdésre felelő, lazább külső helyviszonyra utaló: 42:15 „t b\$men\$ Iuditnac hailakaba nem lelemeg vt\$ t ki zvkxllxc #*nephez*” (Et ingressus tabernaculum Iudith, non invenit eam, et exsiliit foras *ad populum*), 52:13 „Es b\$m#uxiec *kiralhoz*” (Ingredientesque *ad regem*), 275:16 „t felme,, \$c ma megzoreitatot *nepvnhvz*” (ut ascendam *ad populum accinctum nostrum*).

Átvitt értelemben: 324:6 „t megfordeita ańak#c zluxt fiachoz t fiaknac zluxt *ańńochoz*” (Et convertet cor patrum ad filios, et cor filiorum *ad patres eorum*)

A *-hoz/-hez/-höz* raggal kifejezett határozók egy része aszemantikus vonzatként funkcionál, ezek aránya az ismétlődő szerkezetek gyakorisága miatt igen magas vizsgált korpuszunkban: 98:19 „#napńolfogu# kin ki hozta ma ańainkat Egipt#nac fvldbvl mend \$ napiglan hqtvtl\$nx voltonc *vrhoz*” (A die, qua eduxit patres nostros de terra Aegypti, usque ad diem hanc, erant incredibiles *ad Dominium Deum nostrum*), 242:2 „Es imadkozec Ionas v *vrahoz iNt\$nehez* a halnac hańabol” (Et oravit Ionas *ad Dominum Deum suum* de ventre piscis), 289:11 „t lvn vrnac igeie Aggeus *Áphetahoz* monduan” (factum est verbum Domini ad Aggaum prophetam, dicens), 303:5 „B\$zel m#d a fvld npxnc t a *papok[nac]hoz m#du#*” (Loquere ad omnem populum terra, et sacerdotes, dicens).

Néhány esetben a *-hoz/-hez/-höz* rag más rag helyett fordul elő aszemantikus vonzatként:

-nak/-nek helyett: 15:5 „Eliachim pap es ira m#dxnXkn, kic valanac Ezdrelon \$ll\$ ki vagon a nag m\$zvn, orcaia \$ll\$ Dotaim m\$ll\$ t *m#dxnXchez* kikxn altal mxn\$ I\$h\$tuala” (Sacerdos etiam Eliachim scripsit ad universos, qui erant contra Esdrelon, quę est contra faciem campi magni iuxta Dothiam, et *universos*, perquos vię transitus esse poterat), 56:12 „Azon honac xij napian t mxgirattatec ment parañqoltauala Aman kiralnac m#den *f\$td\$lmihxz* t a vidxkekn\$ *biraihoz*

t kál`b kálvmb n\$*mz\$techxz*” (tertiadecima die eiusdem mensis, et scriptum est, ut isserat Aman, *ad omnes satrapas regis, et iudices provinciarum diversarumque gentum*)

-*ra/-re* helyett: 256:7 „En k\$deg *vrhoz* nezec t varom i\$nt\$nt \$n a\$duvzeitvm\$” (Ego autem *ad Dominum* aspiciam, exspectabo deum salvatorem meum),

-*ról/-röl* helyett: 303:10 „t vzu\$gxt t aruat t ivu\$u#t t zeg#t nx akaryh mxgpatuaroznod t ferfiv vza\$xb\$ n gonozt nx gondollon v *attafiahoz*” (Et viduam et pupillum, et advenam et pauperem nolite calumniari, et malum *vir fratri suo* non cogitet in corde suo)

-*tól/-től* helyett: 184:5 „Es \$zec ut# megfordolnac I\$šln, fiay t megk\$ r\$šNic v vroc i\$nt\$nt t Daidot vkiralat t f#ln\$e *vrhoz* t v *iozagahoz* napoknac vtollab#” (Et post hęc revententur filii Israel, et quęrent Dominum Deum suum, et pavebunt *ad Dominum, et ad bonum eius* in novissimo dierum), 213 „Volt k\$deg vrokon\$ naga Tekuenac varo\$ nabol ki hat me`l fvldvn vagon *Bethl\$ h\$ mhez* Barmoknac zorgalmazah\$ nat vi\$ \$lu# a m\$zvkn\$e zele\$ negeb\$ n” (Fuit autem cognatio eius ex oppido Thecue, quod sex miliaribus distat *a Bethlehem*, curam gerens pecorum in latitudine camporum);

-*val/-vel* helyett: 159:9 „Es hallam v b\$zeden\$e zauat t haluan fekezecvala zomorodu# \$n orcamon t \$n z\$melem [vala] egg\$ \$vltvala *fvldhvz*” (Et audivi vocem sermonum eius, et audiens iacebam consternatus super faciem meam, et vultus meus hęrebat *terrę*).

Funkció	- <i>hoz/-hez/-höz</i> rag
Helyhatározó	101
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	–
Aszemantikus vonzat	115
Összesen	216

-ként

1. A nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint a *-ként* elem a névszóragok azon — viszonylag szűkebb — csoportjába tartozik, melynek keletkezéstörténete szorosan az ómagyar korhoz köthető (KOROMPAY, 1992: 361). A rag eredete bizonytalan, általánosan elfogadottnak mondható azonban az a vélemény, hogy a finnugor eredetű 'akarat, tetszés' jelentésű *kěj ~ kény* önálló szóból származik, *-t* eleme pedig az ősi locativusrag.

2. BERRÁR A *-képpen* és *-ként* rag fejlődésének szakaszai című tanulmányban bemutatja, hogy a *képpen* és a *ként* morfémaik hogyan veszítette el eredeti jelentését, azaz hogyan grammatikalizálódott. Tanulmányának végén az alábbi módszertani következtetést olvashatjuk: „A) Ha egy viszonyító eszköz történetét kutatjuk, külön kell választani a névmási előfordulásokat a tartalmas szókön való felbukkanásától. Nem tekinthető még életerős ragnak az olyan végződés, amely csak névmással, vagy még ezeken kívül csak számnévvvel fordul elő. Főképpen nem szabad a rag előfordulásának tekinteni azt, ha a végződés csak kötőszóként (kérdőszóként) a *mi* névmástön általános. – B) Ez egyben fiatalabb ragjaink (névutóink) fejlődésének fázisait is megadja: 1. fok: csak a *mi* mellett; 2. fok: mellékmondat utalószavaiban is (*ez, az* mellett); 3. fok: általában mutató névmásokban és a *mi*-vel összetett egyén névmásokban is (*valami, némi, semmi*); 4. fok: a *semmi* ellentétéképpen a *minden, a sok, az egyéb, más* szavakon; 5. fok határozott számneveken is; 6. fok: névmási jelentéshez közelálló jelentésű szavakon; 7. fok: egyéb tartalmas szavakon (a fejlődési fokok a konkrét adatok kívánalmái szerint széthúzhatók vagy összevonhatók.) (BERRÁR, 1957b: 34)

Számba véve a todalék Bécsi Kódexbeli előfordulásait megállapíthatjuk, hogy a todaléket még nem tekinthetjük életerős ragnak, mivel a kódex szövegében egy vitatott esetet nem számítva nem járul tartalmas szavakhoz vizsgált elemünk.

3. 144-szer a *mi*- névmási tőhöz kapcsolódik a rag (1. fok), egyszer a *mi*-vel összetett egyén névmáshoz kapcsolódik: 280:3 *valamikent* (3. fok), továbbá egyszer a *minden* (46:19 *mendxnk#t*), egyszer az *egyéb* (176:28 *eg\$bkent*), négyszer pedig a *más* (213 *maŃkent*; 216:14; 226:1; 227:12) névmástövekhez (4.

fok). A 7. fokot, vagyis a tartalmas szavakon való előfordulást a következő adat: 25:15 *m#d kxnkxn aggucmeg mag#ckat Olofern\$ s npxn*, képvisel(het)né kódexünkben. azon értelmezésével azonban, hogy magához a *kény* főnévhez a *kény* főnévből vált rag járul hozzá, BERRÁR nem ért egyet. Szerinte a szóalak természetes tagolása a következő: *ké+nk+en*, ahol a *j* – és *ny* – nélküli szótőhöz a többes szám 1. személyű birtokos személyrag járul, s utána jön az *-n* rag. Állítását BERRÁR azzal igazolja, hogy a szóalak ilyen szerkezetű felépítése teljesen összhangban van a kódexben előforduló másik két példával (32:12 „*vnkeiekxn*”, 36:10 „*vkeien*”) míg a *kény+ként* mind a tövég formája, mind a raghasználat, mind a birtokos személyrag hiánya miatt egészen elüt tőlük. Véleménye szerint tehát a *kxnkxn* adatot a *-ként* rag esetei közül törölni kell (BERRÁR, 1957b: 27-28).

Láthatjuk tehát, hogy a *-ként* rag kódexünkben még nem eleven rag, a vele alkotott alakulatok azonban jól mutatják a raggá válás folyamatát.

4. Tartalmas szóhoz járulva ragként nem fordul elő, megszilárdult alkjainak tárgyalására a határozószók témakörében kerül sor.

-nak/-nek határozórag

1. A *-nak/-nek* toldalékunk feltételezett alapszava az uráli **nä 'ez'* névmás (KOROMPAY, 1991: 290), a *-k* elem lativusrag, a hangzóközi helyzetben geminálódott fgr. **kk* fejleménye (TESz. *neki* címszava).

2. A toldalék alaki viselkedését tekintve egyértelműen ragként viselkedik vizsgált korpuszunkban, azaz rövid alakban, alapszavával egybeírva és a palatálisvelársis illeszkedés szabályinak megfelelően fordul elő valamennyi példában: 5:18 „*Kik\$ t viuxn mxgfordola a varo\$ba t mxgmutata v napanac*” (Quos portans reversa est in civitatem, et ostendit *socrui suć*), 105:6 „*\$l adattatoc n\$ mz\$tekn\$ c nem v\$zed\$ lmb\$*” (venundati estis *gentibus* non in perditionem).

3. Az alapszó szófaja a *-nak/-nek* rag esetében is — az eddigi ragokhoz hasonlóan — főnév vagy ilyen értékű szó (állandó vagy alkalmi jelleggel), illetve ezt helyettesítő névmás: 9:8 „*M#da azért Booz v rokonanac*” (Dixit ergo

propinquo suo Booz), 323:15 „Azert ma *bodogknac* m#guc amagoc magaztatot” (Ergo nunc *beatos* dicimus arrogantes), 120:15 „Mikor azert Arioth \$z allatot megmondotta volna *Dani\$ln\$c*” (Cum ergo rem indicasset Arioeh *Danieli*), 115:61 „t akvdvc *kikn\$c* mikor par#qoltatandic iNt\$ntvl m#d \$z vilagot b\$ iarni megtvkellc” (Et nubes, *quibus* cum imperatum fuerit a Deo perambulare universum orbem perficiunt).

A raggal ellátott valamennyi névszó egyértelműen ragos névszónak tekinthető, függetlenül az alapszó tartalmas jellegétől.

4. A rag eredete arra utal, hogy a rag elsődleges funkciója lativusi irányt kifejező helyhatározó volt, ebből fejlődött ki napjainkban leggyakoribb funkciója, a részeshatározói, e funkcióból alakulhatott tovább tekintethatározóvá, cél-, valamint okhatározóvá. A helyhatározói funkcióból kialakult állapothatározói funkciója pedig eredményhatározóvá is alakulhatott. A toldalék előfordulhat aszemantikus vonzatként is pl. *hisz* ige mellett.

Egyéb elvont határozó: Részeshatározó: 64:9 „Ime afa kit *MardicheuNnac* alkotot vala” (En lignum, quod paraverat Mardochéo), Állapothatározó: 53:15 „t mendxnkn\$c xzm\$y \$lvt dragalatoNnac t z\$R\$lm\$Nn\$c lattatikuala” (omnium oculis gratiosa et *amabilis* videbatur), Okhatározó: 99:5 „mert bñhvtvnc mą vronc iNt\$ñ`kn\$c” (quia peccavimus Domino Deo nostro),

Aszemantikus vonzat Személytelen igék mellett jellegzetes bővítményként: illik vmi vkinek 258 „kic i|ar az *ANNirioNoknac* zolgalnac vala” (qui iam *Assyriis* serviebant).

Funkció	-nak/-nek rag
Helyhatározó	–
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	534
Aszemantikus vonzat	443
Összesen	977

-nál/-nél

1. E ragunk egy önállóan ki nem mutatható *ná-* 'közelség' jelentésű főnév *-l* ablativusragos alakjából vált névutón keresztül határozóraggá (KOROMPAY, 1991: 290). Ez utóbbi ellen és az előbbi mellett azonban az a tény szól, hogy a toldalék veláris változatának — ami nyelvjárási adatok alapján feltehetőleg az ősbib változata volt kétalakú toldalékunknak — paradigmatis megfelelője van a személyes névmási határozószók rendszerében (*nálam, nálad, nála* stb.).

2. A rag azokban az előfordulásaiban, amelyekben kizárólagos funkciója a ragos névszói jelleg kifejezése a palatális-veláris illeszkedés szabályainak megfelelően fordul elő: 7:14 „Es vg aluxc vlabainal čnn, člmulaŃaiglan” (Dormivit itaque *ad pedes eius* usque ad noctisabscessum.), 265 „Valobizo, Zacharias kvzšpette t vegeŃl illšn nšmv kšt cimerlštekšt všt” (Porro Zacharias *in medio et circa finem* duos huiusnodi ponit titulos). Nem érvényesül maradéktalanul azonban ez az illeszkedés a *kül* határozószóval előforduló esetekben pl. 175:25 „Te kšdeg kiral ag šnnškem hatalmat t šn megvlvm š. Ńarkant tvrnšlkŃl t rudnal kŃl” (Tu autem, rex, da mihi potestatem, et interficiam draconem *absque* gladio et *fuste*), mivel azonban ezeket az alkokat nem soroljuk a ragos névszók közé, így ennek okára, előfordulásának gyakoriságára a *nélkül* névutó kapcsán szólunk majd részletesen.

3. A toldalék ragként önmagában viszonylag kis számban fordul elő vizsgált korpuszunkban, 39-szer főnevekhez, ezen belül is köznevekhez és tulajdonnevekhez egyaránt: 164:27 „hog gonozol tegšnšc t eg aztalnal bšzelnšc hazugŃagot” (et *ad mensam* unam mendacium loquentur), 11:6 „a nag mšzvn ki nšušztštikuala Rag#nac EffrateŃnšl t TigriŃnšl t Iasad#nal Eriothnac Elicoron kiralanac mšzšiš#” (in campo magno, qui appellatur Ragau, *circa Euphraten et Tigrin*, et *Iasadon* in campo Erioth regis Elicorum), alkalmi vagy állandó szófajváltás eredményeként főnévvé vált szavakhoz: 9:7 „š vala ke1 zokas a rxgišknšl IŃslbšn rokonfag kvzvt” (Hic autem erat mos *antiquitus* in Israel inter propinquos), 6-szor pedig névmásokhoz járulva: 151:3 „t eggic magaŃb vala a

maÑnal t nŠuŠkedv” (et unum excelsius *altero atque succrescens*). Ezekben a példákban a toldalékkal ellátott szavak kivétel nélkül ragos névszóként töltenek be határozói funkciót a mondatban.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a rag előfordulásának aránya azonban ennél nagyobb, mivel egyszer a *nálunk* határozószerkezetes személyes névmáshoz járul: 171:39 „Es valobizo, azt nem foghatoc meg mert ŠrvÑb vala *nalonknal t* az aitol meg, ituan ki zalada” (Et illum quidem non quivimus comprehendere, quia fortior *nobis* erat, et apertis ostiis exsilivat), egyszer a *-nál fogva* névutós szerkezet részeként is megjelenik a *fogva* határozói igenévből keletkezett névutó vonzataként: 81:11 „Es ŃiŠtu# t feluxn felzvkc vzŠkibvl t vtŠt *kariaynal fogva tartu#* miglŠn mxg [b] vnvbŠlx fordulna [vzŠllŠtŠ] Šz igxckŠl kv, vrgŠtiuala” (et festinus ac metuens exilivit de solio, et sustentans eam *ulnis suis*, donec rediret ad se, his verbis blandiebatur), öt esetben pedig szóvégi helyzetben úgy adatolható vizsgált elemünk, hogy az a szóhatár-eltolódással keletkezett *nélkül* névutó kialakulásának egy fokozatát — vagyis azt, amikor a rag alapszavához még hozzátapad és a határozószerkezet követi — példázza: 296:4 „*falnal kĭlvn*” (l. még 18:16, 61:1, 175:25). A három szerkezet közül az elsőt határozószerkezetes személyes névmások között, a másodikat és a harmadik típus elemeit pedig a névutós szerkezetek témakörében tárgyalom.

4. A rag eredeti funkciója a Hol? kérdésre felelő, lazább helyviszony kifejezése lehetett, ebből fejlődhetett ki egyéb elvont határozói funkciója, így hasonlító-, állapot- és eszközhatározói szerepe.

Helyhatározó: 7:8 „t lata fŠkv ,ŠmbeĭŠt *vlabaynal*” (viditque mulierem iacentem *ad pedes suos*), 38:8 „Es mik# ŠzekŠt m#dottauolna vxpxc az ozlophoz mxl vala v agaŃkaianac *fŠienŠl*” (Et cum hęc dixisset, accessit ad columnam, quę erat *ad caput lectuli eius*), 237 „Az *HebereknŠl* ninŃŠn Amen” (Amen; sed non est *in Hebręo*);

Hasonlító határozó: 46:25 „t Iudit nagga lvn Bethuliaban t feneÑb vala IÑlšn, m#den *fVldxnxl*” (et Iudith magna facta est in Bethulia, et pręclarior erat universę *terrę* Israel), 150:24 „t mas tamad v ut#noc t v hatalmaÑb lez# az *ŠlvbŠliŠknŠl*”

(et alius consurget post eos, et ipse potentior erit *prioribus*), 224:2 „t zallatoc le a iazoknac Gethes t v orzagoknac m#tvI iobbaiba ha zeleNb v hataroc ta *hataritoknal*” (et descendite in Geth Palcstinorum, et ad optima qucque regna horum, si latior terminus eorum *termino vestro* est).

Funkció	-nál/-nél rag
Helyhatározó	35
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	10
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	45

-ról/-ről, -ra/-re

1. A *-ban/-ben, -ba/-be, -ból/-ből* ragcsaládhoz hasonlóan együtt tárgyaljuk a *-ról/-ről* és a *-ra/-re* rag keletkezését is, mivel mindkettő ugyanazon alapszó eltérő toldalékolású alakjára vezethető vissza, vagyis eredetük etimológiailag összefügg. A rag önálló szóból vált határozóraggá, vitatott eredetű azonban az alapszó (KOROMPAY, 1991: 290). Az egyik nézet szerint ez a **ro?o-* 'közelség' jelentésű tő ablativus, ill. lativus ragos származéka, fejlődésének menete pedig ebben az esetben BERRÁR szerint a következő lehetett **ro?o+1 > ro-ol > ról > ról/ről*, illetve **ro?-á > *ro-á*, majd elhasonulással *reá*, az egyik magánhangzó kiesésével *rá/ré*, rövidüléssel pedig *ra/re* (1957a: 38-39). A másik nézet szerint, melyet HAJDÚ PÉTER képvisel „sokkal nagyobb valószínűséggel sorolható ez a ragcsalád az alábbi vogul határozószók rokonságába: *ra?ka* 'külön, félre' (lat), *ra?*, *račä* 'kívülre'. Ugor alapszóként tehát a **ra?a* 'fél, oldal' tehető fel, sublatus és delativus ragunk ennek lativus, ill. ablativus ragos formájából származhat” (1966: 127). Az alapszó kérdését tekintve nem foglal állást KOROMPAY, amikor is *A magyar nyelv történeti nyelvtana* névszóragozásról szóló fejezetében mindkét

elemet megemlíti mint a toldalék alapjául szolgáló lehetséges önálló szót (1991: 290).

2. Mindkét viszonyító elem a vizsgált korpusz valamennyi előfordulásában már egyértelműen ragként viselkedik, vagyis rövidült változatban, illeszkedve és alapszavával egybeírva fordul elő: 316:10 „Es mend# fvld megfordol a ki\$tl\$nigl\$ n t Remm#nac halmarol ezf\$skigl\$ n” (Et revertetur omnis terra usque ad desertum, *de colle Remmon ad austrum Ierusalem*), 247:3 „Mert ime vr ki megen v Ńcent h\$lervl” (Quia, ecce, Dominus egredietur *de loco suo*), 32:6 „Es mik# iutotuolna a varoŃnac kapuiara” (Cumque venissent *ad portam* civitatis), 237:21 „Es felmenn\$ c a zabadeitoc Syonnac heger\$ megitelni EŃawnac heget” (Et ascendent salvatores *in montem* Sion, iudicare montem Esau).

3. A *-ról/-ről* 134-szer fordul elő alapszavával ragos névszóként határozói viszonyt kifejezve a Bécsi Kódex szövegében. Az összes előfordulásból 115-ször járul a rag tulajdonképpeni névszóhoz: 249:8 „A zok,arol a palaŃtot \$luttetec” (*desuper tunica pallium sustulisti*), 50:1 „ES vg \$zxc lxuxn miutan AŃuerus kiralnac mxltatlankodaŃna mxgzvntuolna meg\$ml\$ kxzxc VaŃtirol” (His itaque gestis, postquam regis Assueri indignatio deferbuerat, recordatus est *Vasthi*), 214 „Inkab k\$deg a tiz n\$ mz\$tec \$ll\$ n b\$z zellet k\$u\$Ń\$ k\$ t kvzb\$ v\$tu# a k\$ttvrvl” (Maxime autem contra decem tribus locutus est, pauca *de duabus* interserens), 19-szer pedig tulajdonképpeni névszókat helyettesítő szókhoz, azaz névmásokhoz¹⁰: 8:1 „Es mik# latta volna v rokonat \$l mulatta kirvl \$l\$ ztxb a b\$zxd lvt vala m#da vn\$ki” (Cumque vidisset propinquum *pręterire, de quo* prius sermo habitus est, dixit ad eum), 150:16 „Vepem eghez az alloc kvzzvl t igaŃŃagot k\$ r\$Ńec vala vtllv m#d azokrol” (Accessi ad unum de assistentibus, et veritatem quęrebam ab eo *de omnibus his*).

¹⁰ A névmási előfordulások közül egy esetben — az *ez* mutató névmás *-ről* ragos alakjával kapcsolatban — felmerül a ragos névszó és a határozószó elhatárolásának kérdése. Megvizsgálva azonban e szóalak előfordulásait a szövegkörnyezetben megállapíthatjuk, hogy a vizsgált elemünk mindkét példában ragos mutató névmásként tölt be határozói funkciót a mondatban: 27:14 „D\$ mxrt \$ng\$ d\$lm\$ s vr \$rrvl p\$iat tarq#c” (Sed quia *patiens* Dominus est *in hoc* ipso p\$niteamus); 203:3 „\$rrvl t\$ fiaitoknac hird\$ŃŃ\$tec” (*Super hoc* filiis vestris narrate).

A *-ra/-re* toldalék összesen 438-szor szerepel a szövegben, melyből 392 esetben tulajdonképpeni névszókhoz járulva ragos névszóként¹¹ tölt be határozói funkciót az előfordulásokban: 261:5 „GorNan felhagnac v kvfalokra” (velociter ascendit *muros eius*), 227:16 „Ne Áphetal INŠlrŠ t ne hirdŠs a balu# hazara” (Non prophetabis *super Israel*, et non stillabis *super domum idoli*).

A fennmaradó 46 esetben ragunk névmásokhoz járul, ezek közül az alakok közül azonban csak 21 előfordulást tekinthetünk ragos névszónak. Egyértelműen ragos névszónak kell tekintenünk a mutató névmás többes számú alakjainak előfordulásait (35:17, 82:3 „azokra”; 85:25, 248:6 „ŠzxrŠ”), továbbá a következő névmási előfordulásokat: 110:9 „magokra”; 220:7 „maNikra”; 80:6 „xggikrŠ”; 278:8 „mendenekrŠ”; 278:9 „mendenrŠ”; 145:12, 249:11, 263:19 „kirŠ”; 155:7 „kikrŠ”; 220:7 „melrŠ”; 57:3 „mxllŠkrŠ”) függetlenül attól, hogy azok esetleg összetett mondat határán kötőszói funkciót töltenek-e be, avagy egyszerű mondatban szerepelnek határozóként.

Nem ennyire egyértelmű azonban a *ez az* mutató névmás, valamint a *mi* kérdő névmás *-ra/-re* ragos alakjainak megítélése. Míg a mutató névmás mind az öt előfordulását ragos névszónak tekinthetjük, addig a kérdő névmás 26 előfordulásából csak egyet tekinthetünk ragos névszónak¹².

¹¹ Egy ragos névszóval kapcsolatban felmerül a ragos névszó–határozószó elhatárolásának kérdése. Az az egy szóalak, mely az ÉKSz. adata szerint ma határozószóként is szerepel az *egy* számnév *-re* raggal ellátott alakja. A szóalak azonban megszilárdult ragos alakulatként a TESz. adata szerint először 1702-ben fordult elő, vagyis előfordulásai korszakunkban még nem tekinthetők határozószónak. Ragos névszó tehát az 55:6 „Ne|iert vxux Šz egrŠ MardocheuNra ŠrŠztŠni v kŠzet” (et pro nihilo duxit *in unum Marдохéum* mittere manus suas) mondat *egyre* szava, amit a latin eredeti is megerősíti.

¹² Mindkét névmás ragos alakjával kapcsolatban felmerül a ragos névmás és a névmási határozószó elhatárolásának kérdése. Számba véve egyenként — mondatbeli jelentésük, valamint a latin eredetivel való egybevetésük alapján — az *arra*, *erre* alakokat, megállapíthatjuk, hogy mind az öt példában (33:2 „A te nxpŠd ke1 ha Šnge° mxgnem vtaltuolna n# ŠmŠltŠm volna Šn kŠzŠmŠt *arra*” – *super eum*; 38:8 „t v tvrxt ki *arra* kvtuxn fuguala mxgoda” – *in ea*; 64:9 „Kinec m#da kiral Akaziatoc fel vtŠt *arra*” – *in eo*; 143:21 „hog a felNeges vallana hatalmat ŠmberekNŠc orzagan t valakit akarand tamazña *arra*” – *super illud*; 90:39 „Tahat akiral haragba geriŠdŠ ŠrrŠ m#dxnxc felxt kŠm#bó fŠnelkedŠc” – *in hunc*) ragos névszóként fordulnak elő vizsgált szövegünkben.

Szintén egyenként kell megvizsgálunk a *mi* kérdő névmás e raggal ellátott alakjait is, ugyanis „az egyes számú *mi* + határozórag együttesében gyakori, hogy — elvont határozói viszonyban — részben vagy egészben háttérbe szorul a névmási funkció, s a határozói jelleg látszik erősebbnek” (G. VARGA, 1992: 516). A szóalak 26 előfordulása közül 25-ben határozószónak tekinthetjük ragos névmásunkat, amit a latin eredetivel való egybevetés is megerősít, mivel a ezekben a

Így a fentiek figyelembe vételével megállapíthatjuk, hogy a határozói viszony kifejezése összesen 413 esetben történik *-ra/-re* ragos névszóval.

4. A *-ról/-ről* rag elsődleges funkciója helyhatározói volt, ebből fejlődött időhatározói, állapot-, mód-, eredethatározói funkciója, az utóbbiból pedig bizonyos esetekben okhatározói szerepe. A todalék ezen kívül igen sok igei szerkezetben fordul elő aszemantikus vonzatként is.

Helyhatározó: 23:3 „Es ivuxn\$ a hxgn, magaŃŃaga[iglan]ra m#d t\$ixigl\$ ki nxzi Dotaimot a h\$lrvi” (et venerunt per crepidinem montis usque ad apicem, qui respicit super Dothain *a loco*), 152:5 „Mert ime k\$qk\$kn\$ baka iv uala nap,ugatrol menden fvldn\$ z\$melen” (ecce autem hircus caprarum veniebat ab occidente super faciem totius terré), 181:11 „t felmenn\$ a fvldrvi” (et ascendent *de terra*),

Időhatározó: egy esetben a *-ról/-ről* ragos névszó időhatározói funkcióban is előfordul, meg kell azonban jegyezni, hogy nem önállóan, hanem kettős határozós szerkezet részeként 317:16 „Es mendenec ... kic ivtt\$ volt Ihšlm \$ll\$ felmenn\$ \$zt\$ndv[b]rvi \$zt\$ndv[c]b\$ ” (Et omnes, ... qué venerunt contra Ierusalem, ascendent *ab anno* in annum).

Egyéb határozó: Az egyéb határozók kategóriáját tekintve szintén csak egyetlen példát találhatunk, melynek funkciója módhatározó: 316:4 „Es meghaŃad olayfaknac hege f\$l rezervl napk\$istr\$ t nap,ugatra a nag magas vvlgb\$ t \$lvalzatic v hegen\$ f\$le ezf\$kr\$ t v f\$le delr\$” (et scindetur mons Olivarum *ex media parte* sui ad orientem, et ad occidentem prúrupto grandi valde).

Aszemantikus vonzat: 73:12 „t mxg\$ml\$kkzxt vr vnpxrvi” (et recordatus est Dominus *populi sui*), 145:12 „Es vepu# b\$zellen\$ kiralnac a par#qolatrol” (Et accedentes locuti sunt regi *super edicto*), 185:6 „Es mert \$lf\$ldkezt\$l te vrad

példákban vagy a *cur* vagy a *quare* fordításaként szerepel. Egy esetben pedig szóalakunk ragos névszónak tekintendő 223:18 „Iay vrnac napiat keuanoknac Mir\$ akariatoc vt\$ Vrnac \$z napia ŃetetŃeg t n# vilagoŃŃag”, amit szintén a latin eredeti erősít meg, amennyiben itt az *ad quid* megfelelőjeként használja a szóalakot a fordító.

iŃtšnedn, tvrue,ervl Ńl fšlšdkez# te fiaidrol Ńn” (et oblita es legis Dei tui, obliviscar filiorum tuorum et ego).

Az aszemantikus vonzat kategóriáját tekintve meg kell jegyeznünk, hogy a fordító egyes igék mellett vonzat jelleggel a mai nyelvhasználatól eltérően — valószínűleg az eredeti latin szöveg hatására — alkalmazza a *-ról/-ről* ragot pl.: *-tól/-től* helyett 156:16 „Onzollac fordollon Ńl te haragod t te hirtšlšnkedšted te varoŃodrol Ihšlrvl t te Ńcet hegedrvl” (avertatur, obsecro, ira tua et furor tuus a civitate tua Ierusalem et monte sancto tuo), (l. még: 88:24) vagy pl. a *legyőz vkit, bosszút áll vkin* szerkezet kifejezésében 40:27 „hog dyadalmaz[ih] v ŃllšnŃegirvl” (quod ulciscatur se de inimicis suis) (l. még: 66:13, 67:1, 292).

Funkció	<i>-ról/-ről</i> rag
Helyhatározó	41
Időhatározó	1
Egyéb elvont határozó	1
Aszemantikus vonzat	91
Összesen	134

A *-ra/-re* rag, eredeti funkciója is a *-ról/-ről* ragéhoz hasonlóan helyhatározói volt, ebből alakult ki aztán többi funkciója, bizonyos igék mellett pedig aszemantikus vonzatjellege.

Helyhatározó: 29:1 „t vltxzec ciliciomba vštš hamut v fšierš” (et induens se cilicio, posuit cinerem super caput suum), 64:8 „t bšm#t volna a všndxgŃegn, hšlerš lxlš Amant az agrá omolu#” (et intrasset convivii locum, reperit Aman super lectulum corruisse), 205:7 „Futnac mik#t šrvŃŃšc mikent hadakozo ferfiac felm#nšc a kvfalra” (Sicut fortes current, quasi viri bellatores ascendent murum), 274:8 „Ki fel Ńllel te louaidra” (Qiu ascendes super equos tuos, et quadrgc tuć salvatio),

Időhatározó: 244:7 „Es alkota iŃtšn fergšt [reg] reggšlnšc felmenštebšn holnapra” (Et paravit Deus vermem ascensu diluculi in crastium), 281:3 „v biray

farkaŃoc ŐŃtet n# hadnacvala *holuallara*” (iudices eius lupi vespere, non reliquebant *in mane*),

Egyéb határozó: Állapothatározó 84:15 „Ma ke1 halalaŃoc kvzvt m#tvl gonozbtol a *halalra* adatot Ńidokat m#dxnŃtvlfogua Ńem egbaŃbŃn n# leltlc” (Nos autem a pessimo *mortalium* Iudcos neci destinatos in nulla penitus culpa reperimus); Célhatározó: 239 „Őz vilagot ŐŃiara hya” (mundum *ad pŃnitentiam* revocat), 293 „Azert DariuŃnac maŃod ŐztŃndŐiebŃn Aggeus t [Zach] Zacharias kŐzdec a nepŐt onzollani Őnne idŐig meghagot tŐlomnac *megadaŃara*” (Secundo ergo anno Darii Aggcus et Zacharias cŐperunt exhortari populum *ad restorationem* templi tanto tempore intermissam),

Aszemantikus vonzat: 225:8 „ŐŃkvt vr iŃtŐn v *lelkerŐ*” (Iuravit Dominus Deus *in anima sua*), 293:2 „Vr haraggal haragut meg ml *aŃainkra*” (Iratus est Dominus *super patres vestros iracundia*),

Funkció	-ra/-re rag
Helyhatározó	191
Időhatározó	8
Egyéb elvont határozó	137
Aszemantikus vonzat	79
Összesen	415

-tól/-től

1. Toldalékunk a ma is élő *tő* főnév *-l* ablativusragos alakja (KOROMPAY, 1991: 290). melynek eredetibb hangalakja a **tivül >* tiül > tüŃl* lehetett, s ebből fejlődött a R. N. *-tül* változat, majd illeszkedés eredményeként a *-tül*, illetve a *-ból/-ből*, valamint a *-ról/-ről* ragok analógiájára a mai *-tól/-től* alakok (BERRÁR, 1957a: 38).

2. A Bécsi Kódexben előforduló *-tól/-től* toldalék már egyértelműen ragként viselkedik, amit jól igazol az a tény, hogy valamennyi példában alapszavával

egybeírva, a palatális-veláris illeszkedés szabályainak megfelelően és rövidült változatban szerepel: 28:25 „ki irtattanac a ki *irtotol t a kxgoctol \$lu\$zten\$sc*” (exterminati sunt *ab exterminatore et a serpentibus perierunt*), 239 „Houa megec te *\$ll\$tedtvl*” (Quo ibo *a spiritu tuo*).

3. A toldalék 234 példában tulajdonképpeni névszókhoz járul, ezzel határozói viszony kifejezésére szolgáló ragos névszót létrehozva: 209:6 „hog m\$zze tennetec vk\$st v *hataroktol*” (ut longe faceretis eos *de finibus suis*), 21:12 „mxgm#da Achior m#dL igxk\$st mell\$sk\$st vb\$zellxtuala *Olofern\$Nrvl k\$rdxzt\$stuxn*” (Achior dixit omnia, quó locutus ipse fuerat *ab Holofernis* interrogatus), 20 példában pedig úgy járul névmási alapszóhoz, hogy az így létrejött szóalak szintén ragos névszónak tekintendő: 113:33 „t ha valami iot z\$nu\$dn\$sc *valakitvl* nem forbañlhañnac meg Nem zerezh\$tn\$sc kiralt Nem \$ln#v\$h\$stic” (Neque si quid mali patiuntur *ab aliquo*, neque si quid boni, poterunt retribuere; neque regem constituere possunt, neque auferre).

A rag előfordulásai közül azonban nem tekinthetjük mindegyik esetet ragos névszónak. E csoport elemei közül ki kell emelnünk ugyanis azokat a ragos alakokat, amelyek vagy névutó vonzataként jelennek meg, vagy pedig ragszilárdulás következtében már a határozószók csoportjába tartoznak.

A *-tól megválva* névutós szerkezetekben előforduló ragos alakokat valamennyi példában a névutós szerkezet részeként tarthatjuk számon, így ezek a névutós névszók csoportját gazdagítják, összesen 23 előfordulással.

Kiemeljük a ragos névszók csoportjából a *-tól fogva* szerkezetben megjelenő ragos alakokat is. Mivel e névutós szerkezet kialakulásában ezek a *-tól* ragos névszók szervesen vesznek részt, így ezeket az előfordulásokat már nem tekinthetjük önállóan határozói viszonyt kifejező ragos névszóknak, részletes tárgyalásukra szintén a névutóról szóló fejezetben kerül sor.

Ragszilárdulás eredményeként jött létre *mentől* szóalakunk, melynek mind a 18 előfordulása (6:3, 102:29, 122:32, 128:32, 248:3, 249:10, 255:4, 263:19 „*mentvl*”;

31:3, 63:6, 65:3, 84:15, 99:8, 101:25, 129:32, 194:16, 225:6 224:2, „*m#tvl*”) határozószónak tekintendő¹³.

A *-tól* toldalék előfordul még ötször a szövegben, ám ebben az esetben a *tólem* személyes névmási határozószóhoz járul, annak jelentését nyomatékosítja (7:12 „*tvll\$mtvl* rokomb”; 50:19 „*tvllxtvl* iob”; 123:39 „*kíNÑ\$b tvll\$mtvl*”; 268 „*tvlletvl* igazbat”; 270:3 „*vtvllletvl* igazbat”). E szóalakok tárgyalására azonban a személyes névmási határozószók csoportjánál kerül sor.

4. A funkciók között e rag esetében is elsődleges a helyviszony kifejezése, s ebből fejlődött ki a többi körülmény kifejezésének lehetősége, így az idő-, eredet-, hasonlító határozó, majd pedig az okhatározó és ezek jelentésviszonyok szintén továbbfejlődhetek, mód-, valamint eszközhatározói viszony kifejezőjévé. E toldalék szintén előfordul aszemantikus vonzatként pl. a *fél*, *kérdez*, *kér*, *hall* stb. igék mellett. A *-tól/-től* ragos névszónak lehet még egy sajátos funkciója a mondatban: a szenvedő igei szerkezetekben ágensi szerepet tölthet be: 144:30 „Azon *ey\$l* meg *vl\$tt\$tec* [*dani\$l*] Baltazar kiral a *caldeoNoktol*” (Eadem nocte interfectus est Baltassar rex *Caldéus*). „Ezekben a szerkezetekben a grammatikai alany és a cselekvő alany nem azonos, a grammatikai alany a szenvedő ige alanya, a cselekvő alany (agens) pedig határozói formában fejeződik ki” (R. HUTÁS, 1991: 670).

Helyhatározó:23:7 „*D\$ valanac a kv falocitol n\$m m\$zz\$ forraNoc*” (Erant tanem non longe *a muris* fonte), 196:2 „*Hiuttac vk\$st id\$ig \$lm#t\$nc v orcaioktol*” (Vocaverunt eos, sic abierunt *a facie* eorum), Kettős helyhatározói szerkezetben: 109:5 „*t nezi\$d te egb\$ guitvt fiaidat napnac k\$l\$stetvl* mend ,ugtaiglan” (et vide collectos filios tuos *ab oriente* sole usque ad occidentem),

¹³ A szó alapalakja valószínűleg a *mi ~ më* névmás, végződése pedig a *-tól* határozórag, melynek hasonlítást kifejező funkciója van, szóközépi *n*-je pedig a szintén e névmásból származó *mint*, *mind*, *mennyi* *n*-jével függ össze. (TESz. II. 892.). Határozószó voltát egyrészt az igazolja, hogy feltételezett névmási töve elhomályosult, továbbá, hogy a szóalak jelentése elszigetelődött alkotóelemeinek jelentésétől 'valami mellől, közeléből köréből' helyhatározói, illetve az ebből kifejlődött hasonlító határozói szereppel szemben határozószavunk jelentése a megjelenő példákban 'amilyen mértékben csak lehet' (31:3 *t mxgk\$nx v magat m#tvl* iob mirraual).

Időhatározó: 108:35 „mert t̄lz reia vn\$ki az vrvktvl napoknak hoziuŃagaban” (Ignis enim superveniet ei *ab eterno* in longiturnis diebus),

Egyéb elvont határozó: Okhatározó 111:20 „F\$ktebb\$ v orcaiok a fŃtvl [t n# \$] ki lezen a hazban” (Nigré fiunt facies eorum *a fumo*, qui in domo fit), Eredethatározó 106:9 „Mert latta az iŃt\$ntvl ivuv haragot t̄n\$ktec” (Vidit enim iracundiam *a Deo* venientem vobis), Hasonlító határozó: 89:34 „Te k\$1 oh f̄rtxz\$txs t minden \$mbxrctvl b̄nvn̄b” (Tu autem, o sceleste, et omnium *hominum* flagitiosissime),

Aszemantikus vonzat: 113:35 „\$mbert *halaltol* megn# zabadeitnac Ńem \$rvtl\$nt *hatalmaŃbtol* m\$nth\$tn\$c meg” (Hominem *a morte* non liberant, neque infirmum *a potentiore* eripiunt), 213 „Kic balua, imadas miat iŃt\$nn\$c *zolgalaŃŃatol* t Daidnac *orzagatol* \$lualtanacvala” (quē per idolatriam *a cultu* Dei et *a regno* David erant avulsé), 263:11 „t te Ń\$ged\$lm\$ t kerz te \$ll\$ŃNegedtv” (et tu quēres auxilium *ab inimico*), 287:12 „Es| m#den n̄xp mxgfeł\$mxv r̄nac *orcaiatol*” (et timuit omnis populus *a facie* Domini).

Funkció	-tól/-től rag
Helyhatározó	26
Időhatározó	1
Egyéb elvont határozó	147
Aszemantikus vonzat	80
Összesen	254

-val/-vel

1. A toldalék eredetére vonatkozóan kétféle nézettel találkozhatunk *A magyar nyelv történeti nyelvtana* összefoglaló munkában. Az egyik nézet szerint toldalékunkat a primer ragokból sarjadt újabb elemek kapcsán kellene számba vennünk. E szerint toldalékunk az ősi *-l* ablativus ragból származik, melyhez először a tövéghangzó, később pedig az eredetileg hiátustöltő *v* elem is

hozzávonódott. A másik magyarázat szerint az ősi, finnugor eredetű **βäke* 'erő' jelentésű szó vált viszonyító elemmé. Ezt a nézetet bár ismerteti KOROMPAY ugyanakkor megjegyzi, hogy a toldalék pusztán *-l* ablativusragból való származtatásának van egy kritikus pontja, mégpedig az, hogy a *velem, veled, vele* sor megfejtésével adós marad. Az efféle paradigmák megléte viszont a névutói eredet kétségtelen bizonyítékai. Ehhez zárójelben még hozzáteszi: „A **tevel ~ *teveled* típusú föltett előzmények szerkezeti okokból sem jöhetnek számításba: egyetlen analóg példa sincs arra, hogy egy személyes névmás nominativusi alakja vegyen fel ősi határozóragot” (KOROMPAY, 1991: 297-8).

2. Amennyiben önálló szóból keletkezett névutóból származtatjuk ragunkat, úgy az előzőekben bemutatott ragokhoz hasonló változásokat kell feltételeznünk. Rag voltát tehát az igazolja, hogy a viszonyító elem rövidült alakban, alapszavával egybeírva, illeszkedve fordul elő, ahogy ez a Bécsi Kódex szövegének adatai is alátámasztják: 207:24 „Es a zervc b\$tl\$Nedn\$ç gabonaua t a \$aitoc bvuvlkvdn\$ç borral t olaya” (Et implebuntur arec frumento, et redundabunt torculari vino et oleo), 146:19 „Tahat kiral vilamodat fel k\$lu# \$i\$lm\$l mene az orozlanoknac v\$irmehez” (Tunc rex primo diluculo consurgens, festinus ad lacum leonum perrexit).

A *-val/-vel* rag alaki viselkedése a rag *-v*-je szempontjából különbségeket mutat. Alaki realizációja ezen elem szempontjából aszerint eltérő, hogy az alapszó, amelyhez hozzájárul magánhangzóra egy mássalhangzóra, vagy mássalhangzó-kapcsolatra végződik-e. A magánhangzóra végződő alapszó esetében a *-val/-vel* alak a jellemző: 111:17 „aitoua”, 174:13 „g\$rvieu\$”; az egy mássalhangzóra végződő alapszó esetében igen változatos a kép: *-val/-vel* rag *-v*-je jellemzően hasonul a szóvégi mássalhangzóhoz a kódex szövegében: 158:5 „ara,,a”, a gemináta azonban váltakozhat rövid mássalhangzóval: 16:9 „cilicio|a”: 16:16 „cilici#ma” és akad példa olyan esetre is, amikor a *-val/-vel* rag *-v*-je nem hasonul a tövégi mássalhangzóhoz: 86:5 „#,okua”. A két mássalhangzóra végződő toldalékok esetében a *-val/-vel* rag *-al/-el* változatban jelentkezik: 22:14 „Niralma”.

3. A rag alapszava főnév, állandó vagy alkalmi szófajváltás következtében főnévi értékű szó, illetve ezeket helyettesítő névmás: 3:22 „Azert ivuv Noemi Moabitidiay *Ruttal v m x n x u \$l* v zar#doklańńnac fv ldebv l” (Venit ergo Noemi cum Ruth Moabitide, *nuru sua*, de terra peregrinationis suc), 13:11 „Es \$l \$r \$d \$ v t m#dL N \$r \$g az z \$k \$r \$ck \$l t a *louagockal t alvuvck \$l*” (Et profectus est ipse, et omnis exercitus cum *quadrigis, et equitibus, et sagittariis*), 21:6 „Hog k \$deg \$ńm \$ri \$d mőt \$zeck \$l m#d xg \$mb \$ \$zxk \$t mxgbizoneitod” (Ut autem noveris, quia simul cum illis hęc experieris).

A toldalék névmási alapszóhoz kapcsolódva mind a 31 előfordulásában (249:7 *auual*; 12:8, 20:4, 64:31, 114:48, 162:7 *azockal*; 20:28 *azonockal*; 21:6, 315:6 *\$z \$ck \$l*; 260:10 *egmańńal*; 5:13 *eggick \$l*, 115:62 *eggikk \$l*; 22:18 *tieidd \$l*; 71:27 *m#d x n x ck \$l*; 65:5, 155:7 *kick \$l*, 91:21 *kicv \$l*; 6:4, 7:15, 72:2, 56:10, 65:4, 115:57, 221:1, 281:10, 311:13, 317:18 *kiu \$l*; 110:1, 198:8, 317:12 *mell \$l*; 182:9 *mell \$ck \$l*) akár egyszerű mondatok határozójaként, akár összetett mondatok kötőszavaként szerepel a mondatokban ragos névszó.

Megvizsgálva a toldalék tulajdonképpeni névszókhoz kapcsolódó egyes előfordulásait, megállapíthatjuk, hogy a *nap*, *éj* és *hol* 'reggel, hajnal' szavakkal létrehozott szóalakokon kívül valamennyi alakulat ragos névszónak tekinthető. A *holval*, *nappal* és *éjjel* szóalakok előfordulásai azonban a határozószók közé sorolandók¹⁴.

4. A rag funkcióját tekintve kiindulópont az eredethatározói lehetett, s ebből fejlődhetett tovább eszköz-, valamint társhatározói funkciója, illetve ezekből egyéb határozói funkciói. Funkciógazdagság szempontjából ez a legváltozatosabb rag.

¹⁴ A *holval* szóalak határozószó voltát igazolja — az ismert kritériumok közül — az a tény, hogy a *hol* tő önállóan nem használatos már elavult, a határozószóban a rag nem cserélhető fel, ugyanakkor a szóalakhoz újabb viszonyrag járulhat, amit vizsgált szövegünkben vett példa is igazol: 7:13 *holualiglan*. A ragos névszókkel ellentétben szintén határozószóknak tekinthetjük *éjjel* és *nappal* szavaink azon előfordulásait, amelyekben határozói viszonyt fejeznek ki. Bár e szóalakok esetében világosan tagolódik a szó, ehhez azonban nem társul megfelelő jelentéstagolódás, azaz a szóalak jelentésánálag elszigetelődött alkotóelemeitől, amit a példák is jól mutatnak: 2:12 Es ha *nappal t eyi \$l* foghatnec t fiakat *z a l h \$ t n x c*.

Időhatározó 255:1 „ki [zvl] zvlv zed\$tn\$ç fırtvqk\$it gıiti vzz\$ł” (qui colligit *in autumnno* racemos vindemić)

Egyéb elvont határozó: Társhatározó: 173:63 „Elchias k\$deg t v f\$İ\$Ñege *Ioachimmal v ferieu\$ł t v [me] menden rokonial diqerec iÑt\$nt SuÑ#naert v lea,okert*” (Helcias autem et uxor eius laudaverunt Deum pro filia sua Susanna *cum Ioakim marito euis et cognatis omnibus*), Állapothatározó: 107:23 „Mert [ki] ki \$r\$ztett\$İ\$ç tıtvk\$ıt gazolattal t *Ñiralommal*” (Emisi enim vos *cum luctu et ploratu*), Eszközhatározó: 45:6 „t \$n ifiaimat megvlnx *tvr\$ł*” (et iuvenis meos occisurum *gladio*), Módhatározó: 177:40 „Es kiral *nagzoual* quvltv monduan” (Et exclamavit *voce magna* rex, dicens), 161:5 „kiral ... vralkodıc *hatal#mal*” (rex ... dominabitur *ditione*), Mértékhatározó: 162:13 „Mert megfordul ezf\$kn\$ç kirala t *ÑokaÑÑagot* kezeit *naggal* nagobba[ka]t hog n# az \$ıvt” (Convertetur enim rex aquilionis, et *préparabit multitudinem* multo maiorem quam prius), Okhatározó 63:2 „Es monda n\$ki kiral MaÑod napon es mi vtan mxgh\$ıvlt volna *borral*” (Dixitque ei rex etiam secunda die, postquam *vino* incaluerat),

Sajátos ágensi szerep: 71:28 „kic \$ [ceı] *cerimoniackal* kvvtvzt\$tt\$ñ, |g” (quć his *ceremoniis* obligata est).

Aszemantikus vonzat: 67:17 „hog *Ñokac* mas n\$mz\$txcbvl t [ÑokaÑb] zokaÑbol v *zxrz\$txck\$ı t [zerz\$teck\$ı] ceremoniaiockal* egg\$Ñvln, vala” (ut plures alterius gentis et sectć eorum *religioni et ceremoniis* iungerentur).

Funkció	-val/-vel rag
Helyhatározó	–
Időhatározó	1
Egyéb elvont határozó	674
Aszemantikus vonzat	29
Összesen	704

III. 4. A névutós névszóval kifejezett határozók készlete

A névutó kategóriába tartozó nyelvi elemek közös vonása, hogy lényegében azonos nyelvi funkciót töltenek be, vagyis egy tartalmas szónak egy másik szóhoz való grammatikai viszonyítását fejezik ki (SEBESTYÉN, 1965). Ezt a funkciót azonban a nyelvtörténet során különböző szerkezetekben, különböző módon keletkezett névutók tölthetik be. Névutóvá leggyakrabban főnevek primer ragokkal ellátott alakjai váltak, a névmási töre visszavezethető, ragszilárdulással keletkezett névutók száma viszonylag kevés. Egy névutónk (*nélkül*) szóhatáreltolódással jött létre, néhány névutónk pedig határozói igenévből alakult ki szófajváltással.

III. 4. 1. Egyszerű névutók

alól, alatt, alá

1. Az *alól, alatt, alá* névutócsalád elemei az *al* 'alacsonyan levő rész, vminek az alsó része' főnév ablativusi *-l*, locativusi *-t* és lativusi *-á* ragos származékai (ZSILINSZKY, 1991: 445; SEBESTYÉN, 1965: 29).

2. Alaki realizációját tekintve az *alól* és az *alá* névutók valamennyi előfordulásban azonos módon jelennek meg: *alol*: 62:8 „*n\$rg\$ alol*” (*de sella*), *ala*: 11:1 „*alazot vala v vraŃaga ala*” (*subiugaverat ... imperio suo*), míg az *alatt* névutó ragtalan alapszó előtt *alat* alakban: 186:13 „*geri\$ztn\$ć vala timeamakai q\$řfa alat*” (*accendebant thymia: subtus quercum*), *-nak/-nek* ragos alapszóhoz járulva pedig *alatta* formában: 151:27 „*ki vagon menden me,n, alatta*” (*quć est subter omne c\$lum*).

3. Az *alól* szóalak összesen egyszer fordul elő, ebben az egy előfordulásában névutóként viselkedik, a névutós szerkezet alapszava névszó, főnév: 62:8 „*n\$rg\$ alol*”.

Az *alatt* szóalak összesen 51 előfordulása közül 44-ben funkcionál névutóként. Ezekben az esetekben tehát alapszavával névutós szerkezetet létrehozva tölt be határozói funkciót a mondatban. Az alapszó szófaját tekintve 41 esetben tulajdonképpeni névszó: 172:54 „Ki monda kvke, *fa alań*” (Qui ait: *sub schino*), 3 példában pedig tulajdonképpeni névszót helyettesítő szó, azaz névmás: 244:5 „t aļuala *az alat* az ar,ekon miglŒn latna mi tvrtennec a varońnac” (et sedebat *subter illud* in umbradonec videret, quid accideret civitati).

Az alapszó 43 esetben ragtalan névszó, egy esetben viszont *-nak/-nek* ragos alapszóhoz járul a névutó (151:27).

Az *alá* névutói szerepben 23 előfordulása közül 18-szor jelenik meg vizsgált korpuszunkban. A fennmaradó 5 esetből kettőben határozószó (41:2; 99:5), háromban pedig igekötő (80:3; 104:29; 104:30).

A névutó csak tulajdonképpeni névszók mellett fordul elő, névmás melletti előfordulására tehát nem találunk példát a kódexben: 99:4 „t ada azokat m#dl kira'loknac *kŒxc a'la*” (Et dedit eos *sub manu* regum omnium).

4. Az *alól* névutós határozó egyetlen előfordulásának megítélése igen nehéz feladat, ugyanis a 62:8 „ki kiral *nŒrgŒ alol* vagon” (qui *de sella* regis est) mondat *nŒrgŒ alol* névutós szerkezetben az alapszó jelentésbesugárzásának következtében a névutó másodlagosan, átvitt értelemben állapothatározói jelentést is kifejezhet ZSILINSZKY nyomán tehát állapothatározónak tekinthetjük ezt az előfordulást (1992: 713).

Az *alatt* névutós névszó eredetileg helyviszonyt fejezett ki, ebből fejlődött ki állapot- és egyéb elvont határozói funkciója, valamint időt jelölő szó mellett időhatározói funkciója is.

Helyhatározó: 174:12 „mert alkottac vala az *aztal alat* rŒitec bŒmenŒtet” (quia fecerant *sub mensa* absconditum introitum), 324:3 „micor lendnŒc hamu tı labaitoknac *talpa alat*” (cum fuerint cinis *sub planta pedum* vestrorum),

Időhatározó: 245:10 „ki eg *ey alat* lvt” (quę *sub una nocte* nata est), 258 „Mert immar a tiz *nŒmzŒtec* az ańńiriuńoktol fogńagba vitŒttŒn, vala Œl Ezechias Iuda

kirala alaf” (Iam enim decem tribus ab Assyriis ducti fuerant in captivitatem *sub Ezechia* rege Iuda) 'király uralkodása alatt'.

Állapothatározó: 239 „Ionas ... Niniuón, *nšue alat* poganoknac *aduvńneget hirdšt*” (Ionas ... et *sub nomine* Ninive salutem gentibus denuntiat).

Az *alá* névutós névszó a szócsalád többi eleméhez hasonlóan eredetileg helyviszony kifejezésére szolgált. Az *alá* névutós névszó azonban egyes állandósult szókapcsolatokban az alannak vagy a tárgynak új állapotba kerülését is kifejezheti (pl. *uralma alá hajt*) (vö. RÁCZ–SZEMERE, 1970: 106), de bizonyos esetekben az is elképzelhető, hogy az átlagosnál kötöttebb az igei állítmány és a névutó kapcsolata, ennek megfelelően pedig a névutós szerkezet aszemantikus vonzatként értelmezhető.

Helyhatározó: 4:12 „t kin, *zarnay ala* futtal” (et *sub* cuius confugisti *alas*), 116:67 „A barmoc iobbac azoktol kic *haiazatoc ala* futhatnac” (Bestiá meliores sunt illis, quí possunt fugere *sub tectum*),

Állapothatározó: 66:13 „kic Ańuerus kiral *par#qolańńa ala šngšztšltšttšk*” (qui regis Assueri subiacebant *imperio*).

Aszemantikus vonzat: 12:3 „hog m#d a fvldšt v *vrańnaga ala* [adna] alazna” (ut omnem terram suo subiugaret *iperio*).

Funkció	<i>alól</i>	<i>alatt</i>	<i>alá</i>
Helyhatározó	–	23	4
Időhatározó	–	12	–
Egyéb elvont határozó	1	9	9
Aszemantikus vonzat	–	–	5
Összesen	1	44	18

által

1. Az *által* megszilárdult ragos alakulat. Alapszava az ugor korból származó *ált-*, végső *l-*-je pedig ablativusrag, amely feltehetően az irányhatározói szerep

erőteljesebb hangsúlyozására szolgált, ugyanis az ősi *-l* rag már megvolt az *ált-*alapszóban is (TESz. II. *által* címszava, ZSILINSZKY, 1992: 699).

2. Alaki szempontból a névutó mind az öt esetben *altal* formában realizálódik, az öt esetből azonban kettőben alapszavával egybeírva jelenik meg: 23:21 „*xtaltal*”, 190:6 „*etaltal*”.

3. Az alapszó négy esetben tulajdonképpeni névszó, ragtalan főnév: 35:15 „*kvzšpi*”, 315:9 „*tłz*”, 23:21 „*xt*” 'éj', 190:6 „*et*” 'éj', egy esetben pedig szintén ragtalan névmás: 16:6 „*kic*”.

4. A névutó névutós szerkezetet a kódex szövegében ragtalan névszóval alkot valamennyi példában, egyrészt eredeti helyhatározói, illetve később megjelenő időhatározói funkcióban:

Helyhatározó: 35:15 *vghog šn Islm kvzšpi altal vizlšc txgxdšt* (ita ut ego adducam te *per mediam* Ierusalem), 315:9 *Es a harmad rezšt vizem tłz altal* (Et ducam tertiam partem *per ignem*), 16:6 *hog mxgfoglalnac a hxgxknšc felmxnšt* *kic altal vt lšhšt vala Islmbš* (ut obtinerent ascensus montium, *per quos* via esse poterat ad Ierusalem);

Időhatározó: 23:21 *šz vt# ke1 m#d #n xp egbš hiuan mend xtaltal az xghazban ymadkozanac* (Postea vero convocatus est omnis populus, *per totam noctem* intra ecclesiam oraverunt), 190:6 *M#d etaltal alut megfvzu# vkšt* (*tota nocte* dormivis coquens eos).

Funkció	<i>által</i>
Helyhatározó	3
Időhatározó	2
Egyéb elvont határozó	–
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	5

elől, előtt, eleibe

1. Az *elől*, *előtt*, *elé* névutócsalád elemei közül a Bécsi Kódexben az irányhármasság szempontjából csak a locativusi és az ablativusi formák jelennek meg, az *elé* helyett a szócsalád lativusragos formáját következetesen az *eleibe* fejezi ki. Az *elől*, *előtt* *eleibe* szócsalád tagjai megszilárdult ragos alakulatok. Az *előtt* és az *elől* az *elő-* 'vminek az elülső része' névszóvíól keletkezetett locativusi *-t* (~ *-tt*), valamint ablativusi *-l* raggal. Az *eleibe* pedig szintén az *elő* névszóra vezethető vissza, annak *ele-* tövéből keletkezett egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel és *-be* határozóraggal (SEBESTYÉN, 1965: 38-45.; TESz. I. *elé*, *előtt* címszava; ZSILINSZKY, 1992: 698.).

2. Alaki realizácóját tekintve az *elől* névutó egységesnek mondható, minden előfordulásában *Œlv* formában jelenik meg: 182:2 „Vege Œl v paraznaŒgit v orcaia Œlv” (auferat fornicationes suas a facie sua). Nem mondható azonban egységesnek az *előtt* névutó megjelenése. Ragtalan alapszó esetében *Œlv* alakban szerepel: 297:1 „allot vrnac angala Œlv” (stantem coram Angelo Domini), *-nak/-nek* ragos alapszó előtt azonban *Œlvttv* alakban 145:10 „t valuala v iŒtŒnenŒc Œlvttv” (confitebaturque coram Deo suo). Szintén egységes viszont az *eleibe* névutó megjelenése, ugyanis mind ragtalan, mind pedig *-nak/-nek* ragos alapszó mellett *ŒlŒbŒ* alakban realizálódik: 142:13 „DaniŒl bŒhozattatec kiral ŒlŒbŒ” (introducatus est Danile coram rege) : 14:9 „ki mŒnŒn, a ivuvn, ŒlŒbŒ” (simul cum populis exirent obviam venienti).

3. Az *elől* szóalak a kódex szövegében összesen hétszer fordul elő, valamennyi előfordulásában névutóként, alapszavával határozói viszonyt kifejezve. Az alapszó szófaját tekintve mind a hét példában tulajdonképpeni névszó, birtokos személyjellel ellátott főnév: 240:3 „hog Œlmenne vuŒlec TarŒiŒba vrnac orcaia Œlv” (ut iret cum eis in Tharsis a facie Domini).

Az *előtt* szóalak névutói funkcióban összesen 112-szer fordul elő a kódexben, ebből 111-szer az alapszó szófaja tulajdonképpeni névszó: 323:14 „t mert zomorouŒ iartonc Œregec vra Œlv” (et quia mabulavimus tristes coram Domini

exercituum), 35:18 „Mend \$z igxc ke1 kxll\$txn, *Oloferns \$lvt*” (Placuerunt autem omnia verba hęc *coram Holoferne*), 1-szer pedig névmás: 62:13 „Ha Mardocheu *ki \$lvt lx k\$zdett\$l \$Nnxd a Nidoc n\$zmz\$tebvl*” (Si de semine Iudęorum est Mardochęus, *ante quem cadere cępisti*). Ezen kívül az *elętt* szóalak előfordul még összetett határozószók összetételi tagjaként, illetve határozószói személyes névmásként (ezek tárgyalását I. III. 5. 2. fejezetekben).

A névutócsalád harmadik elemeként megjelenő *eleibe* szóalak 12-szer fordul elő névutói funkcióban, valamennyi esetben tulajdonképpeni névszói alapszóval: 64:1 „Es Mardocheus b\$mxn\$ kiralnac *orcaia \$l\$ib\$*” (et Mardochęus ingressus est *ante faciem regis*), 174:13 „t kiral az etk\$kt v\$te *Beel \$l\$ib\$*” (et rex posuit cibos *ante Bel*).

4. Funkcióját tekintve az *elől* névutó alapszavával valamennyi esetben helyhatározóként fordul elő a mondatban: 32:12 „azöt futec \$l \$n v *orcaioc \$lvt*” (ideo ego fugi *a facie eorum*), 66:15 „Mardocheus k\$dxg a polatobol t kiralnac *zmxlx \$lvt kim#u# fxnlikuala kirali ruhacban*” (Mardochęus autem de palatio, et *de conspectu regis* egredies, flugebat vestibus regiis).

Az *előtt* névutós névszó vizsgált korpuszunk mondataiban helyhatározói és időhatározói funkciót tölt be: Helyhatározó: 57:6 „ki aluala avaroNnac vcaiaban a polotanac *aitaia \$lvt*” (stantem in platea vivitatis, *ante ostium palatii*), 117:5 „allananac kiralnac *z\$mele \$lvt*” (starent *in conspectu regis*); Időhatározó: 211 „Es ug \$ fvld *indolaNnac \$lvtv*” (*Ante hunc iatque terrę motum*); 280:3 „ha valamikent \$lr\$itezh\$N\$stec vr hirt\$l\$nked\$ten\$c *napia \$lvt*” (si quomodo abscondamini *in die furoris Domini*).

Az *elől* névutós névszókhoz hasonlóan szintén helyhatározói viszonyt fejez ki valamennyi példában az *eleibe* névutós névszó is: 118:18 „B\$uiue vk\$ a m\$ddvkn\$c f\$d\$lme Nabuchodonozornac *z\$mele \$l\$ib\$*” (introduxit eos prępositus eunuchorum *in conspectu Nabuchodonosor*), 126:13 „Kic legott# \$l hozattatanac kiralnac *z\$mele \$l\$ib\$*” (qui confestim adducti sunt *in conspectu regis*).

Funkció	elől	előtt	eleibe
Helyhatározó	7	106	12
Időhatározó	–	6	–
Egyéb elvont határozó	–	–	–
Aszemantikus vonzat	–	–	–
Összesen	7	112	12

elvől, elvé (elvett)

1. Az *elvől, elvé (elvett)* névutócsalád elemei megszilárdult ragos alakulatok, az *elv* 'túlsó rész' főnévből keletkeztek *-é* lativusi, *-l* ablativusi és *-t* locativusi raggal. A szócsalád *elvett* locativusragos alakja azonban csak a XIX. századtól mutatható ki névutóként (TESz I., ZSILINSZKY, 1991: 445).

2. A névutócsalád elemei közül a fenti megállapításnak megfelelően tehát csak kettő: az ablativusi *elvől* és a lativusi *elvé* jelenik meg, s ezek az elemek is igen alacsony arányban: az *elvől* összesen kétszer, az *elvé* pedig egyszer.

3. Az alapszó az *elvől* névutó esetében mindkét előfordulásban ugyanaz a főnév, azon belül is köznévként („*foloia*”, „*foloy*”), míg az *elvé* előtt tulajdonnévi alapszó szerepel („*DamaŃcos*”).

4. Funkcióját tekintve mind az *elvől*, mind pedig az *elvé* névutókkal létrehozott névszó helyhatározói szerepet tölt be a mondatban:

elvől: 11:9 „*kic valanac Samariab# t Iordannac foloia \$luvl IhsImigl\$Ńn*” (qui erant in Samaria, et trans flumen Iordanem usque ad Ierusalem), 282:10 Ethiopianac *foloy \$luvl ... aiandokot hoznac \$nn\$kem (Ultra flumina Aethiopic ... deferent munus mihi).*

elvé: 224:27 Es *\$lment\$tl\$ç tltvk\$Ńt DamaŃcos \$lue* (Et migrare vos faciam trans Damascusum)

Funkció	<i>elvől</i>	<i>elvé</i>
Helyhatározó	2	1
Időhatározó	–	–
Egyéb elvont határozó	–	–
Aszemantikus vonzat	–	–
Összesen	2	1

ellen

1. Az *ellen* szóalak megszilárdult ragos alakulat, keletkezésének módját *A magyar nyelv történeti–etimológia szótár* azonban többféleképpen is magyarázza. Az egyik álláspont szerint a szóalak az *elő* névszó *el-*, *ele-* alapszavából jött létre *-n* locativusraggal, a szóbelseji *ll* magánhangzóközi nyúlás eredménye. A másik nézet szerint, amely a TESz véleménye szerint kevésbé valószínű az *-n* locativusrag egy eredetibb *el"v"* (= elő) tő vagy hiátustöltő *v*-vel bővült *elv-* tő *-é* lativusragos **el(ë)vé* alakjához járult (TESz I: 748).

2. Az *ellen* névutó 109 esetben „*\$ll\$ŋ*” alakban realizálódik: 317:12 „*kic viuttanac Ihšlm \$ll\$ŋ*” (quē pugnauerunt *adversus Ierusalem*), egy példában azonban a névutó az *ellen* szóalak továbbragozásával keletkezett szinkrón morfelemi változatban fordul elő: 59:1 „*ki vala b\$ŋ kiral haza \$ll\$ŋxb\$*” (quod erat interius *contra basilicam regis*).

3. A névutó alapszava az összesen 110 *ellen* névutós szerkezet közül 101 esetben tulajdonképpeni névszó: 13:13 „*kic valanac aki\$tl\$ŋ[b\$ŋ] orcaia \$ll\$ŋ*” (qui erant *contra faciem* deserti), 9 esetben pedig névmás: 164:30 „*t gondol azoc \$ll\$ŋ kic meghattac a Ŋanctuariumnac teŊtam#tomat*” (et cogitabit *adversum eos*, qui dereliquerunt testamentum sanctuarii). Az *ellen* névutó és a névmási alapszó kapcsolata valamennyi előfordulásában névutós névszóként viselkedik.

4. A névutó funkcióját tekintve egyrészt 'szemben' jelentésben helyviszony kifejezésére szolgál, másrészt számos ige mellett aszemantikus vonzatként jelenik

tartalmában a vkivel szembe, vminek az irányába haladás, a harc, támadás, ellenséges érzés mozzanatát felhalmozva (vö. SEBESTYÉN, 1965: 40; RÁCZ–SZEMERE, 1970: 112; ZSILINSZKY, 1992: 712).

Helyhatározó: 59:1 „Es ałuala vz\$kin a polotanac tanalq tartoiaual a haz *aitaia \$ll\$ñ*” (at ille sedebat super solium suum in consistorio palatii *contra ostium domus*), 81:9 „allapxc *kiral \$ll\$ñ* hol az ałuala” (stetit *contra regem*, ubi ille residebat), 145:10 „t az ablakoc meg ,itu# v vaqoralo h\$len *Ihšlm \$ll\$ñ*” (et fenestris apertis in csnaculo suo *contra Ierusalem*),

Egyéb elvont határozó: 59:16 „Es tahat hiuatlan b\$mxgec kiralhoz *tvru# \$ll\$ñ* txuxn aduan \$ñ magamat halalnac t v\$zed\$lmn,” (et tunc ingrediar ad regem *contra legem* faciens, non vocata, tradensque me morti et periculo),

Aszemantikus vonzat: 160:20 „hog vyuyac a perÑayac *f\$d\$lme \$ll\$ñ*” (Ut pršlier *adversum principem* Persarum), 258 „Es valami ma *Niniu\$ñ \$ll\$ñ* mondatic peldazat zer#t \$ vilagrol mutattatic” (et quicquid nunc *adversus Niniven* dicitur), 65:3 „t gonozb titk alÑagit mxll\$kk\$ gondoltuala a. Nidoc \$ll\$ñ par#qolna mxgÑ#meit\$ni” (et machinationes eius pessimas, quas cogitaverat *contra Iudcos*, iuberet irritas fieri), 135:96 „valamel kar#latot b\$zell\$nd Sidrach MiÑÑach t Abdenago iÑt\$ne \$ll\$ñ” (qucumque locuta fuerit blasphemiam *contra Deum* Sidrach, Misach et Abdenago) 154:25 „t f\$d\$lm\$kn\$ç *f\$d\$lme \$ll\$ñ* tamad” (et *contra principem* principum consurget).

Funkció	<i>ellen</i>
Helyhatározó	23
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	3
Aszemantikus vonzat	84
Összesen	110

felől, felé

1. A *felől, felé* szócsalád tagjai megszilárdult ragos alakulatok. Alapszava az 'oldal, rész, valaminek a fele' jelentésű *fél* szó, melyhez a *felé* esetében az *-é* lativusrag, a *felől* esetében pedig az *-l* ablativusrag járult, és szilárdult meg (SEBESTYÉN, 1965: TESz. I. *felől* címszava, ZSILINSZKY, 1992: 699).

2. A *felől* alaki szempontból egyértelműen névutói funkcióban „*f\$lvl*” formában realizálódik, alakilag változatosabb kép jellemzi azonban a szóalak megjelenését azokban az esetekben, amikor már csak névutószerűen viselkedik 13:12 „*kic vadnac Cilicianac balf\$lvllv*” (qui sunt a sinistro Cilicié), illetve összetett határozószó második elemének tekinthető 299:11 „*Mic \$z k\$st olayfac a gorña tartonac iogf\$lvlllo t v ballaf\$lvllv*” (Quid sunt dúc olivé isté ad dexteram candelabri, et *ad sinistram eius*).

A *felé* szóalak a Bécsi Kódex egyetlen tagmondatában szerepel névutóként, melyben alaki realizációja: 12:5 „*f\$lx*”.

3. A *felől* névutó alapszava szófaját tekintve az egyértelműen névutós szerkezetekben tulajdonképpeni névszó, főnév: 6:4 „*Es ivy t felfegg\$ d v palańtat laba f\$lvl*” (veniesque et discooperies pallium, quo operitur a parte pedum). A *jobb* és *bal* irányt jelölő alapszó esetében a *jobbfelől* és *balfelől* összetételeket sokkal inkább tekinthetjük határozószóknak, mint névutóknak, mégha olykor névutószerűen viselkednek is (l. 13:12). A *felől* névutó névmási alapszóval nem hoz létre névutós szerkezeteket, az ilyen típusú kapcsolatok összetett határozószóknak tekintendők (vö. D. MÁTAI, 1992a: 628).

Az egyetlen *felé* névutós szerkezetben a *felé* névutó alapszava tulajdonképpeni névszó: „*ugat*”.

4. A *felől* névutós szerkezet valamennyi előfordulásában — a névutó alapszavának eredeti 'vminek az oldala' jelentéshez igazodva — helyviszonyt fejez ki: 45:5 „*Ivuo ANńur ahxgecbvl \$zf\$cf\$lvl v \$rvńńxgen, Nokańńagaban*” (Venit Assur ex montibus *ab aquilone* in multitudine fortitudinis sué), 244:5 „*t aļv a varońnac napk\$ł\$te f\$lvl*” (et sedit *contra orientem* civitatis).

Szintén helyviszonyt fejez ki a *felé* névutó egyetlen előfordulásában: 12:5 „Me, ki nap ,*ugat fšlx* valo m#dŁ orzag ŒllŒn” (Egredere *adversus omne regnum Occidentis*).

Funkció	<i>felől</i>	<i>felé</i>
Helyhatározó	5	1
Időhatározó	–	–
Egyéb elvont határozó	–	–
Aszemantikus vonzat	–	–
Összesen	5	1

(fölyött ~) felett

1. A *felett* a három irányú *fölül*, *fölyött*, *föle* névutócsalád Hol? irányú tagja. A szócsalád tagjai megszilárdult ragos alakulatok: a *föl* ~ *fel* 'felső rész, felület' főnévből keletkeztek, *-l* ablativus, *-t* locativus és *-é* lativusraggal (SEBESTYÉN, 1965: 51; TESz. I. *felül* címszava; ZSILINSZKY, 1992: 698). A névutócsalád elemi közül a Bécsi Kódexben csak a locativusi *felett* változat fordul elő alapszavával névutós szerkezetet alkotva.

2. Alaki realizációját tekintve a névutó valamennyi előfordulásában az illabiális *felett* formában jelenik meg, oly módon, hogy a szóalak végén a locativusi *-t* még rövid: 192:1 „*felet*”.

3. Az alapszó valamennyi olyan esetben, ahol a névutó és alapszava egyértelműen névutós szerkezetként értelmezhető tulajdonképpeni névszó: 129:32 „attal mĲnkŒt ma hamis ŒllŒnĲeginknŒc ... t m#tvĲ gonozbnac minden *fvld felet*” (et tradidisti nos in manibus inimicorum nostrorum iniquorum ... et pessimo *ultra omnem terram*).

A névutó névmási alapszóval megjelenő előfordulásait valamennyi esetben az összetett határozók kategóriájába sorolhatjuk, így ezen szerkezetek tárgyalására ott kerül sor.

4. A *felett* eredeti funkciója helyhatározói, elvont határozóként a megjelölt színvonalnál, értéknél magasabban állást, helyzetet jelöl.

Helyhatározó: 26:3 „Mxrt aluala a *kxu\$ kvtvzvc f\$lxr* a m\$zvb\$*n*” (instabat enim *super alligantes* manipulos in campo), 131:60 „M#d# viz\$c mell\$c vadnac me,,*\$c felet*” (Benedicite aquí omnes, quí *super cšlos* sunt),

Egyéb elvont határozó: 60:11 „t mxn\$ diqvŃxgg\$*l vt\$*t kiral fel\$m\$lt\$ volna m#den *f\$ied\$*lmi t vzolgai f\$lxr**” (et quanta eum gloria *super omnes principes et servos suos* rex elevasset),

Aszemantikus vonzat: 53:17 „Es valla malasztot t irgalmaŃŃagot m#den *n\$mbxriec f\$lxr*” (habuitque gratiam et misericordam coram eo *super omnes mulieres*).

Funkció	<i>felett</i>
Helyhatározó	7
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	9
Aszemantikus vonzat	3
Összesen	19

kívül

1. A *kívül* szóalak megszilárdult ragos alakulat, a **kiv-* 'külső rész' főnév *-l* ablativusragos alakja. Névutóvá birtokos szerkezetben önállóságát elvesztve vált. Mint névutó kezdetben ragtalan főnévvel alkotott névutós szerkezetet, később *-n* ragos főnévhez kapcsolódott (SEBESTYÉN, 1965: 109; TESz. I. *kívül* címszava; ZSILINSZKY, 1992: 699).

2. A szóalak, mely névutói funkcióban összesen kétszer fordul elő a kódex szövegében mindkét esetben „*kquvl*” alakban jelenik meg. Az adatból kiolvasható, hogy a szóalak mindkét magánhangzója eltér a mai köznyelvi

normában használt formától: az illabiális *i* helyett labiális *ü*, felső nyelvéllés *ü* helyett pedig eggyel zártabb *ö* hangzó szerepel benne.

3. A névutó alapszava mindkét szerkezetben ragtalan névszó, az egyik esetben köznévi, a másikban pedig tulajdonnévi: 23:6 „*varos*”, 101:22 „*Islm*”.

4. A *kívül* névutóval létrejött névutós szerkezetek vizsgált szövegünk példáiban helyviszonyt fejeznek ki: 23:6 „a forras ki v vizen, folaŃat mŃterŃeges alkotaŃŃal a *varos kquvl* vizi vala Ńzfek fŃlvl” (quod fons, qui influebat, aqueductum illorum a parte australi *extra civitatem* dirigeret), 101:22 „Babillon kiralnac fogatkozatot txzxc Iudanac varoŃibol t *Islm kquvl*” (defectionem vestram faciam de civitatibus Iuda, et a foris *Ierusalem*).

Funkció	<i>kívül</i>
Helyhatározó	2
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	–
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	2

közibe

1. A *közibe* a *közbul*, *közben*, *közbe* szócsalád Hová? irányú tagja. A szócsalád elemei megszilárdult ragos alakulatok: a *köz* főnévből jöttek létre *-ből*, *-ben*, illetőleg *-be* határozóraggal. A *köziben*, *közibe* alakokban a határozóragot birtokos személyjel előzi meg (SEBESTYÉN, 1965: 145; TESz. II. *közben* címszava; ZSILINSZKY, 1992: 698) .

2. A szócsalád elemei közül a Bécsi Kódexben csak a lativusi *-be* ragos forma fordul elő, névutói szerepben pedig csak a birtokos személyjellel bővült változata: 34:10 „i |ar *ahalottac kvzibŃ* zamlaltattac”.

3. A kódex szövegében névutóként 5-ször fordul elő a *közibe* szóalak, alapszava pedig mind az öt példában többes számú tulajdonképpeni névszó: 34:10

„*ahalottac*”, 85:22 „*innšpnapoc*”, 234 „*nšmžštec*”, 235:4 „*qillagoc*”, 246 „*iozagoc*”

4. A *közibe* névutós névszó funkciója a példákban egyrészt helyhatározói, másrészt állapothatározói. Konkrét helyviszonyt kifejező jelentése mellett megjelenik egy valamilyen csoportba, társaságba tartozást, sorolást kifejező elvont jelentése is: 246 „*dš mel a iozagoc kvzibš vštštic honnan mondatic*” (sed quē *inter virtutes* ponitur, unde dicitur), 235:4 „*ha qillagoc kvzibš vštšnded te fezkšdšt*” (et si *inter sidera* posueris nidum tuum), 85:22 „*Azšt ta es šnnapot vallatoc xgšb innšpnapoc kvzibš*” (Unde et vos *inter ceteros festos dies* hanc habetote diem), 234 „*Ez videc nem zamlaltatot a kľuvl valo [videkbš] nšmžštec kvzibš*” (Hęc regio non computatur *inter extraneas gentes*); Állapothatározó: 34:10 „*i|ar ahalottac kvzibš zamlaltattac*” (et ab ariditate aquē iam *inter mortuos* computantur).

Funkció	<i>közibe</i> névutó
Helyhatározó	4
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	1
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	5

közül között (közé)

1. A *közül között közé* szócsalád tagjai megszilárdult ragos alakulatok: a *köz* főnévből jöttek létre. A *között -t (> -tt)* locativusraggal keletkezett; *közt* alakváltozata az eredeti **közöt* alakból toldalékos formájában, a két nyílt szótagos tendencia érvényesülésével fejlődött. A *közé é-*je lativusrag, a *közül -l* eleme ablativusrag. Más névutókhöz hasonlóan e névutók szintén birtokviszonyt kifejező szerkezetből váltak ki (SEBESTYÉN, 1965: 65-69; TESZ II *között* címszava, ZSILINSZKY, 1992: 698).

2. A névutócsalád elemei közül csak az ablativusi *közül* és a locativusi *között* fordul elő, lativusi *közé* alakját a kódexben valószínűleg a *közül köziben közibe* névutócsalád lativusragos alakja helyettesíthette, ugyanis ebből a szócsaládból csak a *közibe* alak jelenik meg, az is viszonylag ki számban.

Mindkét névutó mai alakjától eltérő formában realizálódik, de ez az eltérő forma azonban következetesen egységes. A *közül* névutó esetében a két magánhangzó közötti *-z-* hosszú, az *-l* rag előtti hangzó pedig a mai felső nyelvállású *ü* helyett eggyel nyíltabb *ö*: „*kvzzvl*”. A *között* névutó megjelenésében pedig a névutó alaki fejlődésének azt a fokát érhetjük tetten, amikor a szóvégi *-t* rag még eredetének megfelelően rövid formában jelenik meg: „*kvzvt*”.

3. A névutós szerkezet alapszava mindkét névutó esetében főnévi természetű, ragtalan szó, kifejezés. Vizsgált szövegünkben mindkét névutó esetében egyaránt találunk példát nemcsak tulajdonképpeni névszói alapszóra, hanem névmásra is: 236:11 „Te t valal m#nal eg *azoc kvzzvl*” (tu quoque eras quasi unus ex eis), 51:4 „Es m#dxnxc *kvzvt* valam\$1 kiral z\$m\$yn, kxll\$t\$ndic” (Et quicumque inter omnes oculis regis placuerit). Ezen kívül *köz* főnévből alakult névutók sajátossága, hogy többnyire a határokat, szélső egyedeket megnevező alapszóval alkot névutós határozót. A névutócsalád tagjainak alapszava ebből következően szinte mindig többesi értékű, legtöbbször többes számú szó: 117:3 „hog b\$uinne IÑ\$1 fiay *kvzzvl*” (ut introduceret de filiis Israel), 160:13 „Es ime Michal eg az \$lv f\$d\$lm\$ç *kvzzvl*” (et ecce, Michael, unus de principibus primis); 190:8 „Effraim a nep *kvzvt* v meg\$1\$geit\$tic vala” (Ephraim in populis ipse commiscebatur), 152:5 „Valobizo, a bak valuala igen fenes zaruat v *zaruay kvzvt*” (porro hircus habebat cornu insigne inter oculos suos). Amennyiben azonban különemű dolgok határolják a *köz*-t, úgy ezek a határok külön felsorolva jelennek meg: 206:17 „az oltar t a gador *kvzvt* Nirnac papoc vrnac zolgay” (Inter vestibulum et altare plorabunt sacerdotes ministri Domini).

4. A *közül* névutós szerkezet a mondatban hely-, eredet-, részelő határozó kifejezésére alkalmas a mondatban (vö. SEBESTYÉN, 1965: 68).

Helyhatározó: 139:29 „t \$mberec kvzzvl kiu\$tn\$c teged\$ t barmockal t vadackal lezen te lakodalma” (Et ab hominibus eiicent te),

Egyéb elvont határozó: Eredethatározó: 73:3 „ki lakozikuala Suńis varońaban nagferfiv t kirala hazb\$li \$lvc kvzzvl valo” (qui habitabat in urbe Susis, vir magnus, et inter primos aulc regic); Részelő határozó: 8:2 „Vxuxn ke1 Booz a varońnac vxni kvzzvl x ferfiakat” (Tollens autem Booz decem viros de senioribus civitatis), 64:9 „Es monda Arbona eg am\$ddvc kvzzvl” (Dixitque Harbona, unus de eunuchis).

A *között* névutó mondatbeli szerepét tekintve pedig eredeti helyviszonyító szerepén kívül kifejezhet még időviszonyt, illetve egyéb elvont körülményt is, így lehet a mondatban még állapot- és részelő határozó is (vö. SEBESTYÉN, 1965: 65), esetünkben azonban a névutós névszó valamennyi tulajdonképpeni alapszóval előforduló példába helyhatározói szerepet tölt be a mondatban vagy konkrét helyet jelölve, vagy elvontabb helyviszonyt kifejezve, egyetlen névmási előfordulása pedig részelő határozói viszonyt fejez ki.

Helyhatározó: 16:6 „hog oth vriznxn, hol zoros vt l\$h\$stuala ahegek kvzvt” (ubi angustum iter esse poterat inter montes), 84:15 „Ma ke1 halalańoc kvzvt m#tvl gonozbtol a halalra adatot Ńidokat m#dxnxńtvlfogua Ńem egbanb\$ n# lettlc” (Nos autem a pessimo mortalium Iudcos neci destinatos in nulla penitus culpa reperimus), 301:9 „fel \$m\$lem a korńot me, t fvld kvzvt” (et levaverunt amphoram inter terram et cslum),

Egyéb elvont határozó: 51:4 „Es m#dxnxc kvzvt valam\$l kiral z\$m\$yn, kxll\$tn\$ndic” (Et qucumque inter omnes oculis regis placuerit).

Funkció	<i>közül</i>	<i>között</i>
Helyhatározó	6	46
Időhatározó	–	–
Egyéb elvont határozó	15	1
Aszemantikus vonzat	–	–
Összesen	21	47

közepett

1. A köz főnévből képzett *közep* szó locativusi *-t* ragos származéka a *közepette* (SEBESTYÉN, 1965: 64; TESz. II. *közepett* címszava; ZSILINSZKY, 1992: 700).

2. A birtokos előzményből alakult névutó kétféle alakban realizálódik a kódex szövegében: az előfordulások nagyobb hányadában a birtokos személyjeles „*kvz\$pette*” jelenik meg: 300:4 „*t lakozić v hazanac kvz\$pette*” (et commorabitur in medio domus eius), egy esetben még egy *-k* többesjellel is bővülve, utalva az alapszó többes számára 253:8 „*t lezn, Iacobnac megmaradeki v n\$mez\$tib\$N Nóc nep\$kn\$ć kvz\$pettec*” (Et erunt reliquie Iacob in gentibus in medio populorum multorum), kisebb arányban pedig a személyjel nélküli „*kvz\$pet*” alakban: 208:27 „*mert \$n IN\$Íl kvz\$pet vagoć*” (quia in medio Israel ego sum).

3. A névutó alapszava — mely valamennyi előfordulásban tulajdonképpeni névszó —, a fentiek figyelembe vételével a birtokos személyjeles névutói alak előtt *-nak/-nek* ragos névszó: 300:7 „*Es ime egn\$mbri a lu# a kor\$Nonac kvz\$pette*” (et ecce, mulier una sedens in medio amphoré), míg a birtokos személyjel nélküli névutó esetében pedig ragtalan névszó: 115:54 „*ők k\$deg mikent gerendac kvz\$pet meg egn\$ć*” (ipsi vero sicut trabes in medio comburentur).

A szóalak nemcsak névutóként, hanem határozószóként és a határozószói személyes névmásként is előfordul vizsgált szövegünkben határozói viszonyt kifejezve, ezek tárgyalására azonban a dolgozat vonatkozó fejezeteiben kerül sor részletesen.

4. A *közepette* névutós szerkezettel kifejezett határozói viszony a kódex szövegében hely- és időviszony kifejezésére szolgál. Helyhatározóként pedig gyakran nem 'középen', hanem 'társaságában, körében, között' jelentésben fordul elő.

Helyhatározó: 170:34 „*Es felk\$len\$ć a k\$ć papoc a nepn, kvz\$pette*” (Consurgentes autem duo presbyteri in medio populi), 177:39 „*Es ime Dani\$Íl*

ajluala az *orožlanoc kvzšpet*” (et esse, Daniel sedens in medio leonum), 304:3 „t lakozom *Islm kvzšpxt*” (et habitabo in medio Ierusalem).

Időhatározó: 253:7 „Es leznšc Iacobnac megmaradeki Ńoc nšmzštekbšn Ńoc *napoknac kvzšpette*” (Et erunt reliquie Iacob in medio populorum multorum –), 273:1 „t feltšm Vr# te mlúšlkedštid *šztšndvkn, kvzšpette*” (et timui Domine, opus tuum in medio annorum), 273:2 „šztšndvknšc *kvzšpette* megšŃmšršndvie tegšd” (in medio annorum noctum facies).

Funkció	<i>közepette</i> névutó
Helyhatározó	22
Időhatározó	3
Egyéb elvont határozó	–
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	25

körül

1. A *körül* névutó megszilárdult ragos alakulat, az ősi finnugor *kör-* (~ *körny-*) szótó ablativusi *-l* ragos alakja, a *körül, körött, köré ~ körébe* szócsalád tagja (SEBESTYÉN, 1965: 60; TESz. II. *körül* címszava, ZSILINSZKY, 1992: 698).

2. A *körül* szóalak névutóként egyetlen esetben fordul elő vizsgált korpuszunkban „*kvr, vl*” alakban.

3. A névutós szerkezet alapszava ebben az egy esetben tulajdonképpeni névszó, főnév: „*nšmzštec*”.

4. A névutós szerkezet funkciója helyhatározói: 210:11 „Fakadoziatoc t ivuštec menden *nšmzštec kvr, vl*” (Erumpite et venite, omnes gentes de circuitu)

Funkció	<i>körül</i> névutó
Helyhatározó	1
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	–
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	1

mögül, mögött, mögé

1. A *mögül, mögött, mögé* névutócsalád elemei megszilárdult ragos alakulatok, a *mög* 'valami mögött levő terület' főnévből keletkeztek *-é* lativusi, *-t* locativusi, illetőleg *-l* ablativusi raggal (SEBESTYÉN, 1965: 75-78; TESz. II. *mögött* címszava; ZSILINSZKY, 1992: 698) .

2. A névutócsalád elemei a ma használatos *mögül, mögött mögé* labiális tőhangzójú formák helyett kódexünkben illabiális tőhangzóval fordulnak elő: „*mege*”, „*m\$gxt*”, „*megvl*”.

3. A szócsalád elemei közül mindegyikre egy-egy példát találhatunk a vizsgált korpuszban, a névutók mindhárom esetben a „*hat*” alapszó birtokos személyjeles alakjaival alkotnak névutós szerkezetet. A különbség csak annyi a három eset között, hogy míg a „*mege*” és a „*m\$gxt*” névutók — a ma használatos módon — alapszavuktól különírva fordulnak elő, addig a „*megvl*” alapszavával egybeírva szerepel.

4. Funkcióját tekintve mindhárom esetben helyhatározóként fordul elő a mondatban a névutós névszó:

mögül: 278:6 t kic \$lfordolnac vrnac *hatamegvl* (et qui avertuntur de post tergum Domini),

mögött: 3:3 t zeduala gabona fv\$ az aratoc *hatoc m\$gxt* (et colligebat spicas post terga metentium),

mögé :187:8 Ordehatoc Betharenbšn Te *hatađ mege* Benjamin (ululate in Bethaven, *post tergum tuum*, Benjamin).

Funkció	<i>mögé</i>	<i>mögött</i>	<i>mögül</i>
Helyhatározó	1	1	1
Időhatározó	–	–	–
Egyéb elvont határozó	–	–	–
Aszemantikus vonzat	–	–	–
Összesen	1	1	1

mellett

1. A *mellett* a *mell* testrésznév locativusi *-t* ragos származéka, a *mellől*, *mellett*, *mellé* névutócsalád locativusi irányú tagja (SEBESTYÉN, 1965: 70; TESz. II. *mellett* címszava; ZSILINSZKY, 1992: 698).

2. A szócsalád elemei közül csak ez a locativusi irányú fordul elő a Bécsi Kódex szövegében, ez is azonban viszonylag kis számban, összesen 9-szer. A szóalak alaki realizációját tekintve egységes, valamennyi előfordulásában „*mšllšt*” formában szerepel: 130:48 „t kimene t meg gerišzte kikšt a *kšmencš mšllšt* lele” (et erupit, et incendit, quos reperit *iuxta fornacem* de Chaldéis).

3. A névutós szerkezetben az alapszó mind a kilenc esetben tulajdonképpeni névszó, főnév: 160:13 „t šn ottan maradec Peršayac *kirala mšllšt*” (et ego remansi ibi *iuxta regem Persarum*), 15:5 „ki vagon a nag mšzvn, orcaia šllšn *Dotaim mšllšt*” (quć est contra faciem campi magni *iuxta Dothaim*).

4. A *mellett* névutós szerkezet a kódexben kilenc előfordulása közül hétben eredeti helyhatározói szerepében fordul elő, kettőben pedig a névutó és az igei állítmány közötti szorosabb viszonyból fakadóan funkciója vonzatjellegű.

Helyhatározó: 6:7 „t šlal#ni m#t volna a *kxuxkn, aztaga mšllšt*” (issetque ad dormiendum *iuxta acervum manipulorum*), 158:4 „t az šlv honac xiiij napi# valec a nag *folo mšllšt* ki mondatic tigrišnšc” (et quarta mensis primi eram *iuxta*

fluvium magnum), 246 „ki mend \$z napiglan Obenthopolim Paleńtinay varos m\$ll\$t vagon n# nag falu” (qui usque hodie iuxta Eleutheopolim urbem Palćstinć non grandis viculus est).

Aszemantikus vonzat: 288:6 „Az ige m\$ll\$t fogatt# tau\$l\$tec mikor ki \$r\$dnxtxc Egipt#nac foldebvl” (*verbum, quod pepigi vobiscum, cum egrederemini de terra Aegypta*).

Funkció	<i>mellett</i>
Helyhatározó	8
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	–
Aszemantikus vonzat	1
Összesen	9

miatt

1. A *miatt* szóalak eredetét tekintve megszilárdult ragos alakulat, valószínűleg a határozatlan névmási funkciójú *mi*-ből jött létre *-á* lativusraggal (*miá*), illetőleg további *-t* határozóraggal (TESz II. *miatt* címszava).

2. A névutó alaki szempontból kétféle formában realizálódik: egyrészt ragtalan alapszóval „*miat*” formában: 180 „mel n\$mz\$tekhez Áphetac miat vrnac b\$zedx \$r\$zt\$tic” (ad quas tribus *per prophetas* sermo Domini dirigatur), másrészt *-nak/-nek* ragos alapszóval „*miatta*” alakban: 28:22 „t Ńoc tvrvd\$lm\$kn, miatta |gbizoneitauan lvt ińt\$nn, barańńa” (et *per multas tribulationes* probatus, Dei amicus effectus est).

3. A névutós szerkezetben a névutó alapszava egyetlen névmási alapszavú előfordulástól eltekintve tulajdonképpeni névszó: 239 „Er\$zt\$tuen megutalla megutaluan \$lfut \$lfutu# \$lalozon ki miat a haio v\$zed\$lm\$zt\$tic” (missus contemnit, contemnens fugit, fugiens dormit; *propter quem* periclitatur navis),

86:6 „mikxppšn az xnɣkn, *vallaNa miat* mxgmondotta MoyNes” (quemadmodum *in protestatione* cantici declaravit Moyses).

4. A névutó eredeti jelentése feltehetőleg helyhatározói volt, s ebből fejlődött a régiségben uralkodó eszköz-, majd a szintén régi, de előtérbe csak jóval később kerülő okhatározói szerep. Sajátos ágensi szerepkör a szenvedő igék mellett 'következtében, segítségével, közreműködésével' jelentésben.

Időhatározó: 292 „t a fogNagbol meg[zaba]fordolaNa CaldeoNoknac fvIdebvl Áphetanac *ey miat* išlentštet meg” (ac reditus captivitatis de terra Chaldcorum *per noctem* propheté est revelata)

Egyéb elvont határozó: Eszközhatározó: 39:19 „hol nšmberin, *kšzš miat* megušrx vtšt ma vr#c iNtšn`c” (ubi *per manum* feminé percussit illum Dominus Deus noster), Okhatározó: 213 „Kic balua, *imadas miat* iNtšnnšc zolgalańńatol t Daidnac orzagtól šlualtanacvala” (qué *per idolatriam* a cultu Dei et a regno David erant avulsé), A *miatt* névutós névszó olykor egyszerre jelöli meg a cselekvés eszközét és okát (vö. R. HUTÁS, 1995 :303) 232 „t Cirus PerNayac [k] *kirala miat* egšb orzagtól nšhšzšn getštštet t meg,omoretatot” (et *per Cyrum regem Persarum* nutu Dei revocatus ab alio regno graviter afflictus),

Sajátos ágensi szerep: 89:30 „mɣ'l maŋšk`c adatot *MoyNes miat*” (qué data est nobis *per Moysen*), 285 „me'l Ieremias *Ápheta miat* vala igertštxt” (qué *per Ieremiam* fuerat promissa).

Funkció	<i>miatt</i>
Helyhatározó	–
Időhatározó	1
Egyéb elvont határozó	27
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	28

nélkül(ön)

1. Szóhatár-eltolódással — ezzel az igen ritka szóalkotási móddal — keletkezett nyelvünkben a *nélkül* névutó, mégpedig oly módon, hogy a mondatban egymást követő *-nál ~ -nél* rag és a *kül* (~ *kívül, külön*) határozószó összetapadtak (SEBESTYÉN, 1965: 79; TESz. II. *nélkül* címszava; ZSILINSZKY, 1992: 700).

A *-nál/-nél* ragos névszó és a mögötte álló *kívül ~ kül* határozószó összetapadásának folyamatát a kódexek adatai alapján ZSILINSZKY három fokozatban foglalta össze: 1. fok A rag alapszavához tapad, és hangrendileg illeszkedik, a határozószó különírva követi 2. fok A rag és a határozószó már összekapcsolódott, de a keletkezett névutó hangrendje még az alapszóhoz igazodik 3. fok A névutó véglegesen megszilárdul, alakilag különválik, és függetlenedik az alapszó hangrendjétől. Ehhez azonban még hozzáteszi, hogy annak több tényező is ellent mond, hogy a *nélkül* korszakunkban még csak a kialakulás periódusában lenne, ezek pedig a következők: „1. Igen kevés példa van a névutó helyhatározói funkciójára (amely pedig minden bizonnyal megelőzte az állapothatározói szerep kialakulását). 2. Korábbi kialakulására mutat a *nélkül* jelentésszerkezete is (l. 712); nagy számú példa jelzi ugyanis, hogy ez a névutó a latin *sine* előljáró ekvivalense, s egyéb funkcióban szinte alig adathozható. 3. A számos *l* nélküli adat (...), amelyben a rag *l* eleme csak a névutóvá rögződés után eshetett ki azt jelzi, hogy a *nélkül*-lel már mint megszilárdult, „kész” névutóval számolhatunk a késői ómagyar korban legalább a magyar nyelvterület egy részén.” (ZSILINSZKY, 1992: 702-3).

2. Megvizsgálva a Bécsi Kódex adatait megállapíthatjuk alakszerkezeti szempontból a névutó ebben a kódexben még nem vált külön alapszavától, nem függetlenedett teljesen az alapszó hangrendjétől. Legtöbb példát a második fokozatra találjuk, amelyben a rag és a határozószó már összekapcsolódott, de a *-nál/-nél* toldalék még az alapszóhoz illeszkedik: 193:12 „*fiaknalkîlvn*”, 101:23 „*omdoknalkqlvn*”, 75:2 „*fxl\$ln\$lkulvn*”, 88:19 „*g\$trlemn\$lkîlvn*”, 58:11 „*k\$tn\$egn\$lkîlvn*”, 24:9 „*tvrn\$lkqlvn*”, 184:4 „*aldozatnalkîl*”, 194:14 „*fiaknalkîl*”,

184:4 „*ephotnalkîl*”, 191:16 „*iganalkîl*”, 181:8 „*irgalmaÑÑagnalkîl*”, 184:23 „*irgalmaÑÑagnalkîluala*”, 181:6 „*IrgalmaÑÑagnalkîl*”, 184:4 „*kiralnalkîl*”, 112:25 „*Labaknalkîl*”, 218:5 „*madaraznalkîl*”, 41:4 „*nakanalkul*”, 184:4 „*oltarnalkîl*”, 5:16 „*pirongaÑnalkîl*”, 184:4 „*Teraphimnalkîl*”, 182:3 „*vtnalkîl*”, 281:13 „*vtnalkîl*”, 318:21 „*bînn\$lkîl*”, 184:4 „*f\$d\$lmn\$lkîl*”, 319 „*erdemens\$lkîl*”, 39:20 „*fertxz\$txÑÑxn\$lkul*”, 42:14 „*f\$ien\$lkîl*”, 71:27 „*inn\$pleÑn\$lkql*”, 7:13 „*k\$txlkxd\$tn\$lkîl*”, 154:25 „*k\$zn\$lkîl*”, 124:45 „*k\$z\$kn\$lkul*”, 122:34 „*k\$zekn\$lkîl*”, 82:18 „*lxlxkn\$lkîl*”, 24:9 „*mxn\$Ñn\$lkîl*”, 181:10 „*mertek[l]n\$lkîl*”, 169:23 „*mîu\$ked\$tn\$lkîl*”, 20:27 „*t\$ht\$negn\$skql*”, 12:11 „*tiztxÑÑnegn\$skql*”, 28:20 „*tiztxÑÑnegn\$skql*”, 175:25 „*tvrn\$lkîl*”, 18:16 „*yn\$[k] t nilnalkîl vxrtm\$[k] t tvrn\$lkql*”, akad azonban összesen három példa az első fokozatra is, vagyis arra, amikor a határozószó még különírvá követi a ragos névszót: 296:4 „*falnal kîlvn*”, 61:1 „*alaÑnal kîl*”, 175:25 „*rudnal kîl*”.

A névutó alaki sajátosságait tárgyalva meg kell említeni, hogy a névutó nemcsak *nélkül*, hanem *nélkülön* alakban is megjelenik hétszer (l. fentebb). Ebben az esetben — az adatok alapján — nagy valószínűséggel arról van szó, hogy *-nál/-nél* ragos főnevet a *kül -n* locativusragos formája, a *külön* határozószó követi (vö.: MÁTAI, 1971: 112; ZSILINSZKY, 1992: 703-4).

3. A fenti példákban a *-nál/-nél* toldalék előtt megjelenő szavak tulajdonképpeni névszók, névmási előfordulásra egyetlen példát sem találunk: 154:25 „*t k\$zn\$lkîl tvr\$tt\$tic meg*” (et *sine manu* conteretur).

Találunk példát azonban arra a jelenségre, hogy a *kül* csak egyszer fordul elő, mikor egyszerre egynél több főnévhez tartozik: 18:16 „*t valahoua b\$m#t\$ñ, e yn\$[k] t nilnalkîl t vxrtm\$[k] t tvrn\$lkql*” (Ubicumque ingressi sunt *sine arcu et sagitta, et absque scuto et gladio*), ez pedig ismét csak azt mutatja, hogy a *nélkül* névutót nem tekinthetjük még a névutók rendszerébe tartozó szilárd elemnek.

4. A *nélkül* névutó eredeti jelentése 'valakitől, valamitől külön, elkülönülve, távol'. Vizsgált szövegünk néhány példájában még érezhető helyhatározói jelentése. Eredeti jelentéséből fejlődött ki mai állapot- és módhatározói funkciója.

Helyhatározó: 296:4 „Kv *fálnal kílvn* lakoztatic Ihšlm \$mberekn\$ç NokaŃŃagaert” (*Absque muro habitabitur Ierusalem præ multitudine hominum*),

Egyéb elvont határozó: Módhatározó: 24:9 „t *tvrn\$lkqlvn* vlvdmeg vk\$çt” (et *sine gladio interficies eos*), 71:27 „hog N#kin\$ç nx ill\$ç \$ k\$çt napokat i\$lx\$ inn\$pleŃn\$lkql \$lmlni” (ut nulli liceat duos hos dies *absque solemnitate* transigere),

Állapothatározó: 41:4 „t lxl\$ndic vt\$çt *nakanalkul* v vxreb\$ k\$u\$rxduxn fxl\$lm \$Ńic v reiaioc” (et invenerint eum *truncum* in suo sanguine volutatum, decidet super eos timor), 82:18 „Es mikor b\$zell\$çn\$ \$Ńmxgle \$Ńec t m#nal *lxlxkn\$lkíl* lvn” (Cumque loqueretur, rursus corruit, et *pene exanimata* est).

Funkció	<i>nélkül</i>
Helyhatározó	1
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	46
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	47

szertint

1. Megszilárdult ragos alakulat, melynek alapszava a *szert* 'fonadék, sodrás, sor, rend' főnév egyes szám 3. személyű birtokos személyragos alakja, melyhez először egy *-n* locativus rag, majd egy ezt nyomósító *-t* locativusi határozórag járult (SEBESTYÉN, 1965: 83, TESz III. *szertint* címszava, ZSILINSZKY, 1992: 700).

2. A névutó alaki realizációja a mai *szertint* alaktól eltérően a birtokos személyjel korábbi *-é* formájának megfelelően *szertént* alakban fordul elő, írásképe pedig a sajátos mellékjeles betűkészlet alkalmazásának eredményeként igen változatos: 25:17 „*zertxnt*”, 66:9 „*zrxnt*”, 154:25 „*zerent*”, 38:12 „*zer#t*”, 91:19 „*zxr#t*”, 140:32 „*zer#t*”.

3. A *szertint* névutós szerkezetekben a névutó alapszava egy kivételtől eltekintve valamennyi esetben tulajdonképpeni névszó, főnév: 268 „Azon kvzb\$ *bvtv zer#t* panazol Ápheta vr iŃt\$Ń \$lI\$Ń” (Interim *secundum litteram* causatur adversus Deum propheta), 259 „Es ug *Anagogia zer#t* \$ vilagnac [veg\$] veg\$z\$tervl zerz\$tt\$tic \$ Áphecia Ńc\$ntekn\$c vigasztalaŃhara” (De consummatione itaque mundi *secundum Anagogen* in consolationem sanctorum prophetia textitur), egy esetben pedig tulajdonképpeni névszót helyettesítő szó, azaz névmás: 128:28 „mert igaz itel\$tet tvtt\$l *mendenec zer#t*” (Iudicia enim vera fecisti *iuxta omnia*).

A szóalak ezenkívül előfordul még összetett határozószók összetételi tagjaként, ezen előfordulások részletes bemutatására azonban a határozószókról szóló fejezetben kerül sor.

4. A névutó eredeti funkciójával, illetve a névutós szerkezet jelentésével kapcsolatban megoszlanak a vélemények, ahogy erre SEBESTYÉN is utal névutókról szóló monográfiájában. A névutó tárgyalásakor így fogalmaz: „vannak, akik a *szertint* eredeti, kihalt funkciójának a helyhatározást tartják (vö. BALASSA, MNyK. 364; KLEMM, MTMt. 238. stb.). Azt sem zárhatjuk ki, hogy eredetileg módhatározó volt, s csak később nyert — átmenetileg — helyi jelentést (vö.: SIMONYI, MHat. II. 256; NYÍRI A.: NyI. II, 124; stb.)” (SEBESTYÉN, 1965: 83).

Kódexünk adatai konkrét adatokkal nem szolgálnak arra vonatkozóan, hogy a funkciók közül melyik lehetett az elsődleges. Az a tény azonban, hogy a névutó mind helyhatározói viszony, mind pedig időhatározói viszony kifejezésére is szolgál, arra enged következtetni, hogy a *szertint* névutó jelentésének alakulása is a konkrét hely- és időviszony kifejezésétől jutott el az elvontabb körülmények kifejezéséhez, s nem pedig fordítva zajlott a folyamat.

Helyhatározó: 174:13 „t \$lroŃtala mend a *t\$lom zer#t* kiral \$lvt” (et cribravit *per totum templum* coram rege), 301:7 „t futnioc menden *fvld zer#t*” (et discurrere *per omnem terram*),

Időhatározó: 54:23 „t irattatxc \$zt\$ndvc zxr#t lvt dolgoknac kvnuxb\$ kiral \$lvt” (Mandatumque est historiis, et annalibus traditum coram rege –), 182:3 „t allaptaŃŃam vt\$t m\$zeit\$!\$n# v zŃl\$ten\$sc napia zer#t” (et statuum eam *secundum diem* nativitatis suć),

Egyéb elvont határozó: elsősorban módhatározó: 50:19 „t irattaŃŃec|g PerŃayaknac t MedoŃayaknac tvruxn\$ zerxn” (et scribatur *iuxta legem* Persarum atque Medorum), 140:32 „mert v akaraŃŃa zer#t tvt mendenek\$t” (*iuxta voluntatem* enim suam facit), 243:3 „Es felk\$le Ionas t \$lmene Niniu\$n varoŃaba vrnac igeie zer#t” (Et surrexit Ionas, et abiit in Niniven *iuxta verbum* Domini).

Funkció	<i>szerint</i>
Helyhatározó	15
Időhatározó	10
Egyéb elvont határozó	58
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	83

után

1. Megszilárdult ragos alakulat: az *út* főnévből jött létre *-a* (~ *-á*) birtokos személyjellel és *-n* locativusraggal. Eredetileg konkrét helyi, '(valakinek az) útján' jelentésű, birtokviszonyban álló főnév volt. Gyakori használata következtében birtokos személyjele, valamint locativusragja elhomályosult; jelentése kibővült, általánossá lett, majd ragos főnévből névutóvá vált (SEBESTYÉN, 1965: 86; TESz III. *után* címszava; ZSILINSZKY, 1992: 700).

2. Alaki realizációját tekintve a névutó egy esettől eltekintve valamennyi előfordulásában az *után* kódexbeli írásképe nek megfelelően „*utan*”, „*vtan*”, „*ut#*”, „*vt#*” alakban jelenik meg, egy példában pedig birtokos személyjellel ellátott alakban: 320 „*vt#na*”.

3. A névutó alapszavának szófaja egy példát kivéve — amikor az alapszó a *kik* kérdő-vonatkozó névmás: 118:18 „*kic ut#*” — valamennyi esetben főnév vagy főnévi értékű szó. A tulajdonképpeni névszói alapszóval létrejött szerkezetek mindegyike kivétel nélkül névutós szerkezet. A névmási alapszó és az *után* névutó kapcsolata azonban a vizsgált szövegünkben már egyértelműen vagy a határozószók kategóriájába sorolhatók: 13:17 „*\$z vtan lezalla DamaŃkoŃnac m\$zvir\$ arataŃnac napiban*” (Et *post hęc* descendit in campos Damasci in diebus messis), 221:12 „*Miut# k\$deg \$zek\$t t\$ndem ten\$ked*” (postquam autem hęc fecero tibi), vagy átmenetet mutatnak a határozószók kategóriájába: 110:2 „*Ezec vtan k\$deg utan ki hozlac tŃvk\$t onnan bekeŃegg\$!*” (*post hoc* autemeducam vos inde cum pace) (vö.: MÁTAI, 1971: 57; D. MÁTAI, 1992a: 631).

A főnévi alapszó egy esetben *-nak/-nek* ragos főnév: 320 „*t mend# Áphetaknac vt#na IŃšln, \$lu\$teŃervl t poganoknac hiuaŃnokrol Áphetalt*” (et *in fine omnium prophetarum* dicit de abiectioe Israel et vocatione gentium), egy esetben pedig egy sajátos formával állunk szemben a fordító/másoló tévesztésének köszönhetően. Ebben az esetben ugyanis a magyar fordításban kétszeresen is jelölve van az időviszony, egyszer a *-ban* raggal, egyszer pedig az *után* névutóval: 46:25 „*Az napocb# [ke1] vtan ke1 egm#denic vueib\$ fordola*” (*Post dies* autem illos unusquiusque rediit in domum suam).

4. Az *után* névutós szerkezet a névutó alapszavának megfelelően eredetileg helyviszony kifejezésére szolgált, de alkalmas időviszony és egyéb elvont körülmény kifejezésére is, sőt egyes igék mellett a névutó vonzatként is megjelenhet.

Helyhatározó: 76:7 „*Amx'll\$ç kvu\$tt\$tn, \$h\$'l vt# lxltsm iru# hol oluaŃtatic*” (Quę sequuntur *post eum locum* scripta reperi, ubi legitur),

Időhatározó: 4:11 „*mxll\$ç\$t tvtt\$! te napadnac te fxri\$dn, halala vtan*” (quę feceris socruı tuę *post mortem viri tui*), 158:26 „*Es hatuan k\$t h\$t h\$ts\$ç utan meg vl\$tt\$tic x\$ç*” (Et *post hebdomades* sexaginta duas occidetur Christus),

Egyéb elvont határozó: 188:11 „*mert k\$zdet m#ni fertez\$teŃŃeg [v] vtan*” (quoniam cępit abire *post sordes*), 296:8 „*DiqvŃeg utan \$r\$ztet \$ngem\$t*

nŒmzŒtechez kic megfoztottanac tŒtvkŒt” (*Post gloriam misit me ad gentes, quŒ spoliaverunt vos*),

Aszemantikus vonzat: 30:6 „mŒdvn te *zolgaid vtan feguŒrkxdu# futnakuala*” (quando *post servos tuos armati currebant*).

Funkció	<i>után</i>
Helyhatározó	3
Időhatározó	21
Egyéb elvont határozó	14
Aszemantikus vonzat	3
Összesen	41

III. 4. 2. Ragvonzó névutók

belül (-n)

1. A *belül* névutónk megszilárdult ragos alakulat, melyben az alapszó eredete a TESz. megállapítása alapján vitatott, vagy azonos a *bél* főnév rövid magánhangzós alakjával és akkor egy *-l* ablativusrag járul hozzá, vagy pedig a *be* határozószóval azonos, ebben az esetben azonban az *-l* ablativusrag kétszer jelenik meg benne (SEBESTYÉN, 1965: 99; TESz. I. *belül* címszava; ZSILINSZKY, 1992: 699). Amennyiben eredetét a *-ból/-ből* raggal hozzuk kapcsolatba, úgy az alapszó kérdését tekintve a *bél* szóból való származtatása valószínűbb (vö. *-ban/-ben, -ba/-be, -ból/-ből* rag).

A névutó *-n* vonzata onnan ered, hogy a névutó értelmező értékű határozós kapcsolatban keletkezett, oly módon, hogy egy *-n* ragos határozó és a *belül* értelmező határozószó a gyakori együttlereplés során összekapcsolódott, s az első *-n* ragja a névutóvá váló második vonzatának tűnt (SEBESTYÉN, 1965: 99, 198).

2. Alaki realizációját tekintve a névutó eredeti feltételezett **belēl* alakjával és mai *belül* alakjával szemben a kódex szövegének egyetlen előfordulásában „*bšlvl*” formában jelenik meg.

3. A névutós szerkezetben a névutó alapszava *-n* ragos főnév: „*kapuin*”.

4. A névutós szerkezet egyetlen előfordulásában Hol? irányú helyhatározó: 7:11 „*ki šn varoŃomnac kapuin bšlvl lakozič*” (qui habitat *intra portas urbis meč*).

Funkció	<i>belül (-n)</i>
Helyhatározó	1
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	–
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	1

fogva (-nél)

1. A *fogva* a *(meg)fog* ige határozói igeneve. Névutóvá valóságos határozós szerkezetben fejlődött. A *fog* igehez többféle határozó társulhat az érintkezés helyének vagy egyéb mozzanatnak a megjelölésére pl.: *hajánál fogva*. Ha az ilyen szerkezeteket újabb igének rendeljük alá, akkor az eredeti helyjelölés másodrendűvé válhat, az újabb régenshez fűződő viszonyban funkciója egyéb elvont (eszköz-, mód) körülményviszony kifejezése lesz. A névutóvá váláshoz a helyjelleg elhomályosodása, valamint a *-nál/-nél* rag és a *fogva* vonzatszerű összekapcsolódása vezetett (SEBESTYÉN, 1965: 103).

2. A Bécsi Kódexben erre a szerkezetre csupán egy példát találtam: 81:11 „Es Ńišt# t feluxn felzvkc vzškibvl t vtšt *kariaynal fogua tartu# miglšn mxg [b] vnvnbšlx fordolna [vzšllštš] šz igxcckšl kv,vrgštiala*” (et festinus ac metuens exilivit de solio, et sustentans eam *ulnis suis*, donec rediret ad se, his verbis blandiebatur). Ebben a mondatban a *(vminél) fogva* szerkezetet csak

névutószerűnek tarthatjuk, figyelembe véve LENGYEL KLÁRA megállapítását a szó szófajiságát illetően: „Az elvont és konkrét jelentésű *vminél fogva* szerkezeteknek az alaki egyezésen kívül nincsenek közös tulajdonságaik. Más a funkciójuk, és más a jelentésük is: egyik ok- és/vagy módféle megszorító határozó; a másik egyelőre mód-, talán később helyhatározó. A (*jelleménél*) *fogva* jelenleg névutó, a (*hajánál*) *fogva* csak névutószerű. Úgy tűnik, a szó jelentéshasadáson ment keresztül, így azonos alakú szavaknak kell tartani őket. Ennek megfelelően elemzésüket és szófaji megítélésüket sem szabad összevonva végezni. Az azonos alakú *fogva* szavak közül egyelőre csak a *jelleménél fogva* típusú szerkezeteket lehet névutósnak tekinteni” (LENGYEL, 1989: 197).

3. Az előforduló szerkezetben a *fogva* névutószerűen viselkedő elem alapszava *-nál* ragos főnév: „*kariaynal*”.

4. A *fogva (-nél)* névutó szerűen viselkedő nyelvi elemmel létrejött szerkezet funkciója pedig a fenti mondatban módhatározói.

Funkció	<i>fogva (-nél)</i>
Helyhatározó	–
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	1
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	1

fogva (-tól)

1. A *(-tól) fogva* ma időhatározós szerkezetben álló névutó, mely időpontot jelölő szóval a cselekvés kezdőpontját fejezi ki. A szerkezet a régi nyelvben mind jelentését, mind funkcióját tekintve eltért ettől a mondattani viszonyító szereptől. BERRÁR szerint a *fogva* névutóvá fejlődése előtt 'egészen, teljesen' jelentésű határozószó lehetett, mely a *-tól...-ig* szerkezetbe nyomatékosító, összességjelölő

funkcióba került be, majd ebből a szerkezetből kiindulva vált a kezdőpont kifejezésére szolgáló névutóvá¹⁵.

2. A Bécsi Kódexben a *-tól fogva* szerkezetre összesen 62 példát találunk, funkciója azonban csak 24 előfordulásában tekinthető névutónak, míg a többi példa segítségével a *(-tól) fogva* szerkezet névutóvá válásának folyamata követhető nyomon¹⁶.

A szóalak névutói szerepét egyrészt az támasztja alá, hogy a *fogvá*-t a *-tól*-höz tartozónak kezdik érezni, olyan kiegészítőjének, amely a *-tól*-t — szokásos jelentésével szemben — a kezdőpont jelölésére teszi alkalmassá, másrészt pedig

¹⁵ Ezt a fejlődési folyamatot BERRÁR (1956: 429-35) úgy képzei el, hogy a szóalak a nyelvtörténet során nyolc fejlődési fokozaton megy keresztül, melyek a következők: „1. A *fogva* határozói igenév mód- vagy állapothatározóként 'megfogva, tartva' konkrét jelentéssel, aktív vagy passzív használatban. 2. A *fogva* 'befogadva, magába foglalva' az ige megfelelő jelentésáryalatával párhuzamosan. 3. A *fogva* elhomályosulófélben levő módhatározósó 'egészen, teljesen' jelentésben, vö. *mindenestülfogva*. 4. A *fogva* nyomatékosító szóként belekerül a *-tól ... -ig* poláris kifejezésekbe — akár a 2., akár a 3. jelentéssel mert a „tengertől — magába foglalva [a közbeeső területet] — a tengerig” értelmezés éppúgy helytálló, mint a rövidebb és talán éppen az előzőből fejlődött „a tengertől egészen a tengerig”. 5. A *fogva* megszilárdul a *-tól ... -ig* kifejezésekben, — talán a latin *usque ad* támogatására —, elveszti kapcsolatát korábbi jelentéseivel és a szokásos igenévi használattal. 6. Mivel a kifejezés nemcsak helyi, hanem időbeli kiterjedésre is használatos, és időhatározói funkciója a *-tól* ragnak nincs, a *fogvá*-t a *-tól*-höz tartozónak kezdik érezni, kiegészítőjének, amely a *-tól*-t — szokásos jelentésével szemben — a kezdőpont jelölésére alkalmassá teszi. 7. A *fogva* kezdőpontjelölő névutóvá válik, és magának alárendeli az eredetileg önálló *-tól* ragos szót, illetőleg a nyelvérzék már úgy érzi, hogy a *-tól* eredetileg a *fogva* határozói igenév vonzata volt, mielőtt ez névutóvá lett volna. 8. Mivel a *fogva* kezdőpontot jelöl, és a *fog* ige különben is kölcsönhatásba került a *kezd* igével a jövő idő jelölésén át, és egyik jelentésében szinonimája lett annak, a *-tól fogvá*-t is mostmár *-tól kezdvé*-nek értelmezik, és némelykor azzal helyettesítik” (1956: 434-35).

¹⁶ A *fogva* 'egészen, teljesen' jelentésben mint elhomályosulófélben lévő módhatározósó — abban a *mindenestülfogva* szerkezetben, melyet BERRÁR (1957: 72) két rokonértelmű határozósó mellérendelő összetételének tart — négyszer fordul elő a példákban: 61:3 *M#dxnxNtvlfogua*; 84:15 *m#dxnxNtvlfogua*; 130:50 *m#deneNtvl fogu#*; 198:2 *m#deneNtvl fogu#*.

A legtöbb példát arra a fejlődési fokra találjuk, amikor a *fogva* nyomatékosító szóként belekerül a *-tól ... -ig* poláris kifejezésekbe, összesen 28 ilyen szerkezet fordul elő pl. 229:12 *ezf\$ktvl foguan napk\$1\$stigl\$N*; 229:12 *t\$ngertvl fogu# t\$ngerigl\$N*; 75:1 *Indiatolfogvan Ethiopiaiglan*; 121:20 *vrvtvl fogu# t vrvkigl\$N*; 166:1 *attolfogu# mend az id\$igl\$N*. A példák között 17 helyviszonyt és 11 időviszonyt kifejező szerkezetet találhatunk.

Az e típusba tartozó *-tól ... -ig* kifejezések összefoglaló jelentésűek: két végpont által határolt, ezektől magukba foglalt teret, időt, mennyiséget jelölnek, gyakran nyomatékosan, a nagyságot kiemelve. Egyikben sem pontos határvetést akarnak jelölni, hanem a szokatlan térbeli vagy időbeli nagyságot hangsúlyozzák. BERRÁR megállapítása szerint valamely cselekvésnek személyekre való kiterjedése is mindig ilyen, a szerkezet jelentése ebben az esetben 'mindenki' (1956.: 433). Ilyen típusú szerkezetre összesen 6 példát találunk a Bécsi Kódexben, melyek a következők: 56:13 *g\$rmxktvlfogu# m#d vxnigl\$N*; 38:15 *k\$Nd\$dtvl fogu# m#d annaggiclan*; 44:8 *k\$Nd\$dtvlfogvan a nagiglan*; 97:4 *kqNd\$dtvl foguan m#d a nagiglan*; 243:5 *nagtol fogu# m#d a k\$Nd\$digl\$N*; 48:5 *nagtolfoguan m#d a k\$Nd\$digl\$N*.

az, hogy a *(-tól) fogva* szerkezet funkciója is megváltozik: már nem a nagyság kiemelésén lesz a hangsúly, hanem a kezdeten: 207:23 „t lezalleiña ta reatoc veter,Œy harmatot t ŒŒtiŒt mikent kŒzdŒtvl fogu#” (et descendere faciet ad vos imbre matutinum et serotoninum sicut *in principio*), 289:19 „VŒŒŒetxc ta zaŒtŒkŒt #naptolfogu# ivu#dvbŒn akilŒneŒd honac xxiiij[j] naptolfogua” (Ponite corda vestra *ex die* ista, et in futurum, *a die* vigesima et quarta noni mensis), 21:6 „Ime Œz qdvtvlfogu# annxppŒl tarŒalkodol” (ecce *ex hac hora* illorum populo sociaberis).

3. A névutó alapszava valamennyi névutós szerkezetnek tekintett példában tulajdonképpeni névszó. Az alapszó valamennyi példában *-tól/-től* ragos főnév: 270:12 „kezdŒtvl”, 73:11 „naptol”, 105:32 „qdvtvl”, 315:5 „ifioŒag#tol”.

A névutó és alapszava hol egybeírva, hol pedig különírva jelenik meg például: 207:23 „kŒzdŒtvl fogu#”: 30:10 „kŒzdŒtvlfogu#”.

4. A *(-tól) fogva* névutóval létrejött szerkezetek vizsgált szövegünk valamennyi egyértelműen névutós szerkezetnek tekintett előfordulásaiban időhatározói viszony kifejezésére szolgálnak: 30:11 „ŒmŒllŒdfel te karadat mik#t kŒzdŒtvl foguan” (Erige brachium tuum sicut *ab initio*), 105:32 „Ki alkotta a fvldŒt vrvc qdvtvl foguan” (qui *préparavit* terram *in éterno tempore*), 257:20 „Ki ma aŒainknac ŒŒkvttŒl a [rel] regi naptol foguan” (qu \acute{e} iurasti patribus nostris *a diebus antiquis*), 315:5 „Zanto Œmber vagoc Œn mŒt Œn ifioŒag#tolfogu# adam Œn peldam” (homo agricola ego sum, quoniam Adam exemplum meum *ab adolescentia* mea).

Funkció	<i>fogva (-tól)</i>
Helyhatározó	–
Időhatározó	24
Egyéb elvont határozó	–
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	24

közel (-hez)

1. A *közel* megszilárdult ragos alakulat, a 'térköz' jelentésben használt *köz* főnévből jött létre *-l* ablativusraggal. Eredetileg a *közel* helyviszonyt kifejező határozószó volt, értelmezőként, pontosabbá tevő adverbiumként járulhatott a *-hoz* ragos határozóhoz, s a gyakori együtt szereplés folytán tapadt hozzá névutóként (SEBESTYÉN, 1965: 112; TESz. *közel* címszav).

2. A szóalak e névutói szerepben csak egyetlen egyszer fordul elő a Bécsi Kódex szövegében: „*koŃhoz kvz\$!*”, névutói szerepét azonban megerősíti a latin eredetivel való egybevetése, miszerint a „*prope arietem*” szerkezet fordításaként jelenik meg.

3. A névutó alapszava ebben az egyetlen előfordulásában *-hoz* ragos névszó: „*koŃhoz*”.

4. A névutós névszó a mondatban helyviszony kifejezésére szolgál: 152:7 „Es mikor kvz\$leitetuolna a *koŃhoz kvz\$!* f\$nelkedec v [raitai] reiaia” (Cumque appropinquasset *prope arietem*, efferatus est in eum).

Funkció	<i>közel (-hez)</i> névutó
Helyhatározó	1
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	–
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	1

megválva (-tól)¹⁷

¹⁷ A *-tól megválva* szerkezet a nyelvtörténeti összefoglaló munkák közül csak *A magyar nyelv történeti nyelvtana* kötetébe kerül be mint névutós szerkezet. A *megválva* szóalakat nem vette fel a névutók közé sem SIMONYI — bár ő a szóalakat Magyar határozók c. munkájában a határozói igenevek között említi (I, 242; II, 314) —, sem KLEMM (aki valószínűleg SIMONYI-t követi), sem pedig BERRÁR. BERRÁR Magyar történeti mondattan című munkájának a Névutók keletkezése és pusztulása c. fejezetében (1957: 61-62) szól ugyan azokról a névutókról, amelyekre nem találunk példát régi nyelvünkben, illetve olyanokról amelyek valamikor léteztek nyelvünkben (adatok igazolják), de a *-tól megválván* szerkezet nem szerepel példái közt. Nem említi névutóként a

1. A névutó keletkezésével kapcsolatban KÁROLY SÁNDOR úgy látja, hogy a *megválva* igenév jelentésénél fogva természetesen válhatott névutóvá, mégpedig a *vál(ik)* igető eredeti jelentéséből, mely a TESz. alapján 'elszakad, elkülönül' (III, 1073-74.). Véleménye szerint a *-tól megválva* szerkezet egy — állapothatározóként is felfogható — *megválva* igenévből vált elkülönítő szerepű névutóvá, vagyis olyan szóalakká, mely azt fejezi ki, hogy „több személyre vagy tárgyra (rendszerint egész csoportra) vonatkozó állításunk nem vonatkozik valakire vagy valamire (vagy egy kisebb csoportra), s ezt elkülönítjük a többitől” (KÁROLY, 1957: 103).

2. A *-tól megválva* igenévi eredetű névutós szerkezet szükségszerűen veti fel azt a kérdést, hogy a Bécsi Kódex példáiban névutóként viselkedik-e már avagy határozói igenévként. A határozói igenév és a névutó elhatárolásának kérdésével — ahogy arra már a kifejezőeszközök elhatárolásánál is utaltam — LENGYEL KLÁRA foglalkozott leíró nyelvészeti szempontból. Módszerét követve (melynek alapja a párhuzamos elemzés) megvizsgáltam, hogy a nyelvtörténeti tények alapján névutóként számon tartott *-tól megválva* szerkezet az igei transzformációt, a helyettesíthetőséget, illetve a szórendet tekintve határozói igenévenek tekinthető-e, avagy már névutónak (vö. KATONA, 2000: 214-17).

A vizsgálat eredményei alapján megállapíthatjuk, hogy a (vmitől) *megválva* szerkezet valamennyi előfordulásában határozói igenévi eredetű névutónak tekinthető.

3. A névutós szerkezet alapszava *-tól/-től* ragos tulajdonképpeni névszó: 120:11 „*iŃt\$nektvl megvalu#*”, illetve tulajdonképpeni névszót helyettesítő névmás: 161:4 „*azoktol megvalu#*” A névutó ragvonzó jellege olyan erős

szerkezetet azon 19–20. századi nyelvtanírók egyike sem, akiket SEBESTYÉN A magyar nyelv névutórendszere c. könyvében idéz. Nem tér ki a szerkezetre SEBESTYÉN sem, hisz 20. századi példaanyagot dolgozott fel, és őt követve LENGYEL sem vizsgálja a szerkezetet Határozói igeneveink szófajváltásáról c. tanulmányában. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a szerkezet névutó szerepét korábban ne ismerték volna fel. Erre a tényre adatokat KÁROLY SÁNDOR Elkülönítő — kiemelő szerepű névutóink történetéhez c. cikkében (MNy. 53: 103) találhatunk, melyben részletesen foglalkozik a (vkitől vagy vmitől) *megválva* ~ *megválván* névutóval is.

mértékben érvényesült, hogy a névutós szerkezet alapszavaként megjelenő *tőlem*, *tőled* személyes névmási határozószók még egyszer felveszik a *-tól/-től* ragot a kódex valamennyi ilyen típusú előfordulásában: 8:4, 31:19, 78:3 „*tvll\$dtvl mxgvalu#*”; 60:12, 199:4 „*tvll#tvl megualua*”; .20:29, 27:19 „*tvlletvl megualua*”.

4. A névutó jelentésére vonatkozóan *A magyar nyelv értelmező szótárában* — lévén, hogy ma a szóalakot nem használjuk ebben a funkciójában —, nem találunk adatot, ellenben segítséget ad a szóalak jelentésének értelmezéséhez a TESz., melyben a *válik* szó második előfordulásként a *valakitől*, *valamitől megválva* alakban 'valakit, valamit kivéve, nem számítva; ausgenommen' jelentésben szerepel (III, 1073-74.). A szóalak *-től megválva* szerkezetben történő értelmezését segíti továbbá az előfordulások latin eredetivel való összevetése. A szerkezetre a Bécsi Kódexben összesen 18 példát találhatunk, 11 esetben a *praeter* 'kivéve, kivételével, -en kívül', 6 esetben az *excepto* 'kivéve' megfelelőjeként, egy példában pedig az *absque* 'nélkül, -n kívül' fordításaként.

Ezek figyelembe vételével a *-től megválva* névutóval létrejött névutós szerkezeteket a mondatban állapothatározónak tekinthetjük: 77:14 „*t hog Ń#kit nx ymadnxc \$n vr#tol mxgvalu#*” (et ne quemquam adorarem, *excepto Deo meo*), 134:95 „*t ne imadnanac mend# iŃt\$nt v iŃt\$nektvl megualua*” (et ne adorarent omnem deum, *excepto Deo suo*).

Funkció	<i>megválva (-től)</i>
Helyhatározó	–
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	18
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	18

III. 4. 3. A névutóvá válás folyamatába belépő elemek

számába

1. A *számába* szóalak megszilárdult ragos alakulat, mely a *szám* főnév birtokos személyjeles alakjából jött létre a *-ba* határozóraggal, mely birtokos szerkezetekben névutóvá is válhatott (BERRÁR, 1957a: 60; TESz. III. *számára* címszava, ZSILINSZKY, 1992: 701).

2. A szóalak alaki realizációját tekintve egységes mindhárom előfordulásában „*zamaba*”, az egyik példában a névutó két egymással mellérendelő viszonyban lévő alapszóhoz kapcsolódik: 32:8 „*Ńcentekn, t igazaknac zamaba*”.

3. A négy előfordulásból háromban a névutó alapszava *-nak/-nek* ragos névszó, egy esetben pedig ragtalan: 32:8 „*Ńcentekn, t igazaknac*”, 47:31 „*napinac*”, 51:8 „*n\$mb\$ri\$c*”.

4. A mai nyelvhasználatból már kiveszett *számába* névutó jelentése 'közé', a *számába* névutós névszó pedig állapothatározói szerepet tölt be a mondatban (BERRÁR, 1957a: 60): 32:8 „*t legxn te n\$u\$d Ńcentekn, t igazaknac zamaba*” (et sit nomen tuum in numero sanctorum et iustorum), 47:31 „*Eberxctvl Ńc#tec napinac zamaba vxt\$tt\$tic*” (ab Hebréis in numero sanctorum dierum accipitur), 51:8 „*hog n\$mb\$ri\$c zamaba [adattatnxc] tartatnxc*” (ut servaretur in numero feminarum).

Funkció	<i>számába</i>
Helyhatározó	–
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	3
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	3

III. 4. 4. A névutó kategóriából kilépő a raggá válás útján lévő elemek

képpen

1. A *képpen* elem a *kép* főnév ragos alakja, mely 'mód forma' jelentésben vált viszonyító elemmé. A ragos forma kialakulásával kapcsolatban BERRÁR utal a rag alakjának problémájára, vagyis arra hogy kétféle módon is létrejöhetett: egyrészt *-n* raggal úgy, hogy a *p* geminálódott; másrészt *-ben* raggal *képben* > *képpen* hasonulással (BERRÁR, 1957a: 39).

2. A *-képpen* kódexekbeli előfordulásával, szerepével, raggá válásának folyamatával legrészletesebben BERRÁR foglalkozott (1957b: 22-35). Vizsgálódásainak eredményeit összegezve arra a következtetésre jutott, hogy a *-képpen* rag első kódexeinkben (JókK. HtB.) a raggá válás — általa kidolgozott — 7 fokozatú skáláján eljut a 4. fokig, a későbbi kódexben pedig váltakozó gyakorisággal jelenik meg 4. 5. 6. 7. fokon a toldalék, de általános használatú ragnak csak a nyomtatványok korában tekinthetjük (1957b: 35). A szóalak tehát — névutóból raggá —, lassú és fokozatos terjeszkedéssel vált. E folyamat kezdeti szakaszát követhetjük nyomon a Bécsi Kódex példáiban. A *-képpen* a *mi-* névmási tőhöz (1. fok) 27-szer kapcsolódik, az *azon* mutató névmáshoz tíz, míg az *e*-hez egy esetben (2. fok). Összesen kilenc példában jelenik meg a *mi*-vel összetett egyén névmásokhoz kapcsolódva: *valamiképpen* 2, *némiképpen* 1, *semmiképpen* 6 előfordulás (3. fok), és végül két példában a *sok* határozatlan számnév mellett (4. fok). fordul elő. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a viszonyító elem még nem jutott el a teljes raggá váláshoz.

Megvizsgálva a névutó raggá válásának alaki kritériumait megállapíthatjuk, hogy a *képpen* valamennyi példában e hosszabb változatában fordul elő, vagyis az egyszótagúvá válás folyamata még csak el sem kezdődött. Ehhez azonban meg kell jegyeznünk azt, hogy a *-képpen* esetében ma sem kizárólagos a rövidülés, vagyis egymás mellett él a hosszabb, illetve a rövidebb változat. A *-képpen* hasonlóan a *-kor*-hoz szintén egyalakú toldalék marad, vagyis nem illeszkedik, aminek az az oka, hogy a benne előforduló magánhangzók hangrendi illeszkedés szempontjából neutrálisak, vagyis egyaránt kapcsolódhatnak veláris és palatális hangrendű szóhoz (NÁDASY–SIPTÁR, 1994: 42-181). Az egybeírás kritériumát figyelembe véve pedig megállapíthatjuk, hogy a névmási alapszóhoz már

mindegyik példában tapad a *képpen*, míg a *sok* határozatlan számnév, vagyis tartalmas jelentésű alapszó mellett különírva jelenik meg (*Ńoc keppŃn*: 166:4; 192:12).

A kódexben előforduló példák vizsgálata azt mutatja, hogy sem a rövidülés, sem az illeszkedés kritériumát nem tekinthetjük meghatározónak az elhatárolás szempontjából, s az egybeírást is óvatosan kell alkalmazni, mert ahogy arra ZSILINSZKY is felhívja a figyelmet a névutó korai egybeírása nemcsak a raggá válás folyamatával függhet össze, hanem a névmási előtagú névutós összetételek (> határozószók) kialakulásával is (ZSILINSZKY, 1992: 703).

Láthatjuk, hogy a *képpen* elem megítélése már a fentebb ismertetett tények tükrében is bonyolultabb, mint az ősmagyar kor végén agglutinálódott határozóragoké, s ha ehhez hozzávesszük még ZSILINSZKY azon megállapítását, hogy „valójában a *-képpen* ma sem tartozik a „tipikus” határozóragok közé, sokkal inkább tekinthető összetett határozószók utótagjának vagy határozószó-képzőnek” (ZSILINSZKY, 1992: 702), akkor a további vizsgálódás feltétlenül szükségessé teszi valamennyi előfordulás alapos és részletes vizsgálatát.

Teljes értékű képzőként való megítélését azonban ZSILINSZKY is megkérdőjelezi, amikor vizsgált elemünkkel kapcsolatba az egyik tipikus képzői sajátosság, vagyis a továbbtoldalékolás hiányára hívja fel a figyelmünket (1992: 702).

A fentiek figyelembe vételével megállapíthatjuk, hogy a Bécsi Kódexben előforduló adatokat alapján korszakunkban a *képpen* elemet névutónak tarthatjuk. Ezt a nézetet megerősíti D. MÁTAI is, aki a határozószók morfológiai — szintaktikai szerkezeteit tárgyalva a kései őmagyar kor névutói között tartja számon a *képpen* alakot, s így a vele alkotott összetett határozószókat névutós összetett szónak tekinti (1992: 631).

3. A *képpen* névutó alapszava, ahogy azt fentebb is láthattuk csak két esetben tartalmas szó, határozatlan számnév: 166:4 „*Ńoc keppŃn*”, 192:12 „*Ńoc keppŃn*”, a többi előfordulásban alapszava névmás. Névmási alapszóval létrejött

szerkezeteket azonban összetett határozószónak tekintjük (vö. D. MÁTAI, 1992a: 631 ZSILINSZKY, 1992: 703).

4. A névutós szerkezet a névutó alapszavának jelentéséből következően módhatározói. Meg kell azonban jegyezni, hogy a Bécsi Kódex mindkét példájában a szóalak a való melléknévi igenévvel együtt fordul elő, melynek sajátos szerepe az, hogy jelzői funkcióra alkalmasítja a határozó ragos vagy névutós névszót, illetőleg a határozószót (vö. KÁROLY, 1965:100): 166:4 „t *Ńoc keppŃn* valo lez# a tudoma, (et *multiplex* erit scientia), 192:12 „Meg irom v nŃkic Ńn *Ńoc keppŃn* valo tvrue,emŃt” (Scribam ei *multiplices* leges meas).

Funkció	<i>-képpen</i>
Helyhatározó	–
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	2
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	2

koron ~ -kor

1. A *koron*, *kort*, *korban* szócsalád tagjai megszilárdult ragos alakulatok, melyek a *kor* 'idő' jelentésű főnév *-n -t* és *-ban* ragos alakjaiból jöttek létre (BERRÁR, 1957a: 39). A *-kor* raggá válása a kései ómagyarban kezdődik meg névmások mellett, hasonló módon az előző fejezetben már bemutatott *-ként* ragéhoz.

2. Megvizsgálva a Bécsi Kódex *-kor* toldalékkal ellátott adatait megállapíthatjuk, hogy az előfordulásokat tekintve nem találunk példát mind a hét fejlődési fokozatra, amelyet BERRÁR feltételez a viszonyító eszközzé válás folyamatát vizsgálva (1957b: 34). A szótó típusát tekintve a számba jöhető szófajok közül a *kor*, illetve a *koron* morféma csak a *mi-* névmástó mellett (1. fok), a *minden* általános névmás (4. fok), valamint egy esetben tartalmas szóhoz

társulva (7. fok) fordul elő. Mivel az olyan végződés BERRÁR szerint, amely csak névmással, vagy névmásszerű elemmel, vagy még ezeken kívül csak számnévvvel fordul elő nem tekinthető még életerős ragnak, így a kódexben előforduló példák alapján a *-kor* morféma rag volta is kérdéses, ezért további vizsgálódást igényel.

A raggá válásra utaló alaki jellemzők közül megvizsgálva az egy szótagúvá válás és az egybeírás kritériumát a következőket tapasztalhatjuk: A *mi-* névmási tőhöz négyyszer a hosszabb *koron* alak társul hozzá (38:9 Es *mikoron* ki vttv volna azt ragada vřien, ańtvkřt t m#da Vram ińtřn tvkel|g řngemřt ř ađvbřn; 75:2; 86:5; 151:2) 105 esetben viszont a *kor* rövidült forma. A *minden* általános névmási tőhöz a kilenc előfordulásból kettőben (146:20 Es kvzřleitu# a vřremhez Daniřlt kv,uřzřtes zoual ađvlt t břzelle vnřki Daniřl xlv ińtřnnřc zolgaia kinřc te *mendenkoron* zolgalz alaitod x hog meg[zabad] akart tegedřt zabadeitani az orozlanoktol; 271:17 Azert ki třriřzti v varńaiat t nem zvníc *mendenkoron* nřmzřtekřt meg vlni) a hosszabb *koron* alak szerepel, hétben pedig a már megrövidült *-kor* rag (31:16; 49:13; 84:16; 146:16; 174:12; 197:6; 246). Az egyetlen tartalmas szóhoz pedig a hosszabb *koron* járul (7:8 „*xfelkoron*”). Az egybeírást tekintve mind a *koron*, mind pedig a *kor* alak egybeírva fordul elő minden esetben.

Az illeszkedést mint szempontot a *kor* morféma megítélése szempontjából csak kevésbé tarthatjuk meghatározónak, mivel a *-kor* rag csak egyalakú toldalék. Annak pedig, hogy nem vesz részt az illeszkedés folyamatában, NYIRKOS szerint, valószínűleg fonológiai rendszertani gátjai lehettek. A toldalék háromalakúvá (*-kor/-kőr/-kör*) válásának elmaradását azzal indokolja, hogy a 16. században létrejött írott magyar irodalmi nyelv, illetve a korabeli beszélt nyelv hangrendszere nem integrálta magába a zárt *ě* hangot, tehát az illeszkedés szempontjából elvárható rendszerszerűség (*-o/-ě/-ö-*) egyik komponense: az *ě* erősen, mindmáig háttérbe szorult (2000: 321).

Az egybeírt, illetőleg a rövid, redukálódott alakok nagyobb arányú, de nem kizárólagos előfordulása a raggá válás megindulását jelzi, az egyetlen tartalmas

alapszó mellett azonban inkább tekinthető névutónak, mint ragnak a *kor(on)* morféma.

3. A *kor(on)* morféma vizsgált korpuszunkban, ahogy azt már fentebb is jeleztük egyetlen esetben fordul elő tartalmas alapszóval, a többi esetben az alapszó névmás, a névmáson pedig a *kor(on)* morféma oly mértékben szilárdult meg, hogy az így keletkezett szóalakokat már vagy határozószónak, vagy a határozószó kategórián is túllépett kötőszónak tekinthetjük.

4. A *kor(on)* viszonyító eszközzel létrejött névutós–ragos névszó funkciója a mondatban időhatározói: 7:8 „Es imx i|ar xfelkoron ohaitozxc az \$mbxr” (Et ecce, nocte iam media expavit homo).

Funkció	- <i>kor(on)</i>
Helyhatározó	–
Időhatározó	1
Egyéb elvont határozó	–
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	1

szērēn (-szēr)

1. A *szērēn* : *szērt* névutó a *szēr* a 'sor, rend, mód' mód jelentésű főnév ragos alakja, amelynek raggá válása föltehetőleg a korai ómagyar korban indul meg (KOROMPAY, 1991: 452; ZSILINSZKY, 1992: 362). KOROMPAY úgy véli, hogy a *szērēn* : *szērt* névutók raggá alakulásának magyarázatához a kulcsot az „egyedi szóalaknak: az *előszēr* (s kisebb mértékben az *utolszērt*, *utolszērēn*) határozószónak az alakulásmódja adhatja meg: az ebben megrövidült végződés járulhatott analogikusan a számnevek teljes köréhez, anélkül, hogy minden esetben a *-szērēn* vagy *-szērt* közbülső alakokat kellene föltenni” (1991: 308).

2. Az önálló szó viszonyító elemmé válása jól nyomon követhető a Bécsi Kódexben előforduló 27 példán. Három esetben ugyanis még eredeti 'sor, rend'

jelentésében fordul elő a szer: 108:2 „Megkvr,ekez tegedŒt [ig] igaŒŒnagnac iŒtŒne kŒtzer ruhauaŒl” (Circumdabit te Deus *diploide* iustitiŒc), 148:5 „t v zaiab# haromzer fogac valanac” (et *tres ordines* ... erant in ore eius), 164:30 „Es ivnŒc vreiiaa haromzer ŒuŒzvs haioc t a romayak” (Et venient super eum *Trieres* et Romani). Egy példában a raggá váláshoz vezető közbŒlső -szŒrŒn alakot találhatjuk az *utol*- alapszó mellett (90:41 „*Vtolzeren*”), ami azt igazolja, hogy a viszonyító elem rövidŒlése még nem történt meg minden esetben korszakunkban. A raggá váláshoz kulcsot jelentő *előszŒr*, *utolszŒr* szóalakok is képviselve vannak a példák között összesen hat esetben (3:22 „*xlvzer*”, 151:1, 172:52, 233, 266 „*Œlvzer*”, 320 „*vtolzer*”), valamint az egyéb számnevek is (267 „*eccer*”, 38:10 „*kŒtcer*”, 53:19, 119:7, 243:1, 290:21, 299:12 „*maŒnodzer*”, 145:10 „*har#zer*”, 212 „*Harmadzer*”, 127:19 „*hŒtzer*”, 108:28 „*tizzer*”, 149:10 „*tizzer*”, 149:10 „*Ezerzer*”, 149:10 „*Zizzer*”), illetve számnevet helyettesítő névmások is (18:18 „*Valamxnzer*”, 19:19 „*Valamxnezer*”, 180 „*Valamenezzer*”), melyekhez analogikusan járulhatott a toldalék.

A raggá válás alaki kritériumai közül nemcsak a rövidŒlés, hanem az illeszkedés megvalósulásának teljes hiánya is azt igazolja, hogy a szóalak raggá válása még nem zárult le teljesen, bár az előfordulásokban az alapszó és a viszonyító eszköz egybeírása minden példában megvalósul.

3. A fenti tények figyelembe vételével megállapíthatjuk, hogy a -szer viszonyító eszközként 24 esetben fordul elő. Az alapszó és a viszonyító eszköz megszilárdultságának mértéke az *utolszor* és különösen az *előszŒr* szavak előfordulásainak esetében azonban alaposabb vizsgálatot igényel. Az *utolszor*, *utoszert* (*utolszeren*) szóalakokat az kései ómagyar kor előtt keletkezett határozószóknak tekinthetjük. A -t, illetve -n rag nélküli *előszŒr* viszont szófaji szempontból a kései ómagyar korban kétféleképpen viselkedik. Amikor jelentése 'első alkalommal', akkor ugyanolyan ragos számnévnek kell tekintenünk, mint pl. a *másodszor*-t, ha viszont jelentése 'kezdetben, korábban' vagy 'elsőül, elsőként', akkor határozószónak tekinthető (D. MÁTAI, 1992a: 591).

Szintén a kettős szófajúságból adódóan kell egyenként megvizsgálni az *egyszer* szóalak kódexbeli előfordulásait, ugyanis ha az *egyszer* jelentése 'egy alkalommal', akkor ragos számnév, ha viszont jelentése 'valamikor, egykor, régen', akkor viszont határozószó (D. MÁTAI, 1992a: 592).

Megvizsgálva a Bécsi Kódex *először* és *egyszer* szavainak előfordulását a szóalakok jelentésének alapján, valamint a latin eredetivel való összevetés figyelembe vételével megállapíthatjuk, hogy a vizsgált elemek határozószónak tekinthetők. Ezek figyelembe vételével tehát a *-szer* raggá váló viszonyító eszköz és alapszava névutós-ragos névszóként a vizsgált szövegben összesen 18-szor fordul elő.

4. A *-szer* viszonyító eszköz és alapszava a *-szer* alapjelentésének folytán a cselekvés ismétlődésének számát jelölő számhatározói funkciót nyert (vö. BERRÁR, 1957a: 37): 119:7 „Fſſlenſc maſodzer t mſndanac” (Responderunt *secundo*, atque dixerunt), 127:19 „Es parſqola hog a kſmencſ hſtzer inkab geriſztſt nec mſt zokotvala geriſztſt ni” (et *præcepit*, ut succenderetur fornax *septuplum*, quam succendi consueverat).

Funkció	<i>szeren (-szer) raggá váló viszonyító eszköz</i>
Helyhatározó	–
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	18
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	18

III. 5. A határozószóval kifejezett határozók készlete

A határozószó kategória kijelölése, elhatárolása más szófaji kategóriáktól, illetve más — szintén a határozói viszony kifejezésére szolgáló — grammatikai kifejezőeszközöktől nem könnyű feladat. Különösen nem az, ha nyelvtörténeti szövegen belül kell elhatárolnunk egymástól két nyelvi elemet, ilyenkor ugyanis nemcsak azt a szempontot kell figyelembe venni, hogy az illető szóalak határozószó-e már vagy esetleg ragos vagy névutós névszó-e, hanem azt is, hogy a határozó kategórián belüli fejlődés eredményeként igekötőként vagy névutóként szerepel-e az adott nyelvi elem a mondatban.

Dolgozatom e fejezetében is — ahogy a korábbi fejezetekben is tettem — D. MÁTAI határozószó definíciájából indulok ki, vagyis abból, hogy „a határozószó olyan — korlátozottan toldalékolható — ragos vagy ragtalan (esetenként jellel ellátott) névszó, névmás, igenév, ill. névszók, névmások, és egyéb szabad morféma-kapcsolata, amely lexikalizálódott (azaz: melynek morfológiai felépítettsége többé-kevésbé elhomályosodott vagy jelentése "tömbösült"), és ebben az alakjában, egyéb viszonyítóeszköz nélkül tölt be határozói funkciót a mondatban” (D. MÁTAI, 1992b: 196). Dolgozatom e fejezetében nemcsak D. MÁTAI meghatározásából indulok ki, hanem a Bécsi Kódexben előforduló határozószók bemutatásakor szintén D. MÁTAI rendszerét követem, melyet *A magyar nyelv történeti nyelvtana* vonatkozó fejezetében alkalmaz, vagyis először az általa egyszerű határozónak nevezett kategória elemeit veszem számba, majd pedig az összetett határozószókét.

Az egyes elemek határozószóvá minősítése során *A kifejezőeszközök elhatárolása* című fejezetben foglalt szempontokat érvényesítettem, az elhatárolás szempontjainak számba vételétől az egyes határozószók felsorolásakor eltekintek. Szintén nem sorolom fel az összes előforduló példát, mindegyik határozószó esetében csak egyet, az előfordulások számarányára pedig csak utalok.

III. 5. 1. Az egyszerű határozószók

III. 5. 1. 1. Névszói (és igenévi) alapszavú határozószók

A) Helyhatározószók

alá

Határozószóként összesen két példában fordul elő: 99:5 „t lvtvnc *ala* t n# fel mert bñhvtvnc ma vronc iñt\$ñ`kn\$c nem \$ng\$duxnc v zauanac” (Et facti sumus *subtus*, et non supra, quia peccavimus Domino Deo nostro non obaudiendo voci ipsius).

alatt

Határozószóként szintén egyetlen példában fordul elő: 217:9 „t megtvrt\$m fellvl v gimvlqet t *alat* v gîk\$rit” (et contrivi fructum eius desuper, et radices eius *subter*).

belől

Határozószóként egyetlen példában fordul elő: 174:6 „Ne teuelgy kiral mert \$z b\$lv! Nar t kîlv! \$rc Nem ezic valaha” (Ne erres, rex: iste enim *intrinsecus* luteus est et forinsecus creus, neque comedit aliquando).

benn

A *benn* határozószó összesen kétszer szerepel a kódex szövegében: 59:1 „t allapxc akirali haznac pituaraban ki vala b\$ñ kiral haza \$ll\$ñxb\$” (et stetit in atrio domus regic, quod erat *interius* contra basilicam regis).

elől

Határozószóként csak egy példában fordul elő: 110:5 „Es ug latuatoc gîl\$kez\$tet megvl t \$lv!” (Visa itaque turba de retro et *ab ante*)

fel

Határozószóként csak egy példában fordul elő: 99:5 „t lvtvnc ala t n# *fel* mert baŋhvttvnc ma vronc iŇt\$ŋ'kn\$ c nem \$ng\$duxnc v zauanac” (Et facti sumus subtus, et non *supra*, quia peccavimus Domino Deo nostro non obaudiendo voci ipsius)

felül

Határozószóként csak egy példában fordul elő: 217:9 „t megtvrt\$m *fellvl* v gimvlqet t alat v gġk\$rit” (et contrivi fructum eius *desuper*, et radices eius subter)

haza

Határozószóként két példában fordul elő: 168:13 „Me,,vnc *haza* mert \$bedn\$c id\$ie vagon” (Eamus *domum*, quia hora prandii est) (l. még 4:7)

jelen

A *jelen* szóalak határozószóként nyolcszor fordul elő vizsgált kódexünk szövegében: 149:10 „Zazzer \$zerec *i\$len valanac vn\$ki*” (et decies millies cetena millia *assitebant* ei).

kívül

A *kívül* határozószóként helyviszonyt kifejezve nyolcszor fordul elő: 136:12 „mell\$c *kġu vl* vadnac” (quġ *foris* sunt).

körül (környül)

A *körül* szóalak *környöl* alakban realizálódva határozószóként 12-szer szerepel: 313:6 „t megmarnac iogra t balra *kvr, vl* minden nep\$k\$st” (et devorabunt ad dexteram et ad sinistram omnes populos *in circuitu*).

közel

A *közel* szóalak egy névutói előfordulásán kívül háromszor fordul elő határozószóként a kódex szövegében: 213 „*kie kvz\$! vadnac Tekuenac varoÑahoz*” (qui sunt *proximi* oppido Thecue).

közepette

Egy esetben határozószóként fordul elő a határozószói személyes névmásként, valamint névutóként sokkal gyakoribb *közepette* szóalak: 265 „*Valobizo, Zacharias kvz\$pette t vegeñ! ill\$ñ n\$mv k\$! cimerl\$tek\$! v\$!*” (Porro Zacharias *in medio* et circa finem duos huiusmodi ponit titulos).

megé

A *megé* szóalak összesen kétszer fordul elő a kódex szövegében egyszer a *háta* előtaggal, egyszer pedig önállóan. Határozószónak csak ez utóbbit tekintem a kódex szövegében, mivel a másik példában inkább névutóként viselkedik, amit a latin megfelelője is igazol (278:6 *de post tergum*): 78:5 „*Hallottam \$ñ añ#tol hog te vram vvt\$duolna IÑslt m#den n\$mz\$txcbvl t mañainkat vm#d\$ñ m\$gx valo vr\$gbibvl*” (Audivi a patre meo, quod tu, Domine, tulisses Israel de cunctis gentibus, et patres nostros ex omnibus *retro* maioribus suis).

megől

Szintén kétszer fordul elő a *megől* szóalak is, melyek közül az egyiket szintén névutónak tarthatjuk, így a *megől* határozószó előfordulása is egy: 110:5 „*Es ug latuatoc gñl\$kez\$tet megvl t \$!vl*” (Visa itaque turba *de retro* et ab ante).

messzől

Határozószóként a *messzől* összesen négy esetben fordul elő vizsgált szövegünkben: 270:8 „*mert v louagoc m\$zzvl ivn\$c*” (equites namque eius *de longe* venient).

messze

A *messze* határozószó helyviszonyt kifejezve háromszor szerepel a kódexben: 104:21 „*ꞥ orcaiatol m\$zz\$ lvtt\$ŋ,*” (a facie ipsorum *longe* facta est).

messzeiglen

A *messze* határozószó továbbragozásával keletkezett *messzeiglen* határozószó összesen egyszer fordul elő a Bécsi Kódexben: 251:3 „*t megt\$g \$rvs n\$mz\$tek\$ŋ igen m\$zzeigl\$ŋ*” (et corripiet gentes fortes *usque in longinquum*).

rokon

Kétszer fordul elő határozószói szerepben vizsgált szövegünkben a ma már főnévi értelemben használt *rokon* szavunk: 167:4 „*t vala n\$ki gimvlq k\$ŋrte rokon v hazahoz*” (et erat ei pomarium *vicinum* domui suć).

vissza

Négyszer fordul elő határozószóként *vissza* szavunk, melynek előfordulásával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy határozószóként kizárólag a való melléknévi igenévvel együtt szerepel a kódexben: 270:4 „*azert ki megen vizzavalo itel\$ŋ*” (propterea, egreditur iudicium *perversum*).

B) Időhatározószók***először***

Az *először* szóalak mind az öt előfordulását határozószónak tekinthetjük: 172:52 „*Ma te bĕnid \$livnt\$ŋ\$c mell\$ŋk\$ŋt \$lvzer mĕu\$lkedeluala*” (nunc venerunt peccata tua, quć operabis *prius*).

egyszer

Az egyszer ragos számnév egyetlen kódexbeli előfordulását D. MÁTAI (1992a: 591) kritériumrendszerének alapján szintén határozószónak tekinthetjük: 267 „*Azt*

t megtanollad mert *eccer* \$n tvll\$m \$rvu\$! ki kvu\$ted” (Illud quoque disce, quia *semel* a ne violenter exigis).

éjjel

A kódex szövegében szereplő *éjjel* szóalak 17-szer fordul elő határozószói szerepben: 174:14 „A papoc k\$deg b\$menen\$c ey\$! v zoka\$oc zer#t” (Sacerdotes autem ingressi sunt *nocte* iuxta consuetudinem suam).

estve

Az *estve* szóalak előfordulásai közül kétszer szerepel a szóalak határozószóként: 52:14 „t ki \$Ntu\$ b\$mxbegen vala holual iv vala ki” (Et quic intraverat *vespere*, egrediebatur mane).

hamar

Vizsgált szövegünkben tízszer fordul elő ma is használatos jelentésében a *hamar* határozószó: 107:25 „d\$ hamar meg latod v u\$zed\$lmet” (sed *cito* videbis perditionem ipsius).

holval

15-ször fordul elő határozószóként a ma már nem ismert, nem élő *holval* 'reggel, jókor' jelentésű határozószó: 52:14 t ki \$Ntu\$ b\$mxbegen vala *holual* iv vala ki (Et quic intraverat *vespere*, egrediebatur *mane*).

hosszá

A kódex szövegében csak egyszer fordul elő a ma már szintén nem használatos *hosszá* 'sokáig' jelentésű határozószó: 86:5 „Kib\$ n mikoron *hozia* getr\$tt\$tnxc xg\$bi #,okual vzu v xg\$mb\$ egma\$nt onzollakuala \$rv\$N\$ n mxghalnioc” (in qua cum *diu* cruciaretur, ceteri una cum matre invicem se hortabantur mori fortiter).

gyakorta

Négyyszer fordul elő a ma is használatos *gyakorta* határozószó: 214 „Kit Amañias kiral auag pap gakorta getrette qapañockal” (quem Amasia rex (sacerdos) *ferquenter* plagis afflixit).

közel

A *közel* határozószó hatszor szolgál a kódexben időviszony kifejezésére: 204:15 „Ah ah ah a napnac mert kvz\$! uagon vrnac napia” (A a a, diei; quia *prope* est dies Domini).

napjában

A határozószóvá válás útján megindult alakulatnak tekinthetjük a *napjában* szóalak két előfordulását (vö. D. MÁTAI, 1992a: 593): 145:10 „t ablakoc meg ,itu# v vaqoralo h\$len Ihšlm \$ll\$ñ *napiaban* har#zer haiñauala v t\$rd\$it” (et fenestris apertis in csnaculo suo contra Ierusalem tribus temporibus *in die* flectebat genua sua), 146:13 „d\$ *napiab#* három id\$kb\$ñ imadkozić v onzolaññaua” (sed tribus temporibus *per die* orat obsecratione sua).

Bár a szóalak mindkét morfológiai eleme, tehát mind az alapszó, mind a toldalék önállóan is használatos, együttes előfordulásuk azonban a fenti két esetben jelentéstanilag alkotóelemeitől elszigetelődött. Jelentése a példákban: 'egy-egy napon belül (a jelzett számú esetben) vagyis naponta, naponként'. Ezen kívül a szintaktikai kritériumok közül érvényesül még az a kitétel is, hogy a határozószó előtt nem állhat jelző (csak fokhatározó), ugyanis mindkét előfordulásban a *napjában* szónak fokhatározói bővítménye a *háromszor*.

nappal

Határozószóként kétszer fordul elő a *nappal* szóalak: 23:5 t valanac vrvic azokat m#d *nappal* t eyi\$! (et erant custidientes ea tota *die* et nocte).

örökké

Az *örökké* szóalak 56 előfordulása vagy 'az időben végtelenül' jelentésű határozószóként tölt be időhatározói funkciót a mondatban: 44:11 „t azért aldot lez *vrvcke*” (et ideo eris benedicta in éternum), vagy pedig a 'mindig' jelentésű *örökkön/örökkül örökké* figura etimologikás szerkezetben szerepel szintén határozói viszonyt kifejezve: 150:18 Vezic k\$deg a felŃeges iŃt\$Ń Ńc\$Ńtin\$Ńc orzogat t megtarŃac az orzogat m#d *vrvcke* t m#d *vrvckvl vrvcke*.

örökiglen

Átmenetet mutatnak a határozószóvá válás felé az *örökiglen* szóalak előfordulásai is. Két esetben ugyanis a szóalak a *től... ig* poláris szerkezetben fordul elő 121:20 *vrvctvl fogu# t vrvkigl\$Ń*, 251:7 *matol fogu# t vrvkigl\$Ń*, s így ragos névszónak tekinthető. Ezzel szemben önálló előfordulásaiban viszont inkább a határozószók csoportjához áll közel: 46:21 *m#d vrvkigl\$Ń*, 147:26 *m#d vrvkigl\$Ń*, 79:10 *Œdika'l'lanac vrvkigl\$Ń*, jelentése ugyanis ezekben az előfordulásokban már inkább 'állandóan, folyton(osan)', amit a szóalak előtt megjelenő fokhatározói szerepű nyomatékosító *mind* szó is megerősít, mivel ez fokhatározóként leginkább időhatározószókhöz kapcsolódott (D. MÁTAI, 1992a: 622).

régentén

Kétszer fordul elő a *régentén* határozószó a kódex szövegében: 232 „Ki orzagrol *regent\$Ń* Daudid miat a Ńoltarb# mondatot zaz huz# hatod rezebó” (De quo regno *olim* per David in psalmo CXXXVI. dictum est).

utolszor

Az *először* szóalak előfordulásaihoz hasonlóan határozószónak tekinthetjük az *utolszor* szóalak egyetlen előfordulását is, amiben megerősít bennünket a vizsgált elem latin eredetivel való egybevetése is: 320 „k\$1 *vtolzer* [vrtol] Áphetalt midvn t Aggeus” (Prophetavit autem *novissimus* in Babylone, quando et Aggúcus).

végiglen

A *vég* 'valaminek (térben) befejező része, szakasza; cselekvés, állapot megszűnése, befejeződése' főnév *-ig* ragos alakjának szófaji értéke ma az értelmező szótárakban határozószó, illetve — a szófajváltás eredményeképpen — igeekötő. Kérdés azonban, hogy tekinthetjük-e már határozószónak a *végig(len)* szóalak kódexbeli előfordulásait, avagy sem. Az elhatárolás igen nehéz, mivel a szóalakban jól elkülöníthető mind az alapszó, mind pedig a toldalék, egyik sem homályosult el az évszázadok során. Nem segít az egyébként jól hasznosítható jelentéstani szempont sem. A rag azonban nem cserélhető fel, a szóalak ötből négy esetben továbbtoldalékkolt, illetve itt is jelzés értékű lehet az a tény, hogy a raggal ellátott szóalakunk ötből három esetben a fokhatározói értelmű *mind* szóval bővül, nem pedig valamilyen jelzővel (269 *vegig*, 158:27 *vegigl\$ñ*, 151:26 *m#d vegigl\$ñ*, 216:11, 228:7 *mend vegigl\$ñ*). E tények figyelembe vételével megállapíthatjuk, hogy a *vég* szavunk *-ig*, illetve *-iglan/-iglen* toldalékkal ellátott alakjai már határozószóvá értékelődtek át.

C) Elvontabb körülményre utaló határozószók***csupa***

A *csupa* 'kizárólag, egyedül' jelentésű határozószó összesen háromszor fordul elő vizsgált kódexünkben: 90:37 „hog *qupa v vnvñ maga iñt\$ñ*” (quod ipse est Deus *solus*).

egybe

Az *egybe* szóalak összesen 72-szer fordul elő vizsgált korpuszunkban, ebből azonban nagyobb részt igeekötőként viselkedik főként a *gyűjt*, *gyűlik*, *gyülekezik* igével előfordulva.: 15:15 „Ki napocban *par#qola egb\$ gəlñi vt\$htñxgen*, *mendl ñ\$rgxt*” (in quibus diebus adunari précepit universum exercitum virtutis *súc*). Határozószóként 'együtt' jelentésben egyszer szerepel *-val/-vel* ragos szóval:

10:17 „ZomzxdNagb\$li[\$c][xg] n\$mbei\$e ke1 *egb\$* vru\$ndxzn\$skuala v\$1\$”
(Viciné autem mulieres congratulantes ei).

egyembe

A *egyembe* megszilárdult ragos alakulat, határozószóként 'együtt, együttesen' jelentésben 25-ször fordul elő vizsgált szövegünkben: 172:61 „Es *eg\$mb\$* tamadanac a k\$t papoc \$11\$n” (Et consurrexerunt adversus duos presbyteros).

egyedül

Háromszor fordul elő az *egyedül* ma is használatos határozószó: 107:19 „Iariatoc fiaim iariatoc mert \$n *eg\$dvl* hagattattam meg” (Ambulate filii, ambulate: ego enim derelicta sum *sola*).

hiába

A szóalak nyolc előfordulása közül hétben határozószóként fordul elő, jelentése ezekben a példákban: 'eredmény (reménye) nélkül', határozószó voltát az is megerősíti, hogy hatszor a latin *frustra* szó fordításaként szerepel a szövegben: 309:2 „t az almadozoc *heiaba* bezellett\$n\$c *Heiaba* vigaztalnac vala” (et somniores locuti sunt *frustra*, vane consolabantur)

felette

A *felette* 'nagyon, szerfölött' jelentésű határozószó összesen négyszer fordul elő a Bécsi Kódex szövegében: 131:53 „Aldot vag te diqv Nc#t t\$lomodban t *felette* diqer\$tes t *felette* diqvNeges vrvcke” (Benedictus es in templo sancto glorié tué, et *super*laudabilis et *super*gloriosus in sécula).

igazán

Az *igazán* szóalak összesen hétszer fordul elő vizsgált korpuszunkban, valamennyi előfordulásában ma is használt határozószói jelentésében, amit az is alátámaszt, hogy a hét előfordulásból háromban a *recte* 'helyesen, megfelelően,

'jogosan' jelentésű adverbium fordításaként jelenik meg, valamint további kétszer szintén a hasonló jelentéstartalmú *v#r#*, *v#r#* megfelelőjeként: 112:26 „Ha valaki *vtšt* igazan allaptatanga *Ńem* alhat *vnvn* maga” (neque si quis eum statuerit *rectum*, per semetipsum stabit).

inkább

18-szor fordul elő a 'jobban, nagyobb mértékben' jelentésű határozószó: 24:7 „*kicbvl vrozuan lattatnakuala vizšt mšreitšnišc inkab hišdšlmšzštrš* hog nem italtra” (ex quibus furtim videbantur haurire aquam ad refocillandum *potius*, quam ad potandum)

jól

A jól határozószó 38-szor fordul elő vizsgált korpuszunkban: 51:3 „*kic iol megnxziec a dragalatus lanokat t zĺzškšt* minden *videkxc zxr#t*” (qui considerent per universas provincias puellas speciosas et virgines).

méltán

Határozószónak tekinthetjük a *méltán* szóalak öt előfordulását is, amennyiben e szóalak jelentése egyik esetben sem 'az őt megillető módon', hanem 'jogosan, megérdemelten': 212 „Mert ki *išlenthšti* ki *meltan* három *błnit* *damaŃcoŃnac* ...” (Quis enim *digne* exprimat tria et quatuor scelera Damasci,...)

A szóalak határozószóvá minősítését azonban nemcsak jelentéstani, hanem morfológiai szempontok is alátámasztják. Azt ugyanis, hogy a szóalak morfológiai tagolódása megszűnőben van két tényező is elősegítette. Egyrészt elavulóban van a *méltó* igenév *mélt* 'illik' alapszava, amit az is megerősít, hogy az igei előfordulásra összesen két példát találhatunk a kódex szövegében, másrészt az igenév szabályszerű *-á-s* töváltozata csak ebben a szóalakban szerepel, vagyis sem önállóan, sem más toldalékok előtt ebben a formában nem fordul elő.

nyilván

A *nyilván* határozói igenév határozószói funkcióban összesen hatszor fordul elő: 92:30 „Vram ki vallaz Ń tudom#t *nilu#* tudod te” (Domine, quis habes sanctam scientiam, *manifeste* tu scis)

titkon

A *titkon* szóalak három példában fordul elő határozószóként. Jelentése mindhárom esetben 'titokban'. A *titkon* szóalak határozószó voltát erősítheti gyakrabban előforduló antonimája a *nyilván* is, különösen akkor, ha ezek egy mondaton belül egymás mellett helyezkednek el, mint például a Bécsi Kódex egy mondatában is: 63:6 Es eŃter m#da \$mā m#tvI gonozb *titkon* valo t *niluan* valo \$ll\$ŃNeg`c \$Z Aman (Dixitque Esther: Hostis et inimicus noster pessimus iste est Aman).

III. 5. 1. 2. Névmási alapszavú határozószók**A) Helyhatározószók*****hol***

A *hol* kérdőnévmási határozószó összesen 36-szor fordul elő a kódexben, egyrészt egyszerű mondat kérdőszavaként, másrészt összetett mondat kötőszavaként fejezve ki határozói viszonyt: 181:10 „t lez# a h\$len *hol* m#datic n\$kie” (Et erit in loco, *ubi* dicetur eis).

honnan/honnat

A *honnan*, *hol*, *hová* szócsalád elemei közül az ablativusi *honnan* kérdőnévmási határozószó kétszer a mai is használatos *honnan* alakban jelenik meg a Bécsi Kódex szövegében: 112:29 „Mert honnan hiuattatnac iŃt\$Ńn\$” (*Unde* enim vocantur dii?), háromszor pedig *honnat* alakban: 248:3 „Ime \$Ń gonozt gondoloc \$ hazb\$li\$kr\$ honnat n# v\$h\$Ńtitec ki tŃ ,akatokat” (Ecce, ego cogito super familiam istam malum, *unde* non aufretis colla vestra).

hová

A *hová* kérdő névmási határozószó 9-szer fordul elő vizsgált korpuszunkban: 239 „Houa megec te z\$ll\$tedtvl t *houa* fuŇŇnac te orcadto!” (*Quo* ibo a spiritu tuo et *quo* a facie tua fugiam?).

ide

Hatszor szerepel a kódex szövegében az *ide* névmási határozószó: 7:14 „hog *id\$* ivtt\$! leg” (*quod huc* veneris).

innen/innet

Az *innen/innet* határozószó összesen négyszer fordul elő a kódex szövegében helyviszonyt kifejezve: 52:14 „t *inn\$*t a maŇod lakodalmacba vit\$tt\$tn\$skuala” (*atque inde* in secundas edes deducebatur)

itt

Összesen 28-szor fordul elő az *itt* névmási határozószó, 25-ször *it* alakban 177 „Mert a zer#t mi zer#t ot oluaŇtatic it t zertz\$tt\$tn\$sc” (*unde* secundum id, quod ibi legitur, *hic* quoque dispositi sunt), 3-szor pedig *ith* alakban realizálódva: 35:14 „Möt \$n te zolgalo ‘lanod ma *ith* te nalad es iŇt\$nt tiztxlxm bvqv!vm” (*Ego* enim ancilla tua Deum colo, etiam nunc apud te)

oda

Az *oda* határozószó háromszor fordul elő: 261:11 „hog b\$menne oda az orozlannac kv!kv” (*ut ingrederetur illuc*, *catulus leoni*).

onnan/onnat/onnaton

Az *onnan*, *onnat*, *onnaton* határozószók összesen 9-szer fordulnak elő vizsgált korpuszunkban egyszer úgy is, hogy egy mondaton belül két változat is megjelenik: 229:3 „t ha \$lr\$it\$z\$ndn\$sc CarmeloŇnac t\$tt\$ieb\$sn *onnat*

megtudakozu# \$luez# vk\$ t *onnan*” (Et si absconditi fuerint in vertice Carmeli, *inde* scrutans auferam eos).

ott

Az *ott* névmási határozószó összesen 34-szer fordul elő a vizsgált szövegben, tízszer *oth* alakban 1:2 „lakoznakuala oth” (morabantur *ibi*), 24-szer pedig *ot* alakban realizálódva: 32:9 „Es m#danac azoc kic ot alnakuala” (Et dixerunt hi, qui *illic* erant).

ottan

Az *ott* 34 előfordulásával szemben csak egy esetben fordul elő az *ottan* határozószó: 160:13 „t \$n ottan maradec PerNayac kirala m\$ll\$t” (et ego remansi *ibi* iuxta regem Persarum)

B) Időhatározószók

addig

Egyszer fordul elő az *addig* határozószó időviszony kifejezésére: 6:21 „hog m#d *addxg* v aratoiuial egg\$Nvll\$c” (ut *tamdiu* messoribus euis iungerer).

eddiglen

Az *eddig* határozószó vizsgált kódexünk szövegében csak a *-lan/-len* nyomatékosító funkciójú raggal fordul elő, ebben a formában viszont hatszor: 167:13 „\$z \$ddegI\$N Dani\$It az Heberec kv,ueb\$N oluaNtuc” (*Hucusque* Danielelem in Hebréo volumine legimus).

legottan

A ma már nem használatos *legottan* határozószó ötször fordul elő a kódexben, mind az öt esetben időviszonyt kifejezve: 56:15 „Es *legottan* SuNiNban felflgg\$zt\$tec \$p#qolat” (*Statimque* in Suis pendir edictum).

míglén

A *míglén* — ma szintén nem használatos — névmási határozószóra a kódex szövegében összesen 31 példát találhatunk: 6:3 „N^x la^ŃŃon t^xged az \$mbxr *migl*\$n xt\$lx^t t italat mxgvxg\$zi\$ndi” (non te videat homo, *donec* esum potumque finierit).

mikor

A második leggyakoribb határozószó a kódexben a *mikor*, összesen 128-szor fordul elő időviszonyt kifejezve: 159:11 „Es mikor mondottauolna \$nn\$kem \$ b\$zedet fel allec [r\$^k\$ztu#] rezk\$^tuen” (*Cumque* dixisset mihi sermonem istum, steti tremens).

mikoron

A *mikor* 128 előfordulásával szemben 4 estben a *mi* névmási tőhöz nem a *-kor* morféma, hanem a *koron* járul, így a létrejött szóalak *mikoron* formában realizálódva fejez ki szintén időviszonyt a szövegben: 151:2 „*Mikoron* volnec Su^Ńi^ŃŃnac vara[^ŃNa]ban” (*cum* essem in Susis castro).

mindenkor(on)

A *minden* általános névmás és a *kor(on)* morféma együttese szintén oly mértékben megszilárdult már vizsgált korszakunkban, hogy a *mindenkor(on)* szóalak 8 előfordulását határozószóinak tekinthetjük: 246 „ki *mendenkor* Áphetachoz lezal” (qui *semper* ad prophetas descendit).

tegeten

Egyszer fordul elő a kódex szövegében a 'nemrég, minap' jelentésű *tegeten* határozószó: 19:23 „*Tegeten* ke¹ mxgfordolanac v vrochoz i^Ńt\$ⁿxchez a himl\$^tbvl mx'^lb\$ \$^lhiml\$^t\$^k vala” (Nuper autem reversi ad Dominum, Deum suum, ex dispersione, *qua* dispersi fuerant),

továbbá

Viszonylag gyakorinak mondható az 'azonkívül' jelentésű *továbbá* határozószó is, miszerint 44-szer fordul elő a kódex szövegében: 52:14 „Es nem valuala *touabba* hatalmat kiralhoz b\$#ni” (nec habebat potestatem ad regem ultra redeundi).

C) Elvontabb körülményre utaló határozószók***azért***

Az *azért* határozószó 134 előfordulásával a leggyakoribb a kódexben: 191:1 „LEgxn trombita te torkodban m#nal k\$N\$lv vrnac hazara *azert* mert megtvrtec \$n fogadaNomat” (In gutture tuo sit tuba quasi aquila super domum Domini, *pro eo* quod transgressi sunt f\$#us meum).

bizony

Az állítás nyomósítására szolgáló módhatározói értékű *bizony* határozószó összesen 12-szer fordul elő vizsgált korpuszunkban: 120:8 „*Bizo*, meg \$Nm\$rt\$m mert qdvt mulattoc” (*Certe* novi, quod temous redimiris).

egyébként

Egyetlen példában fordul elő az *egyébként* határozószó 176:28 „Aggad n\$kvnc Dani\$lt ... *eg\$bkent* megvlnvc teged\$t t te hazadat” (Trade nobis Danielelem, *alioquin* interficiemus te et domim tuam).

ezért

Az *azért* névmási határozószó 134 előfordulásával szemben az *ezért* csak egyetlen egyszer fordul elő vizsgált korpuszunkban: 91:25 „t \$zert z\$plvt t atkot k\$#r\$N\$N\$c[n\$c] \$n v#N\$gemn,” (et *per hoc* maculam, atque execrationem me\$ senectuti conquiaram).

igen

A 'nagyon' jelentésű *igen* határozószó szintén a gyakrabban előforduló határozószók közé tartozik, hiszen 56-szor fordul elő a kódex szövegében: 161:2 „t a negſd kazdagŰagockal medenec felet *igen* megkazdagoltatic” (et quartus ditabitur opibus *nimiis* super omnes).

így

Az *így* határozószó összesen 31-szer szerepel a kódexben: 170:32 „hog auag *ig* elegendnenſc meg v ekeŰŰgegebſ” (ut vel *sic* satiarentur decore eius).

ígyen

Az *ígyen* határozószó 31 előfordulása mellett 8 esetben az *ígyen* tölt be hasonló határozói funkciót a vizsgált korpusz mondataiban: 260:12 „t *igſn* ,irettſtic meg” (*sic* quoque attendentur).

ingyen

Az *ingyen* határozószó a kódex szövegében összesen 6-szor fordul elő, így a kevésbé gyakori határozószókhoz tartozik: 145:8 „dſ *ingſn* Űe illec valakinſc megtrni” (nec prévaricari cuiquam liceat).

másként

Négyszer fordul elő a kódex szövegében a *másként* határozószó: 216:14 „t tŰzſt geriſztec Rabaathnac *maŰkent* Rabeenac kvfalaba” (Et succendam ignem in muro Rabba [Rabben])

mentől

18-szor fordul elő a kódexben a *mentől* határozószó, valamennyi esetben közép fokú melléknév előtt áll, jelentése pedig 'mindennél, mindegyiknél': 263:19 „t n# Űetet te tvrvdſlmſd *mentvl* gonozb te qapaŰod” (Non est obscura contritio tua, pessima est plaga tua).

miért

Háromszor szerepel a kódex szövegében a *miért* határozószó: 124:47 „t kiraloknac vra megilentuen titkokat *miert* meg,ithata \$ titkot” (et Dominus regum, revelans mysterie, *quoniam* tu potuisti aperire hoc sacramentum).

mindenestül

Hétszer fordul elő a *mindenestül* névmási határozószó a kódexben: 189:4 „K\$u\$N\$ne meg,ugot a varos a kouaznac \$I\$geiteNetvl migló *m#deneNtl* megkouazoNolna” (quievit paululum civitas a commistione fermenti, donec fermentaretur *totum*).

mindenként

Egyetlen példában fordul elő a *mindenként* összetett határozószó 46:19 „Kic ke1 feln, txgxd\$ nagoc lxzn, *mendxnk#t*” (Qui autem timent te, magni erunt apud te *per omnia*)

miokert

Egyszer szerepel a kódexben a 'miért' jelentésű *miokert* határozószó: 33:3 „Ma ke1 m#gadmeg \$nn\$# *miokxrt* ivtt\$ l xg \$l azoctl” (Nunc autem dic mihi, qua *ex causa* recessisti ab illis).

mire

A *mire* szóalak összesen 25 esetben tölt be határozószói funkciót a mondatban, jelentése ezekben az előfordulásokban pedig a *miért*, amit a latin eredetivel való egybevetése is megerősít, miszerint a *cur* és a *quare* adverbiumok fordításaként szerepel: 173:3 „Es monda n\$ki kiral *Mir\$* nem imadod Beelt” (Dixitque ei rex: *Quare* non adoras bel?).

úgy

Az *úgy* határozószó összesen 31-szer fordul elő: 172:60 „Es ug quvltv m#d a gŕl\$kez\$t nagzoual” (Exclamavit itaque omnis csetus voce magna).

úgyan

Az *ígyen* szóalak 8 előfordulásához képest csaknem kétszer annyi esetben fordul elő az *úgyan* határozószó, mely 15-ször szerepel vizsgált korpuszunkban: 169:18 „t ugan tvn\$c mikent paranqoltuala t “a gimvltq k\$rtnc aitoit” b\$teuec” (Et fecerunt sicut prceperat, clauseruntque ostia pomarii).

III. 5. 2. Összetett határozószók**A) Helyhatározószók*****balfelől***

D. MÁTAI szerint összetett határozószónak tekinthetjük a balfelől és a jobbfelől szókat is (1992a: 629). A balfelől háromszor fordul elő a kódex szövegében 299:11 „Mic \$z k\$t olayfac a gorňa tartonac iogf\$lvlllo t v ballaf\$lvllvl” (Quid sunt dúc olivé ad dexterum candelabri, et *ad sinistram eius*).

efelől

Egyszer fordul elő az *efelől* 'ebből az irányból' jelentésű összetett határozószó: 166:5 „t ime m#nal eg\$bk\$ttvc alnacvala eggic \$f\$lvl a folonac [p] marňan ” (et ecce, quasi duo alii stabant; unus hinc super ripam fluminis).

jobbfelől

A jobbfelől határozószószerűen viselkedő szóalak összesen kétszer fordul elő a kódex szövegében: 299:11 „Mic \$z k\$t olayfac a gorňa tartonac iogf\$lvlllo t v ballaf\$lvllvl” (Quid sunt dúc olivé *ad dexterum* candelabri, et *ad sinistram eius*).

másfelől

Az *efelől* határozószó mellett, ugyanabban a mondatban fordul elő — a kódex szövegében szintén egyszer — a *másfelől* 'másik irányból' jelentésű határozószó: 166:5 „t ime m#nal eg\$bk\$ttvc alnacvala eggic \$ f\$lv l a folonac [p] marńan t mańic mas f\$lv l a fvlonac mas marńan” (et ecce, quasi duo alii stabant; unus hinc super ripam fluminis, et alius inde ex altera ripa fluminis).

mindenfelől

A *mindenfelől* 'minden helyről, irányból' jelentésű összetett határozószó kétszer fordul elő: 48:6 „t m#den f\$lv l Áatoroc fġgg\$zt\$tt\$ń, vala \$g zinvu\$ć” (Et pendebant ex omni parte tentiria aërii coloeis et carbasini).

valahova

A *valahova* összetett névmási határozószó háromszor szerepel a kódex szövegében helyviszonyt kifejezve: 18:16 „t valahoua b\$m#t\$ń,” (*Ubicumque ingressi sunt*).

valahol

Szintén háromszor fordul elő a *valahol* — ugyancsak — összetett határozószó: 202 „Valahol k\$deg \$ k\$ t igec egb\$ egg\$ńvlu# v\$tt\$ t\$ndn\$ć” (*Ubicunque autem hęc duo verba iuncta ponuntur*)

téstova

Kétszer szerepel a kódex szövegében a *té* és a *tova* határozószók összetételéből létrejött *téstova* helyviszonyt kifejező határozószó: 168:8 „t teńtousa iaratta” (et deambulatem).

B) Időhatározósók

azelőtt

Az *azelőtt* mutató névmási határozósó ötször fordul elő vizsgált korpuszunkban időviszonyt kifejezve: 4:11 „t ivtt\$! annxphxz kit *az \$lvt n#* tuc vala” (et veneris ad populum, quem *antea* nesciebas).

azonközbe

Ötször fordul elő az *azonközbe* névutós mutató névmás időhatározósóvá összeforrott alakja: 180 „E tahat \$z n\$u\$e alat mondatic Iuda Ihšlm Benjamin Daidnac haza t *azon kvzb\$* Iacob” (Iuda, Ierusalem, Benjamin, domus David et *interdum* Iacob).

azután

Összesen négy előfordulásából háromban még különírva fordul elő az *azután* határozósó *az* névmási előtagja és az *után* névutói utótagja, ennek ellenére azonban jelentésének összeforrottsága miatt határozósónak tekinthetjük mind a négy esetet: 151:1 „En Dani\$! *az ut#* mell\$! \$lvzer latt#uala” (Ego Daniel *post id*, quod videram in principio).

azok után

Határozósó jellegű az *az* mutató névmás többes számú alakja és az *után* névutó által alkotott szerkezet két előfordulása, amely a birtokos szerkezetnél már továbbfejlődött állapotot mutat: 41:5 „Es b xŃm\$ř\$nditxc a mađvn vk\$! \$lfvtnioc m#n\$txc *azoc vtan* batron” (Cumque cognoveritis fugere eos, ite *post illos* securi).

ennek utána

Az *ezután* szerkezet morfológiai variánsának tekinthető *ennek utána* szerkezet mindösszesen egyszer fordul elő a kódex szövegében: 87:10 „*Enn, vt#na a harmadic kar#lattatikuala*” (*Post hunc tertius illuditur*).

ezek után

Határozószó jellegű az *ez* mutató névmás többes számú alakja és az *után* névutó által alkotott szerkezet nyolc előfordulása, amely a birtokos szerkezetnél már továbbfejlődött állapotot mutat: 105:38 „*Ezec utan fvlvñ lattatot t \$mbereck\$lnaiañkodot*” (*Post hęc in terris visus est, et cum hominibus conversatus est*).

ezután

Az *ezután* 'ettől kezdve, mostantól fogva' jelentésű összetett határozószó 12-szer fordul elő a kódex szövegében: 150:19 „*Ez ut# akarec z\$rlm\$ñt tudakoznom a neg\$đ vadrol*” (*Post hoc volui diligenter discere de bestia quarta*).

midőn

A *mi* vonatkozó névmás és az *idő* főnév *-n* határozóragos alakjából forrt össze a *midőn* 'mikor' jelentésű határozószó, mely 65 esetben fordul elő a kódex szövegében időviszonyt kifejezve: 5:14 „*Midvn xt\$ln, id\$i\$ l\$nd ivy id\$ t xg\$lkx,\$r\$st*” (*Quando hora vescendi fuerit, veni huc et comede panem*).

mielőtt

Kötőszói funkciójú a *mi* névmási előtagú és az *előtt* névutói utótagú összetett határozószó 10 kódexbeli előfordulásában: 279:2 „*EGb\$ ivu\$tec egb\$ gîl\$kezi\$tec [ivu\$tec] nem z\$rlm\$ñs [nep] n\$mez\$ (2) mi \$lvt zîllvn \$ latas*” (*Convenite, congregamini, gens non amabilis, priusque pariat iussio*).

minden

A ma nem használatos 'mindenkor, mindig' jelentésű *mindenha* határozószó egyszer fordul elő a vizsgált szövegben: 234 „Vg# az IdumeoŃoc *mendenha* f\$,eg\$teŃec voltac az IŃšlitaknac” (ita Idumci *semper* inimici fuerunt Israelitis).

minem

A *mi* névmás és a *nem* tagadószó összetételéből alakult *minem* 'sohasem' jelentésű határozószó 13-szor szerepel csak időviszony kifejezésére: 254:7 „Minem ŒngeztŒtŒtic meg iŒntŒn vrvkn, ŒzeribŒn” (*Numquid* placari potest Dominus in millibus arietum).

miután

A *mi* névmás és az *után* névutó összeforrásából keletkezett *miután* határozószó 10-szer fordul elő a kódex szövegében: 59:6 „Es *miutan* kiral bvu ´ ituolna m#da nŒki” (*Dixitque* ei rex, *postquam* vinum biberat abundanter).

tahát

A *tahát* (tehát) a kódex szövegében viszonylag gyakori időhatározószó, melynek jelentése 'akkor, éppen akkor'. Összesen 68-szor fordul elő a vizsgált szövegben: 15:1 „*Tahat* halu# ŒrekŒt IŒsln, fiay kic lakoznac vala Iudanac fvledebŒn igen mxgtŒlŒmxn, v orcaiatol” (*Tunc* audientes hęc filii Israel, qui habitabant in terra Iuda, timuerunt valde a facie eius)

valaha

Kétszer fordul elő a *valaha* szintén összetett határozószó: 9:7 „t valaha eggic a maŒniknac ŒngŒduala” (ut si *quando* alter alteri suo iuri cedebat).

C) Elvontabb körülményre utaló határozószók***afelett***

Kétszer fordul elő 'a szóban fordó dolog, fogalom miatt' jelentésű *afelett* határozószó: 162:8 „*A felet* v iŒntŒnekŒt t balua,okat t ara,nac t ŒzuŒtnŒc dragalatus Œde,it fogu# vizi egiptomba” (*Insuper* et deos eorum, et sculptilia, vasa quoque pretiosa auri et argenti captiva ducet in Aegyptum).

annak felette

Az afelett határozószó annak felette morfematikai alakváltozata négyszer fordul elő: 34:10 „*Annac fxlxtt\$ \$hN'xg* es megfoglalta vk\$*t*” (*Insuper* etiam famas invasit eos).

aszerint

Kétszer fordul elő az *a* névmási előtagú és a *szertint* névutói utótagú *aszerint* összetett határozószó, melynek jelentése 'a szóban forgó dolog, körülmény, helyzet szerint': 269 „Mell\$*t* meg \$*rtuen* a\$*l* *a zer#t* hog irgalmaN'Nagot kvu\$*tet* vrtol mond” (Quod intelligens apostolus *secundum id*, quod misericordiamest consecutus a Domini, ait).

azonképpen

Tízszor fordul elő kódexünkben az azon névmási előtagú és a korszakunkban még inkább névutónak tekinthető *képpen* utatótagú összetett határozószó: 87:13 „Es ig \$ mxghaluan a n\$g\$*t* buN'eiánakvala az#kepp\$*n* getxru xn ” (Et hoc ita defuncto, quartum vexabant *similiter* torquentes).

eképpen

Egy esetben fordul elő az *eképpen* határozószóként: 92:31 „Es \$*z* valobizo, \$*kxppxn* mxn\$ ki \$uilagbol” (Et iste quidem *hoc modo* vita decessit).

esmeg

Az *es* simuló nyomatékosító szónak és a *meg* határozószónak az összetételéből keletkezett *esmeg* összetett határozószó összesen 18-szor fordul elő a kódex szövegében: 2:14 „Azert v zauoc xN'mxg fel \$m\$lu# k\$zdxn, N'ir,oc” (Elevata *igitur* voce, rursum flere c'sperunt).

miképpen

A *mi* névmási előtagú és a korszakunkban még inkább névutónak tekinthető *képpen* utatótagú összetett határozószó összesen 27-szer fordul elő: 65:6 „Mxrt mikxpp\$ñ z\$nu\$dh\$txm \$ñ nxp\$mn\$ç halalat t megvldvcl\$txt” (*Quomodo enim potero sustinere necem et interfectionem populi mei?*).

mindenek felett

A 'mindennél nagyobb mértékben, leginkább' jelentésű *mindenek felett* határozószó négyszer fordul elő a Bécsi Kódexben: 161:2 „t a neg\$dkazdagŃagockal *medenec felet* igen megkazdagoltatic” (*et quartus ditabitur opibus nimiis super omnes*).

miszerint

Hétszer fordul elő a *mi* névmási előtagú és a *szerint* névutói utótagú összetett határozószó, melynek jelentése 'amint, ahogy': 99:2 „my zxr#t iruan vadnac MoyŃxŃñ\$ç tvruxnxb\$ñ” (*secundum quć scripta sunt in lege Moysi*).

némiképpen

Egyszer fordul elő a kódexben a *némiképpen* összetett határozószó: 266 „LaŃŃad mel m\$rez zo t *nemikepp\$ñ* karomlate” (*Vides, quam temeraria vox sit et quodammodo balaphemantis*).

semmiképpen

Hatszor fordul elő a kódexben a *semmi* általános névmási előtag és a *képpen* névutó kapcsolatából létrejött *semmiképpen* határozószó: 50:19 „hog VaŃti Ń#mmikxpp\$ñ touabba b b\$ nx m#nen a kiralhoz” (*ut nequaquam ultra Vasthi ingrediatur ad regem*).

III. 6. A határozószói személyes névmások készlete

A névmási határozószók kategóriáján belül van egy pontosan körülhatárolható alcsoport a *tőlem, alattam*-féle ún. "személyragos határozószóké", amely a többtől több szempontból különbözik. Kialakulásukat, morfológiai felépítésüket tekintve ezek is határozószók: ragos főnevek személyraggal megszilárdult alakjai. Ha viszont a nyelvi rendszerben elfoglalt helyüket tekintjük, azt látjuk, hogy a személyes névmás paradigmáját alkotják, annak kiegészült alakjai, tehát egyúttal személyes névmások is. Vagyis kereszteződő szófaji alcsoport. Mivel e kategória elemeit vizsgálva az tapasztalható, hogy a névmásrendszer szempontjai erősebben érvényesülnek, így tárgyalásukat D. MÁTAI, kiemeli a határozószók kategóriájából és célszerűbbnek tartja a névmások között tárgyalni (1992b: 205). D. MÁTAI álláspontját elfogadva emeltem és is ki a határozószói személyes névmásokat a határozószók csoportjából, s tárgyalom külön fejezetben a Bécsi Kódexben előforduló — a határozói viszony kifejezésére szolgáló — ilyen típusú nyelvi elemeket.

III. 6. 1. A főnévi határozóragokkal korreláló határozószói személyes névmások

belől

A *belől* határozószói személyes névmás összesen 21-szer fordul elő a kódex szövegében, kétszer helyviszonyt 230:9 „Mik#t a buza meg tvr\$tic a roŃtaban t kvu\$qk\$ n# \$Ńic \$l v b\$/vllv fvldr\$” (sicut contutitur triticum in cribro, et non cadet lapillus super terram), 19-szer pedig egyéb elvont határozói körülményviszonyt kifejezve: 136:9 „t v b\$/vllv elt\$tt\$ticvala menden t\$Ńt” (et ex ea vescebatur omnis caro).

benne

A *-ban/-ben* raggal párhuzamba állítható *benne* határozószói személyes névmás összesen 103-szor fordul elő, valamennyi esetben helyhatározói szerepben: 222:11 „Hazakat negzegv kvu\$! raktoc t n# lakoztoc v b\$nnec” (domos quadro lapide edificatibis, et non habitabitis *in eis*).

belé

A *-ból/-ből, -ban/-ben -ba/-be* ragokkal korreláló határozószói személyes névmások csoportjából a lativusi *belé* fordul elő a legkevesebbszer: 15-ször, funkcióját tekintve 8-szor helyviszonyt kifejezve: 220:10 „Er\$z\$Nec tq b\$letec halalt” (Misi *in vos* mortem), 7szer pedig aszemantikus vonzatként: 134:95 „mert hitt\$N\$C vb\$le t kiralnac igeiet megvaltoztattac” (qui crederunt *in eum*, et verbum regis immutaverunt).

róla

A *-ról/-ről* raggal korreláló *róla* határozószói személyes névmás 13-szor fordul elő, 5-ször helyhatározó szerepben: 188:13 „t v n# zabadeithat meg t\$tvk\$!t Ném odhańńa meg a kv\$!\$!t tq rollatoc” (et ipse non poterit sanare vos, nec solvere poterit *a vobis* vinculum), 8-szor pedig aszemantikus vonzatként 183:13 „t \$n rollam \$! f\$!\$dkezievala vgmond vr” (et mei obliviscebatur, dicit Dominus).

rajta

A *rajta* határozószói személyes névmás 27-szer fordul elő helyhatározóként 7-szer: 249:13 „Meg oztuan t b\$menn\$C a kapun t kimenn\$C [v] v raita” (divident, et transibunt poetam, et ingredientur *per eam*), egyéb körülményviszony kifejezésére 9-szer, például okhatározóként: 194:5 „mert Nirt v raita vnepe” (quia luxit *super eum* populus eius), 11-szer pedig ayzemantikus vonzatként: 207:17 „t ne vralkogganac n\$mz\$!tec vraitoc” (ut dominantur *eis* nationes).

reá

A *róla, rajta, reá*, határozószói személyes névmáscsoport elemei közül a *reá* szerepel leggyakrabban a kódex szövegében. Helyviszony kifejezésére összesen 21-szer: 290:23 „t lezalnac louac t v reia \$llvc” (et descendit equi et ascensores eorum), aszemantikus vonzatként pedig 54-szer: 230:10 „N# kvz\$leit \$l t nem iv ma reianc gonoz” (Non appropinquabit, et non veniet *super nos* malum).

tőlem

A *-tól/-től* raggal párhuzamba állítható *tőlem* határozószói személyes névmás 79-szer fordul elő, melyből 25 esetben elsősorban valakitől, valamitől való távolodást kifejező helyhatározói funkcióban szerepel: 36:11 „hog artatlan m#nen \$l vtllv” (ut immunis *ab eo* transeat), 22-szer egyéb elvont körülményviszony kifejezésére szolgál: 271:13 „t v\$zt\$gl\$z a k\$getl\$ñ tvllv igazbat megmaruan” (et taces deverante impio iustiosem se), viszonylag nagy számban pedig, összesen 32-szer aszemantikus vonzatként: 246 „t ug tanollatoc \$n tvll\$m mert k\$ges vagoc t zlu\$! alazatus” (Discite *a me*, quia mitis sum et humilis corde).

nálad

A *nálam* határozószói személyes névmás összesen 7-szer fordul elő, funkciója 6 esetben helyhatározói: 135:99 „I\$len\$negek\$ t quakat tvt \$n nalam a fel\$nege i\$nt\$ñ” (Signa et mirabilia fecit *apud me* Deus excelsus), egy esetben pedig egyéb körülményviszonyt kifejezve hasonlító határozóként: 171:39 „Es valobizo, azt nem foghatoc meg mert \$rv\$nb vala nalonkna!” (Et illum quidem non quivimus comprehendere, quia fortior *nobis* erat).

hozzá

A *-hoz/-hez/-höz* raggal korreláló *hozzá* határozószói személyes névmás 62-szer fordul elő a kódex szövegében, melyből 41-szer helyviszonyt fejez ki a vizsgált elem: 59:4 „hog ivy \$n hoziam ma a v\$ndxg\$negb\$” (et venias *ad me* hodie), 21-

szer pedig aszemantikus vonzatként: 99:1 „m'x'l'št bšzxllšt vala mąhozianac t mą birainchoz” (quod locutus est *ad nos*, et ad iudicies nostros).

vele

A *vele* határozószói személyes névmás 68-szor szerepel a Bécsi Kódex szövegében, nagyobb részben, összesen 44 esetben egyéb elvont körülményviszonyt kifejezve, például társhatározó:

2:15 „Ime te rokonod mxgfordolt v nxpxhez t v ińtšnihxz t v ińtšnihxz te m#šl v v\$İ\$” (En reversa est cognata tua ad populum suum, et ad deos suos, vade *cum ea*), vagy eszközhatározó: 216:3 „t \$lu\$ztec birat v kvz\$špibvl t v menden f\$đ\$łmit megvlvm vu\$le vgmond vr” (et disperdam iudicem de medio eius, et omnes principes euis interficiam *cum eo*, dicit Dominus), 24-szer pedig aszemantikus vonzatként: 49:13 kic kirali zokańbol m#denkor v\$İ\$ xgg\$ńvln, vala (qui ex more regio semper *ei* adhaerebant).

érte

A legkevesebbszer, összesen 5-ször szerepel a kódexben az -ért raggal párhuzamba állítható érte határozószói személyes névmás, mely valamennyi előfordulásában egyéb körülményviszonyt fejez ki. Funkciója ok-, valamint célhatározói: 157:19 „N\$ keńńšl ten# ert\$đ mą ińtšnvc Mert te n\$u\$đ hiuattatot \$ varońon t tenep\$den” (ne moreris *propter temetipsum*, Deus meus, quia nomen tuum invocatum est super civitatum et super populum tuum), 241:12 „Mert tudom \$n hog \$n ert\$đm vagon tą raitatoc \$ nag v\$z” (quoniam propter me tempestas hęc grandis venit super vos).

neki

A leggyakoribb raggal korreláló határozószói személyes névmás a neki, amely 431-szer fordul összesen a vizsgált szövegben. Előfordulásának e nagy arányszáma abból adódik, hogy az összes előfordulás 71,5%-ban, vagyis 308 esetben aszemantikus vonzatként, legtöbbször a szövegben igen gyakran szereplő

mond és *ad* ige mellett: 193:14 „Aggad *n\$kie* vram mit ac *n\$kie* Ag *n\$kie* meh\$*t* fiaknalkl t meg azo \$mlvk\$*t*” (Da *eis*, Domine. Quid dabis *eis*? Da *eis* vulvam sine liberis, et ubera arentia). Ezen kívül 102 esetben pedig a *-nak/-nek* rag alapvető részeshatározói funkciójának megfelelően részeshatározóként szerepel: 117:5 „Es zerze *n\$kie* kiral[t] eled\$*lt* egmenden nap# vn etk\$*ibvl* t a borbol” (Et constituit *eis* rex annonam per singulos dies de cibus suis), míg a fennmaradó esetben vagy dativus possessivusként: 204:18 „mert ninq v *n\$kie* v eled\$*lec*” (Quia non est pasqua *eis*), vagy dativus ethicusként: 255:1 „IAy \$*nn\$*kem” (Vé *mihi*), vagy pedig 'hozzá' jelentésben helyhatározóként funkcionál: 14:6 „ivy *mqn\$kvnc* beke\$*neges* vr” (Veni *nobis* pacificus dominus).

III. 6. 2. A névutókkal korreláló határozószerkezetű személyes névmások

alatt

Az *alatt* szóalak határozószerkezetű személyes névmásként összesen 5 esetben szerepel a vizsgált szövegben, funkciója helyhatározói: 136:9 „*t* *alatta* lakoznacvala lelke\$*nc* t barmoc” (*subter eam* habitabant animalia et bestia).

alá

Az *alá* egyszer fordul elő vizsgált szövegünkben határozószerkezetű személyes névmásként, ebben az esetben funkciója elvontabb helyviszony kifejezése: 235:7 „Kic te v\$*l*\$d ezn\$*c* vala v\$*tn*\$*c* l\$*n*\$*l*ked\$*tek*\$*t* te *alad*” (qui comedunt tecum, ponent insidias *subter* te).

által

Az *által* szóalak határozószerkezetű személyes névmásként való előfordulását nem említi *A magyar nyelv történeti nyelvtana* vonatkozó fejezetében G. Varga Györgyi (1992: 471-475) sem a névutók egyenkénti felsorolásánál, sem pedig a kialakulóban lévő határozószerkezetű személyes névmások csoportjában, noha a Bécsi

Kódexben két adatot is találhatunk az *által* ilyen típusú előfordulására: 134:94 „t ũznŒc illatta n# m#tvala v *altalloc*” (et odor ignis non transisset *per eos*). A határozószói személyes névmás funkciója mindkét esetben helyhatározói.

elébe

Háromszor fordul elő határozószói személyes névmásként az *elébe* szóalak, midhárom esetben helyviszonyt kifejezve: 296:3 „t mas angal meg#vala ki v *ŒŒibŒ*” (et Angelus alius egrediebatur *in occursum eius*).

ellen

A névutókkal korreláló határozószói személyes névmások közül az *ellene* összesen 31 előfordulásával a leggyakoribb. Funkcióját tekintve is ez a legváltozatosabb, három esetben eredeti helyviszony kifejezésére szolgál: 160:16 „ki aluala *Œn ŒllŒnem*” (qui stabat *contra me*), 15 esetben elvont határozói viszonyt fejez ki: 151:4 „t minden vadac n# alhatanac v *ŒllŒne*” (et omnes bestię non poterant resistere ei), további 13 esetben pedig a határozószói személyes névmás aszemantikus vonzat: 165:40 „Es a megzerzet ądvkbŒn viu v*ŒllŒne* DelzŒgnŒc kirala” (Et in tempore p̄finito p̄sliabitur adversus eum rex austri).

előtt

Az *előtt* szóalak 9-szer fordul elő a Bécsi Kódex szövegében határozószói személyes névmásként, valamennyi esetben helyviszonyt kifejezve: 65:4 „Es az felkŒluen [par#qola] alla v *Œlvtv*” (illaque consurgens stetit *ante eum*).

körüle~környüle

Vizsgált szövegünkben négyszer fordul elő a *körüle~környüle* határozószói személyes névmás, mind a négy esetben 'valaki(k) körül' jelentésben helyhatározói szerepben: 296:5 Es Œn lezec vnŒki ũzŒs kv fal v *kvr, vlv* vgmond vr” (Et ego ero ei, ait Dominus, murus ignis *in circuitu*).

közepett

Vizsgált kódexünk szövegében 21 példát találunk a *közepett* névutóval párhuzamba állítható *közepette* határozószói személyes névmásra. Ezt a határozószói személyes névmást hozza példaként G. VARGA, amikor olyan névutó → határozószói személyes névmás irányú kezdeményezésre hoz példát, amely folytatás nélkül maradt (1992: 475). Azzal egyetértek, hogy e határozószói személyes névmás ma már nem használatos, azzal azonban, hogy a *közepette* határozószói személyes névmás csak kezdemény lenne korszakunkban az adtok mennyisége és rendszerszerűsége alapján nem értek egyet. A szóalak határozószói személyes névmásként 21-szer fordul elő a kódex szövegében, s bár a teljes paradigmáját nem tudjuk adatolni a kódex szövegében az egyes szám első személyű *én közepettem* adaton kívül mindkét számban mindegyik személyre van példa: 197:9 „*te kvz\$pett\$d*”, 219:9 „*v kvz\$pette*”, 171:50 „*mq kvz\$pettvnc*”, 288:6 „*tq kvz\$pxtt\$tec*”, 171:48 „*v kvz\$pettec*”. A határozószói személyes névmás funkciója valamennyi példában helyhatározói: 223:17 „mert által megec *te kvz\$pett\$d vgm#d vr*” (quia pertransibo *in medio tui*, dicit domus).

között

A *között* szóalak határozószói személyes névmásként hétszer fordul elő a vizsgált szövegben, valamennyi esetben partitivusi jelentésben: 289:18 „*t n# volt tq kvzvtt\$txc* ki megfordolna *vgm#d vr*” (et non fiut *in vobis*, qui reverteretur ad me, dicit Dominus).

közül

A *közül* szóalak határozószói személyes névmásként hatszor fordul elő a Bécsi Kódexben, valamennyi példában többes számban használatos, jelentése partitivusi: 190:7 „*t ninq\$ n v kvzzvllvc* ki *quvlt\$ne \$n hozi#*” (non est, qui clamet *in eis* ad me).

mellett

A *mellett* szóalak határozószói személyes névmásként egyszer fordul elő, helyviszonyt kifejezve: 225:10 „Mid\$nem vagon x et m\$ll\$tt\$d” (Numquid adhuc est *penes te?*).

miatt

A *miatt* vizsgált szövegünkben egyszer fordul elő határozószói személyes névmásként 'általá' jelentésű eszközhatározóként: 286 „Kirvl vr iŇt\$n vmiatta m#dot” (de quo Deus dixit *per eum*).

után

Az *után* határozószói személyes névmásként egyszer fordul elő a kódex szövegében, helyviszonyt kifejezve: 49:14 „t \$lvc v vt#na zoktanakuala ałni” (et *primi post eum* residere soliti erant).

A határozószói személyes névmások megoszlása a fenti adatok figyelembe vételével a következőképpen alakul a Bécsi Kódex szövegében:

	<i>alatt</i>	<i>alá</i>	<i>által</i>	<i>elébe</i>	<i>ellen</i>	<i>előtt</i>	<i>körül~ környül</i>	<i>közepett</i>	<i>között</i>	<i>mellett</i>	<i>miatt</i>	<i>után</i>
Helyhatá- rozó	5	1	2	3	3	9	4	21	-	1	-	1
Időhatá- rozó	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Egyéb elvont határozó	-	-	-	-	15	-	-	-	7	-	1	-
Aszemantikus vonzat	-	-	-	-	13	-	-	-	-	-	-	-
Összesen	5	1	2	2+1	31	9	4	21	7	1	1	1

	<i>belől</i>	<i>benne</i>	<i>belé</i>	<i>róla</i>	<i>reá</i>	<i>rajta</i>	<i>tőlem</i>	<i>nálad</i>	<i>hozzá</i>	<i>vele</i>	<i>érte</i>	<i>neki</i>
Helyhatá- rozó	2	103	8	5	21	7	25	6	41	–	–	8
Időhatá- rozó	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Egyéb elvont határozó	20	–	–	–	–	9	22	1	–	44	–	115
Aszemantikus vonzat	–	–	7	8	54	11	32	–	21	24	5	308
Összesen	22	103	15	13	75	27	79	7	62	68	5	431

III. 7. A határozói igenévvél kifejezett határozók készlete

1. A *-va/-ve*, *-ván/-vén* igenévképző eredetével kapcsolatban a szakirodalomban kétféle álláspontot találhatunk, melyeket egyaránt ismertet A. JÁSZÓ *A magyar nyelv történeti nyelvtana* összefoglaló munka vonatkozó részében, hozzátéve azonban, hogy a két felfogás közül azt tekinthetjük valószínűbbnek, amely szerint *-va/-ve*, *-ván/-vén* képzős igenevek előzményei — lévén, hogy ezek az igenevek az ugor korban keletkeztek — már igen korán, az ősmagyar korban megvoltak nyelvünkben, s mely szerint „a képzők *v*-je *Ű*-n keresztül uráli – finnugor **-m* igenévképzőre megy vissza” (A. JÁSZÓ, 1991: 344). A másik nézet szerint viszont a határozói igenév nem ugor kori, hanem a magyar nyelv külön életében keletkezett, képzőjének *v* eleme pedig azonos lenne a folyamatos melléknévi igenév *-ó/-ő* képzőjében lappangó mássalhangzóval.

2. A képző alaki sajátosságait tekintve két megjegyzést szükséges tenni: 1. a határozói igenév sajátos személyjeles alakjaival is találkozhatunk a Bécsi Kódexben összesen 31 esetben: 91:26 „d\$ a m#denhatonac k\$zxt Ném \$!\$u\$xn \$!\$m *haluam* nem tauoztatom \$!” (sed manum Omnipotentis nec vivus, nec *defunctus* effugiam), 99:5 „mert bñhvtvnc mą vronc iŃt\$`kn\$e nem \$ng\$duxnc v zauanac” (quia peccavimus Domino Deo nostro, non *obauidendo* voci ipsius); 2. a képző lehetséges *-va/-ve*, *-ván/-vén* realizációi közül — figyelmen kívül hagyva az előző pontban említett személyjeles alakokat — két példától eltekintve (21:10 „hog vt\$t az ANŃirioŃoc kvtvzuv hattakuolna” (quod illum *vinctum* Assyrii reliquissent), 100:18 „t lehorgadua iar” (et incedit *curva*) a képző *-ván/-vén* alakban fordul elő: 198:2 „aldoziatoc \$mberec boriukat imadu#” (Immolate homines, vitulos *adorentes*), 21:9 „t ig megkvtvzuxn a kvts!\$ck\$! \$lhagac vt\$t” (et sic *vinctum* restibus dimiserunt eum).

3. A határozói igenév kategória kijelölése — az alakilag egységes képző következtében — viszonylag egyszerű feladatnak tűnik. A *va/-ve*, *-ván/-vén* képzős igenév azonban az átmeneti szófajok olyan csoportját alkotja, amely

alkalmassá teszi arra, hogy egymástól eltérő szófajcsoportokhoz közelítsen, vagy átalakuljon azzá. Ez a tény pedig szükségessé teszi azt, hogy az igenévi képzővel ellátott szavakat alaposabban is szemügyre vegyük a lehetséges szófajváltás szempontjából.

A *va/-ve*, *-ván/-vén* képzővel ellátott szóalakok vizsgált korpuszunkban egyrészt a határozói igenév — névutó kategória, másrészt a határozói igenév — határozószó kategória elhatárolásának kérdését érinti. Megvizsgálva a Bécsi Kódex névutó szerepű igeneveit a LENGYEL KLÁRA által javasolt szempontok alapján (1989:181-217) a következőket állapíthatjuk meg: A kódexben a *-tól fogva*, *-tól megválva*, *-nál fogva*, *múlva/múlván* igenévi alakú szerkezetekkel kapcsolatban merül fel az a lehetőség, hogy az igenévi forma már névutóként funkcionál. Ezen alakok közül a ma egyértelműen névutói szerepet betöltő *-tól fogva* szerkezet a kódex példáiban átmeneti állapotot tükröz. A *fogva* igenévként azonban egyetlen példában sem fordul elő; négy esetben elhomályosulófélben lévő módhatározószó; leggyakrabban a *-tól ... -ig* szerkezetben nyomatékosító elemként értelmezhető, és már igen magas arányban a cselekvés kezdőpontját jelölő névutóként funkcionál. A *-tól megválva* szerkezet az elvégzett vizsgálódások alapján a Bécsi Kódex valamennyi példájában névutónak tekinthető. A *-nél fogva* szerkezet egyetlen példáját csak névutószerűnek tarthatjuk, KÁROLY SÁNDOR igenévként tekinti (KÁROLY, 1965: 187). A *múlva /múlván* szóalak pedig csak az *el* igekötővel együtt fordul elő a kódex szövegében, így ezt még igenévként minősíthetjük (KATONA, 2000: 209-21).

A határozói igenév — határozószó elhatárolásának kérdése vizsgált korpuszunkban csak a *nyilván* szóalakkal kapcsolatban vetődik fel. A szóalakat mind a hat előfordulásában azonban egyértelműen határozószónak tekinthetjük, ugyanis mind szintaktikailag, mind pedig szemantikailag a határozói jelleg vált egyeduralmukodóvá vizsgált szavunk esetében: a *nyilván* nem bővíthető *nyílik* ige szokásos bővítményével: *valamire*, továbbá igévé sem alakítható, ezenkívül jelentése is megváltozott: *nyilván* 'tisztán, világosan' lett (vö. LENGYEL, 1989:183; A. JÁSZÓ, 1992: 450-51): 92:30 „t m#da Vram ki vallaz N tudom#t nilu# tudod

te” (et dixit: Domine, qui habes sanctam scientiam, *manifeste* tu scis), 264 „Iriad meg \$ lataŃt ,*iluan* BuxuŃra” (Scribe visa *aperte* in Buxo), 319 „Iacobot Z\$řt\$Ńm EŃawot k\$deg gŃlvlt\$Ńm ioll\$Ńt ,*ilu*# i\$Ńlen volna a megmondottaknac mŃu\$Ńked\$tebvl” (Dilexi Iacob, Esau autem odio habui. Quamvis ex operibus memoratorum), 320 „MALachyas ,*iluan* t mend# Áphetaknac vt#na IŃšln, \$lu\$teŃnervl t poganoknac hiuaŃnokrol Áphetalt mondu#” (Malachias *aperte* et in fine omnium prophetarum dicit de abiectioe Israel et vocatione gentium).

Határozósó jelleget pedig tovább erősíti az a tény, hogy két esetben a *való* igenévvel együtt fordul elő: 63:6 „Es eŃter m#da \$mq m#tvl gonozb titkon valo t *niluan* valo \$ll\$ŃnŃeg`c \$z Aman” (Dixitque Esther: Hostis et inimicus noster pessimus iste est Aman), 314:1 „AZ napon lez# ,*iluan* valo forras Daud hazanac t Ihšlm lakozoynac bŃnn\$ç t fertez\$teŃŃegn\$ç meg moŃaŃara” (In die illa erit fons *patens* domui David, et habitantibus Ierusalem in ablutionem peccatoris, et menstruató), melynek sajátossága, hogy „jelzői értékű határozónak a jelzett szóhoz való (!) kapcsolására szolgál, ezzel mintegy a jelzői funkcióra alkalmasítva a határozóragos vagy névutós névszót, illetőleg a határozósót” (KÁROLY, 1965: 100). Az ilyen típusú szerkezetekben tehát elő sem fordulhat határozói igenév.

4. A *-va/-ve, -ván/-vén* képzős határozói igenevünk — ahogy azt neve is sugallja — határozói szerepet tölt be mondatban. Speciális szerepe a létige melletti állapothatározó. Az e típusba tartozó igeneveket sajátos helyzetük miatt KÁROLY SÁNDOR említett munkájában az „állapotjelző igenevek állítmányként” típusba sorolja (1965: 160), *A magyar nyelv történeti nyelvtana* összefoglaló munkában A. JÁSZÓ pedig létige melletti állapothatározónak tekinti ezeket az igeneveket (1992: 447).

Időhatározó: 74:10 „Es quvlten, vrhoz t azoc quvltuxn kiq\$Ńxd forras n\$u\$Ńkxdxc nag fo'loba” (Clamaveruntque ad Deum; et illis *vociferantibus*, fons parvus crevit in fluvium maximum), 146:15 „A ferfiac k\$deg meg\$řtueiec kiralt mondanac n\$ki” (Viri autem illi, *intelligentes* regem, dixerunt ei), 213 „ki es

vtrombitaiaual eg menden napokon enekel *oktatu# t taneituan eghazb#*” (qui etiam tuba sua clangit per singulos dies *erudiens et docens* in ecclesia),

Egyéb határozók: Módhatározó: 22:14 „mend #n xp v orcaiaara \$Nec vrat *ymadu#*” (omnis populus cecidit in faciem *adorantes* Dominum), 128:24 „Es iarnacvala a langnac kvz\$pi bó *diqeru# iNt\$nt t meg aldu#* vrat” (Et ambulabant in medio flammá, *laudantes* Deum et *benedicentes* Domino), 303:8 „Es lvn vrnac igei\$ ZachariaNhoz *monduan*” (Et factum est verbum Domini ad Zacharian, *dicens*),

Okhatározó: 41:8 „Kit *latu#* a kxmx c futamanac olof\$rn\$Nn, hailakaba” (Quod *videntes* exploratores, ad tabernaculum Holofernus cucurrerunt), 172:57 „Ig\$ n teztec vala IN\$ l fiainac t azoc *felu#* zolnacvala t\$ n \$ktec” (sic faciebatis filiabus Israel, et illé *timentes* loquebantur vobis), 268 „Ezek\$ t k\$ deg b\$ zelli n# *tudu# iNt\$nn\$ c erh\$ t\$ t\$ n [b\$ zedit] itel\$ tit*” (Héc autem loquitur *nesciens* iudicia Dei investigabilia),

Állapothatározó: 26:5 „kib\$ n vlaniual lakozikuala *b\$ r\$ k\$ zkeduxn*” (in quo cum puellis suis clausa *morabatur*), 128:25 „*Alu# k\$ 1* Azarias ig imadkozec” (*Stans* autem Azarias oravit sic), 34:7 „Az es *tuduan* vag# mxll\$ t n\$ ki par# qoltal ivni” (nec illud *ignoratur*, quod ei iusseris evenire).

Funkció	-va/-ve -ván/-vén képzős igenevek
Helyhatározó	–
Időhatározó	179
Egyéb elvont határozó	403
Aszemantikus vonzat	–
Összesen	582

III. 8. A főnévi igenéssel kifejezett határozók készlete

1. A *-ni* képzős igenevünk gerundiumi eredetű, azaz határozóragos igenév. Az igenévképző és a rag kapcsolata idővel azonban elhomályosult, vagyis az igenévképző és a rag kapcsolatából új, egységes igenévképző lett. Az igenév struktúrájában ennek megfelelően átértékelődés történt. A *-ni* képzős igenév tehát egy uráli – finnugor **-n* képzős *nomen actionis* **-ŋ* lativusragos alakjából magyarázható (A. JÁSZÓ, 1991: 339-40).

2. A főnévi igenév képzője eredetileg a teljes tőhöz járult, később azonban kialakult a mai nyelvre is jellemző állapot, azaz a képző az alapszónak hol a teljes, hol pedig a csonka tövéhez járul: 46:22 „Es lvn \$zec vtan m#d #n#p a gvzvd\$lm vtan ivuv Islmb\$ vrat ymadni” (Et factum est post hęc, omnis populus post victoriam venit in Ierusalem *adorare* Dominum), 6:4 „Mađvn ke1 mxn\$nd \$l al#ni i\$gxzdmxg ah\$lt kib\$#n \$l aloz#” (Quando autem ierit *ad dormiendum*, nota locum, in quo dormiat).

A főnévi igenév *-ni* képzőjének alaki realizációja igen változatos. A Bécsi Kódexben a határozói viszonyt kifejező igenevek esetében a képző az alábbi változatokban jelenik meg: *-ni*: 237:21 „Es felmenn\$#c a zabadeitoc Syonnac heger\$ megitelni E#awnac heget” (Et ascendent salvatores in montem Sion, *iudicare* montem Esau), *-nni*: 90:18 „kxnz#reit\$#tikuala dizno hu#nt xnni” (compellebatur carnem porciam *manducare*), *-nya*: 48:8 „t n#m vala ki [n] a nem akarokat in,a kxzereit\$#n#” (Nec erat, qui nolentes cogeret *ad bibendum*).

A főnévi igenévnek a határozói igenévhez hasonlóan jellegzetes sajátossága az, hogy személyjeleket vehet fel pl.: 35:17 „Es mert i#nt\$#n megharagut azokra \$r\$zt\$#t\$#m \$n \$zek\$#t meghird\$#tn# te n\$#kxd” (Et quoniam iratus est illis Deus, hęc ipsa missa sum *nuntiare* tibi), 86:5 „Kib\$#n mikoron hozia getr\$#t\$#tn#xc xg\$#bi #,okual vzu#v xg\$#mb\$ egma#nt onzollakuala \$rv#n#n\$#n mxghal#nioc” (in qua cum diu cruciaretur, ceteri una cum matre invicem se hortabantur *mori* fortiter).

A határozói viszonyt kifejező főnévi igenevek körében a személyjeltelen és a személyjeles igenevek arány 43:55 a Bécsi Kódex szövegében.

3. A főnévi igenevet mint a határozói viszony kifejezésének egy lehetséges eszközét nem érinti a kifejezőeszközök elhatárolásának kérdése.

Kérdés vetődik fel azonban azzal kapcsolatban, hogy miként értékeljük a kettős tárgyas és a kettős alanyos szerkezetekben előforduló igeneveket. Az igenév ilyen típusú előfordulásait a kettős alany, illetve tárgy létezését valló grammatikák a szerkezetek nevének megfelelően alanyként, illetve tárgyként értelmezik. Ezeknek a szerkezetnek az igeneve eredetileg azonban állapothatározó volt, s így „tulajdonképpen állapothatározói igeneves szerkezeteknek is nevezhetnénk ezeket a típusokat” (A. JÁSZÓ, 1992: 418). Az igenév alanyként, illetve állítmányként való értelmezése ezekben a szerkezetekben LENGYEL KLÁRA szerint jó néhány problémát vetett fel napjaink nyelvi anyagának elemzése során is. „Ellentétbe került például azzal az állítással, mely szerint két, grammatikailag egymástól független, azonos szerepű mondatrész nem csatlakozhat azonos alaptaghoz. Szembetűnő az is, hogy a főnévi igenév e szerkezettípusban nem vehet föl személyragot: **Én sápadnom látszom*; **Te sápadnod látszol* stb.; márpedig az alanyi szerepű főnévi igenevet személyragozhatjuk: *Szerencsés dolog volt odamennem/odamenned/odamennie* stb.; *Kész csoda lesz bejutnom /bejutnod/bejutnia* stb. a koncertre. Mindezek pedig azt sejtetik, hogy a főnévi igenév ezekben a szerkezetekben nem alany, hanem határozó” (LENGYEL, 2000: 227). Az igenév határozói funkcióit bemutató következő pontban ezek figyelembe vételével tehát állapothatározóként fogom számon tartani ezeket a *lát* ige mellett előforduló igeneveket. A *hagy*, *enged* igék mellett előforduló igeneveket azonban LENGYEL KLÁRA nyomán aszemantikus vonzatnak tekintem (LENGYEL, 2000: 228).

4. A Bécsi Kódexben előforduló főnévi igenevek közül 96 olyat találunk, amelynek funkciója a mondatban valamilyen határozói mondatrész kifejezése. A határozói viszonyt kifejező igeneveket két csoportra oszthatjuk nagyobb részük az egyéb elvont határozók rendszerébe sorolható, míg kisebb részük aszemantikus vonzatnak tekinthető.

Egyéb elvont határozók: Célhatározó: 41:3 „hog akxmxç \$lfuŃŃanac v f\$ied\$lm\$ç\$ç felkvlt\$niec viadalra” (ut fugiant ad principem suum *excitandum* ad pugnam), 99:22 „Es \$lm#t`c vtvllv egm#denŁc v zauxn, gonoz \$rt\$lmxb\$ mqu\$lkxdni id\$gxn iŃt\$nxkn,” (et abivimus unusquisque in sensum cordis nostri maligni, *operari* diis alienis), 154:3 „Es v\$tem \$n orcamat \$n vram iŃt\$nemhez kern# t onzollan# bvitvkb\$Ń Ńakban t hamuban” (Et posui faciem meam ad Dominum Deum meum *rogare et deprecari* in ieiuniis, sacco et cinere), 318:19 „kic fel nem men\$ndn\$ç hailakoknac inn\$çpet zolgalnioc” (quç non ascenderint *ad celebrandam* festivitatem tabernaculorum),

Állapothatározó: 65:5 „t \$n kxrçŃem nem lattatic vn\$ki \$ll\$Ń valonac *lenni*” (deprecatio mea non ei videtur *esse* contraria), 67:16 „Ńidoknac ke1 lattatot vy vilagoŃŃag *tamadni*” (Iudçis autem nova lux *oriri* visa est), 238 „hog ne lattatnec hamiŃŃat *\$dikalni*” (ne falsa videretur *prçdicare*),

Aszemantikus vonzat: 86:2 „kxzc vag#ç inkab *mçghaln#c*” (parati sumus *mori*), 89:29 „d\$ te aŃadfiayual melto lçg halalt *fogadnod*” (sed dignus fratribus tuis effectus particeps, *suscipe* mortem), 245 „a nep\$çt kenzeretittec vala balua, imadaŃra *menny*” (*ad* idola *colenda* compulerant), 39:20 „Es n# hagot vr \$nge° vzolgalo la,at *mçgfertçzt\$çn#*” (et non permisit me Dominus ancillam suam *coinquinari*).

Funkció	-ni képzős igenév
Helyhatározó	–
Időhatározó	–
Egyéb elvont határozó	50
Aszemantikus vonzat	48
Összesen	98

IV. Összefoglalás

1. Dolgozatomban a határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatikai eszközöket, ezen belül is a *Ř* ragos névszókat, ragos névszókat, névutós névszókat, határozószókat, határozószói személyes névmásokat, *-va/-ve*, *-ván/-vén* képzős igeneveket és a *-ni* képzős igeneveket vizsgáltam a Bécsi Kódex szövegében szófajtani, alaktani, funkcionális és kvantitatív szempontokat érvényesítve.

2. A kódex szövegében előforduló határozók vizsgálata szükségszerűen magával hozta azt, hogy az egyes kifejezőeszközök elhatárolásának kérdésével is foglalkozni kell, hiszen a nyelv története során egyrészt határozóink alaki fejlődésében bizonyos körforgás tapasztalhatunk, másrészt a viszonyító eszközök létrehozásában lehetséges szófajoknak csak egy része mutat állandóságot más részük viszont az évszázadok során átértékelődik.

2. 1. Egyértelműen ragként viselkedik kódexünk alapján a primer ragok funkcionális módosulásával keletkezett: *-l*, *-ul/-ül*; *-n* (*-on/-en/-ön*; *-an/-en*); *-vá/-vé*, *-(s)t*, a raghalmozással keletkezett: *-ént*, *-ig(-lan/-len)*, ugyanakkor a *-stul/-stül* tartalmas szóhoz kapcsolódva nem fordul elő, csak névmási határozószók létrehozásában vesz részt. Névutók raggá válásával keletkezett ragok közül korszakunkban egyértelműen ragként funkcionál: a *-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ból/-ből*, az *-ért*, a *-hoz/-hez/-höz*, a *-nak/nek*, a *-nál/-nél*, a *-ról/-ről*, *-ra/-re*, a *-tól/-től* és a *-val/-vel* elem, a *-ként* azonban a *-stul/-stül* elemhez hasonlóan csak névmási határozószók létrehozásában vesz részt.

2. 2. A névutók kategóriája egyrészt a névutó – rag elhatárolásának kérdését veti fel, másrészt a határozói igenév – névutó problémáját, harmadrészt pedig a ragos névszó – névutó problémáját.

Ezek figyelembe vételével megállapíthatjuk, hogy a korszakunkban a raggá válás folyamatában lévő *képpen; koron ~ -kor; szerén (-szer)* elemek a kódex szövegében előforduló esetekben még inkább névutói sajátosságokat mutatnak, ezért a *képpen; koron (~ -kor); szerén (-szer)* viszonyító elemmel ellátott tartalmas szavakat a névutós névszók között tárgyalom. E viszonyító elemek névmási alapszóval összetett határozószókat alkotnak, besorolásuk így a határozószók közé történt.

A határozói igenévi eredetű névutók közül a *megválva (-tól)* valamennyi előfordulása névutói, míg a *fogva(-tól)* névutó előfordulásainak csak egy részében viselkedik a ma is használatos névutói szerepben, a *fogva (-nál)* egyetlen előfordulásában pedig névutószerűen viselkedik.

Előfordul egy olyan ragos névszói eredetű névutó is a kódex szövegében, amely ma, a kódexben előforduló alakjában nem funkcionál névutóként, s a vizsgált szövegben is csak igen csekély számú példa található rá, ez az elem a *számába*.

Sajátos módon viselkedik még egy névutónk, a szóhatár-eltolódással keletkezett *nélkül(ön)*, mely alakját tekintve úgy mutatkozik, mintha éppen keletkezőben lenne vizsgált korszakunkban és vizsgált korpuszunkban, ugyanakkor funkcióját tekintve már egyértelműen névutónak tekinthető.

A fenti átmeneti kategóriákon kívül a következő névutók szolgálnak még a határozói viszony kifejezésére a kódex szövegében: *alól, alatt, alá; által; elől, előtt, eleibe; elvöl, elvé (elvett); ellen; felől, felé; (fölött ~) felett; kívül; közibe; közül között (közé); közepett; körül; mögül, mögött, mögé; mellett; miatt; szerint; után; belül (-n), közel (vmihez).*

2. 3. A határozószók kategóriája szintén felvetett elhatárolási kérdéseket, egyrészt az előzményszerkezetektől, vagyis a ragos névszóktól, melyekre vagy a ragos névszók vizsgálata, vagy a határozószók számbavétele során tértem ki. Ugyanakkor dolgozatomban eltekintettem attól hogy bemutassam egyenként a határozószók szófaji átértékelődését.

2. 4. Önálló fejezetbe került D. MÁTAI felfogása alapján a névmási határozószók kategóriájának tárgyalása, mivel szerint e csoport elemei inkább sorolandók a névmások közé, mint a határozószókhoz. E csoport elemeivel kapcsolatban itt az összefoglalásban egyetlen momentumot emelnék ki. A Bécsi Kódexben előforduló adatok tükrében kimondhatjuk, hogy a *közepettem* nemcsak névutó → határozószói személyes névmás irányú kezdeményezésnek tekinthető, ahogy ezt G. VARGA állítja *A magyar nyelv történeti nyelvtana* vonatkozó fejezetében (l. G. VARGA, 1992: 475), hanem egyértelműen névutóval korreláló határozószói személyes névmás.

2. 5. A kifejezőeszközök elhatárolásának kérdése kevesebb problémát vetett fel a határozói igeneveket érintően, bár néhány esetben érvényesíteni kellett a határozói igenév – határozószó kategória kijelölésének szempontjait l. pl. *nyilván*.

2. 6. A *-ni* képzős igenév esetében annak eldöntésében, hogy az adott igenév határozói viszonyt fejez-e ki egyértelműen az igenév adott mondatban betöltött funkciója volt meghatározó.

3. A kódex szövegében a határozói viszony kifejezésére összesen 9528 adatot találtam, melyek a fenti kifejező eszközök alapján a következőképpen oszlanak meg:

Kifejező eszköz	Összes előfordulása a kódexben
Ragtalán névszóval kifejezett határozók	18
Ragos névszóval kifejezett határozók	5818
Névutós névszóval kifejezett határozók	718
Határozószók	1301
Határozószói személyes névmások	993
<i>-va/-ve -ván/-vén</i> képzős igenevek	582
<i>-ni</i> képzős igenév	98

Összesen	9528
----------	------

4. A Bécsi Kódex szövegében előforduló határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatikai eszközöket nemcsak szótani, alaktani, hanem funkcionális szempontból is szemügyre vettem. Az egyes kifejezőeszközök funkció szerinti megoszlása a következőképpen alakul: 1. Az összesen 18-szor előforduló határozói viszonyt kifejező *Ř* ragos névszó 2 esetben időhatározói szerepű, 16 esetben pedig egyéb elvont körülmény kifejezésére szolgál. 2. A határozói viszony kifejezésére szolgáló leggyakoribb eszköz, a ragos névszó összesen 5818 esetben fordul elő, melyből 1777-szer helyviszonyt fejez ki, 440-szer funkciója időhatározói, 2665-ször egyéb körülményviszony kifejezésére szolgál, 936 esetben pedig a fölrendelt tag aszemantikus vonzataként szerepel. 3. Lényegesen kevesebbszer, mintegy nyolcad annyiszor fordul elő névutós névszó határozói viszony kifejezésére. Az összesen 718 névutós névszó funkció szempontjából úgy oszlik meg, hogy helyviszonyt fejez ki 307 esetben, időviszonyt 80-szor, egyéb elvont határozóként 235-ször fordul elő, míg aszemantikus vonzatként 96-szor. 4. A határozószók száma 1301, ebből helyviszonyt 204, időviszonyt 557, egyéb elvont körülményviszonyt pedig 540 fejez ki. 5. A ragokkal és a névutókkal korreláló határozószói személyes névmások száma összesen 993. Ebből helyhatározói szerepű 276, egyéb elvont határozó 234, aszemantikus vonzat pedig 483. Időhatározó kifejezésére ez az eszköz nem szolgál. 6. A *-va/-ve, -ván/-vén* képzős igenév, mely csak határozó lehet a mondatban összesen 582 előfordulásából 179-szer időviszonyt fejez ki, 403 esetben pedig egyéb elvont határozóként funkcionál. 7. A *-ni* képzős igenév funkciója pedig 98 előfordulásából 50 esetben egyéb elvont határozó, 48 esetben pedig aszemantikus vonzat.

	Helyhatározó	Időhatározó	Egyéb elvont határozó	Aszemantikus vonzat
Ragtalan névszóval kifejezett határozók	–	2	16	–
Ragos névszóval kifejezett határozók	1777	440	2665	936
Névutós névszóval kifejezett határozók	307	80	235	96
Határozószók	204	557	540	–
Határozószói személyes névmások	276	–	234	483
<i>-va/-ve -ván/-vén</i> képzős igenevek	–	179	403	–
<i>-ni</i> képzős igenév	–	–	50	48
Összesen	2564	1258	4143	1563

Irodalom

A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Budapest, Akadémiai Kiadó 1959–62.

A magyar nyelv történeti — etimológiai szótára. Főszerk. Benkő Loránd, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.

ÁGOSTON MIHÁLY 1971. Az *-n* toldalékú melléknevek alaki és szófaji megoszlása. In Tanulmányok 3. füzet. Újvidék, 7-57.

ANTAL LÁSZLÓ

1961. *A magyar esetrendszer*. NyelvtudÉrt. 29: 86-92.

1985. A hatodik mondatrész. Magvető Kiadó, Budapest.

BALÁZS JÁNOS

1961. Nyelvtanirodalmunk előzményei és kezdetei. In Nyelvtani Tanulmányok Tankönyvkiadó, Budapest, 1961. 167-181.

1964. Belviszonyragjaink eredetéhez. In NyelvtudÉrt. 40 : 28-33

BALOGH JUDIT

1998. A névragozás. In MNy. 122: 467-489.

2000. A névragozás. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest, 183-205.

2000. A névutó. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest, 259-62.

2000. Az igekötő. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest, 264-67.

2000. A kötőszó. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest, 268-75.

BALOGH PÉTER 1897. A határozók osztályozása In Nyr. 26: 351-56, 385-92.

BÁRCZI GÉZA 1963. *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat Kiadó
Bécsi Kódex. [1416 u./] Szerk. MÉSZÖLY GEDEON, Budapest, 1916 (Új nyelvemléktár I.)

BEKE ÖDÖN 1925. A mondatrészek fejlődése In Nyr. 54. 77-83; 108-112.

BENKŐ LORÁND

1961. Felvilágosodás kori nyelvtanaink szerepe az irodalmi írásbeliség normáinak alakulásában In Nyelvtani Tanulmányok Tankönyvkiadó, Budapest, 185-202.

1967. A magyar nyelvtörténet forrásai és felhasználásuk módszere. In Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest, 21-91.

1980. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Budapest.

1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Budapest.

BERRÁR JOLÁN

1956. A *-tól fogva* névutó kialakulásáról In MNy. 52. 429-435.

1957a. Magyar történeti mondattan Tankönyvkiadó, Budapest.

1957b. Fejezetek határozóragjaink történetéből. In NytudÉrt. 13.

1960. Hasonlító kötőszók a Huszita Bibliában, In MNy.LIII. 396.

1967 Szótörténet. In Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest, 193-211.

1967. A szóelemek alaktörténete. In Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest, 212-234.

1967. Mondattörténet. In Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest, 389-487.

1973. Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In Rácz Endre és Szathmári István (szerk.), Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből, Tankönyvkiadó, Budapest, 99-124.

1982. Próbák és problémák: a mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához A szófajok. In NytudDolg. 33: 7-32.

DÓCZI IMRE 1886. A határozók logikája.

FARKAS VILMOS 1957. A *számára /számomra, számodra stb./, részére* használatáról. In Nyr. 91: 281-84.

FORGÁCS TAMÁS 1996. A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései = Studia uralo-altaica supplementum 5. Szeged.

GOMBOCZ ZOLTÁN

1929. Mi a mondattan. In MNy. 25. 1-7.

1949. Syntaxis. Történeti magyar nyelvtan V. rész. Kiadja a Pázmány Péter Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Budapest, Közzéteszi PAIS DEZSŐ

GULYÁS ISTVÁN 1897. A határozók rendszere középiskolai nyelvtanításunkban

GYÖRKÖSI ALAJOS 1970. Latin — magyar szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.

GYURITS ANTAL 1857. Mondattan tanodai és magánhasználatra. Pest.

HADROVICS LÁSZLÓ 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó

HAJDÚ PÉTER 1966. Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.

HUTÁS MAGDOLNA, R.

1991. Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 649-672.

1991. Az alárendelő szerkezetek: Az igenévi szerkezetek. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 673-675.

1995. Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 247-317.

1995. Az alárendelő szerkezetek: Az igenévi szerkezetek. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 318-328.

IMRE SAMU 1956. A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben, In Mny. 49: 348.

JÁSZÓ ANNA, A.

1991. Az igenevek. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 319-352.

1992. Az igenevek. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 411-453.

1999. A grammatikáról In MNyTK. 212, 318-326.

JUHÁSZ DEZSŐ

1991. A kötőszók. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I., Budapest, Akadémiai Kiadó, 476-500.

1991. A módosítószók. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I., Budapest, Akadémiai Kiadó, 501-513.

1992. A kötőszók. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1., Budapest, Akadémiai Kiadó, 772-814.

1992. A módosítószók. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1., Budapest, Akadémiai Kiadó, 815-838.

KALETA MÁTÉ 1904. A Szent László királyról címzett nyitrai r. kath. főgimnázium értesítője az 1903-1904-ik tanévről. Nyitra.

KALMÁR ELEK 1904. A mondatrészek = NyK. 32.

KÁROLY SÁNDOR

1956. Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában, Akadémiai Kiadó, Budapest

1957. Elkülönítő — kiemelő szerepű névutóink történetéhez. In Mny. 53: 103-108.

1965. A Bécsi Kódex nyelvtana, Akadémiai Kiadó, Budapest

1970. Általános és magyar jelentéstan. Budapest

KATONA KRISZTINA

1997. Névutós szerkezetek vizsgálata Mikszáth Kálmán *Tót atyafiak* és *A jó palócok* című novellás köteteiben. Szakdolgozat, Miskolc,

1998. Névutós szerkezetek Móricz Zsigmond elbeszéléseiben. OTDK. Humán Tudományok Szekciója, Miskolci Egyetem

1999a. A névutós szerkezet mint igei bővítmény a Bécsi Kódexben, különös tekintettel az *ellen* névutóra In *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*, JATE, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged 91-96.

1999b. A névutós szerkezet vizsgálata egy irodalmi műben In MNyj. 37: 243-48.

2000. Névutó szerepű határozói igenevek a Bécsi-kódexben In MNyj. 38: 209-221.

2002. Reformtörekvések a magyar grammatika terén In Szerk. Kurunczi Jenő – Szakács Mihály, *Kossuth-émlékkülés*, Szarvas, 2002. IX. 19., TSF–PFK, Szarvas, 39-46.

- KESZLER BORBÁLA 2000. A határozók. In Keszler Borbála (szerk.) Magyar grammatika. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest, 423-443.
- KIEFER FERENC
1987. A magyar főnév esetei. In Magyar Nyelv 83. 481-486.
1998. Alaktan. In É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER, Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Budapest
- KISS ANTAL
1971. A határozós szerkezetek a Példák Könyvében, Kézirat
2000. A *-be* és *-ben* ragos határozók az Apor-kódexben In. MNyj. 38: 239-247.
- KLEMM ANTAL
1922. A magyar mondat ősi elemei. In MNy. 18. 10-17.
1927. A finnugor mondat őstörténete. In MNy. 23. 328-341.
1928. A mondattan elmélete. Budapest, MTA..
- 1928-1942. *Magyar történeti mondattan.* = A magyar nyelvtudomány kézikönyve II/6, Budapest
- KLEMM IMRE 1956. A mondattan mivolta In MNy. 52. 406-415.
- KOMLÓSY ANDRÁS 1992. Régensek és vonzatok. In Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan. Budapest, Akadémiai Kiadó, 307-323.
- KORCHMÁROS VALÉRIA, M 1998. Mondattan. JATEPress.
- KOROMPAY KLÁRA
1991. A névszóragozás. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I., Budapest, Akadémiai Kiadó, 284-318.
1992. A névszóragozás. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1., Budapest, Akadémiai Kiadó, 355-410.
- KUGLER NÓRA
2000. A módosítószó. In Keszler Borbála (szerk.) Magyar grammatika. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest, 298-303.

LENGYEL KLÁRA

1989. Határozói igeneveink szófajváltásáról In Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből szerk. Rácz Endre, Tankönyvkiadó, Budapest.

2000. Az igenevek. In Keszler Borbála (szerk.) Magyar grammatika. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest, 223-245.

LŐRINCZY ÉVA, B.

1955. Az *-ént*, *-ként*, *-nként* határozóragok eredetének kérdéséhez. In MNy. 51: 169-176

1962. A határozó. In Tompa József (szerk.) A mai magyar nyelv rendszere II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 162-258.

MAJTYINSZKAJA, KLARA E. 1967. A magyar határozószók képzésének történetéből In NytudÉrt. 58: 142-47.

MARKÓ LEHEL IMRE 1960. *Néhány szó a között névutó használatáról*. In Nyr. 84, 307-09.

MÁTAI MÁRIA, D.

1971. A határozók, névutók és igekötők rendszere a Müncheni Kódexben, Budapest.

1991. A határozószók. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 401-432.

1991 Az igekötők. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 433-441.

1992. Az igekötők. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 662-695.

1992a. A határozószók. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 570-660.

1992b. A határozószó-rendszer fejlődésének fő jellemzői In. Keszler Borbála (Szerk.) *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből* Tankönyvkiadó, Budapest, 197-218.

2002. A névutók és a névutómelléknevek története In Nyr. 126: 72-87.

MOLNÁR FERENC, A.

1991. A két- és többszófajúság; a szófajváltás. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 553-583.

1992 A két- és többszófajúság; a szófajváltás. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 911-928.

MOLNÁR ILONA, H.

1961. Egy sajátos, határozó alakú mondatrésze. In *Nyelvtani Tanulmányok* Tankönyvkiadó, Budapest, 143-154.

1973. A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója. In *ÁNyT.* 9: 129-44.

NÁDASDY ÁDÁM–SIPTÁR PÉTER 1994. A magánhangzók. In *Strukturális magyar nyelvtan 2.* Akadémia Kiadó, Budapest, 42-181.

NAGY FERENC 1989. *A mai magyar nyelv című tankönyv és a kvantitatív nyelvészet.* In *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 21-31.

NYIRKOS ISTVÁN

1999. A kontamináció szerepe a mondat fejlődésében. In *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*, JATE, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged 1999, 133-41.

2000. A *-kor* toldalék és az illeszkedés In *MNyj.* 38:319-323.

PAIS DEZSŐ 1950. Mondatrészek – beszédrészek In *MNy.*46. 296-309.

PAPP ISTVÁN 1956. Az állítmányi szerkezet őstörténete, In *MNyj.* 3: 3-28.

RÁCZ ENDRE

1968. Mondattan. In Ráczy Endre (szerk.) *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 205–457.

1970. Mondattani elemzések. Tankönyvkiadó, Budapest, 5. kiadás, 1989.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

1960. A névutó műszóról. In Mny. LVI,98-101.

1961. A névutók mivoltáról és keletkezéséről. In Nyelvtani tanulmányok,
Szerk. Sulán Béla 89-101.

1964. Egy névutótípusról. In NytudÉrt., 40: 314-19.

1965. A magyar nyelv névutó rendszere. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1967. A magyar szintagmarendszer néhány kérdéséről. In NytudÉrt. 58: 191-5.

1989. Névutórendszerünk fejlődéstörténetéhez. Folia Uralica Debreciensia 1. 109-21.

1997. Kétszázéves a „Debreceni grammatika” In Mnyj. XXXIV. 21-41.

2000. Rag vagy névutó? (A Jókai-kódex *-balól/-belől* toldalékaihoz). In MNYj. 38:
361-375.

SIMON GYÖRGYI 1989. A szófaji felosztás problémái. In Tanulmányok a mai
magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Tankönyvkiadó, Budapest, 33-57.

SIMONYI ZSIGMOND

1879. Magyar nyelvtan fölsőbb osztályoknak

1885. Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon, Budapest.

1888-92. A magyar határozók I-II. Budapest

SIPOS PÁL 1991. A névmások. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv
történeti nyelvtana I.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 353-399.

SZINNYEI JÓZSEF 1883-1885. Magyar nyelvtan

SZVORÉNYI 1861. Magyar nyelvtan tanodai és magánhasználatra. Pest, 4. kiad.
Budapest, 1876

TEMESI MIHÁLY

1958. A névutó /postpositio/. In A Magy. Nyelv és irod.Tan.,1958/2, 15-19.

1961. A névutó. In Tompa József (Szerk.), *A mai magyar nyelv rendszere I.*
Akadémiai Kiadó. Budapest, 281-5.

TOMPA JÓZSEF

1961. A névszói viszonyragozás In Tompa József (Szerk.), *A mai magyar nyelv rendszere I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 552-583.

1975. Mellékneveink *-ul/-ül* toldalékos alakjai a mai szinkroniában In MNy. 71: 132-42; 308-18

VARGA GYÖRGYI, G. 1992. A névmások. In Benkő Loránd (Főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 455-569.

VELCSOV MÁRTONNÉ

1968. A névutó. In Rácz Endre (szerk.) *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 76-8.

1968. A névszók ragozása. In Rácz Endre (szerk.) *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 186-205.

1968. A határozószók. In Rácz Endre (szerk.) *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 57-69.

1968. A névszók. In Rácz Endre (szerk.) *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 25-56.

ZSILINSZKY ÉVA

1981. *A képpen* nyelvtörténetéhez In MNy. 77: 82-4.

1991. A névutók. In Benkő Loránd (Főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 442-460.

1992. A névutók. In Benkő Loránd (Főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 696-715.

Grammatical means of expressing adverbial relations in the Vienna Codex

When studying the history of a language, researchers can choose between two alternative methods: either they look at the available documentation of a specific area to some extent, sometimes sketchily, due to the size of the corpus, or they study a specific document, paying close attention to every piece of data. The present thesis, titled *Grammatical means of expressing adverbial relations in the Vienna Codex* follows the latter mentioned method of inquiry.

This work consists of three main parts. The first part is about adverbials as a grammatical category, the possible ways of expressing adverbial relations, their linguistic realisation. The second chapter, which plays a central role in this dissertation, first discusses the problem of classifying the different adverbial expressions according to word classes, morphological, functional and quantitative criteria found in the corpus under study, then it goes on studying the grammatical expressions: caseless nominals, case-marked nominals, nominals with postpositions, adverbials, adverbial pronominals, participals ending in *-va/-ve*, *-ván/-vén* and infinitivals (ending in *-ni*). The third part of this work presents the complete system of grammatical means expressing adverbial relations in Vienna Codex, summing up the results of the previous chapters.

Using the classificatory criteria to establish the separate classes, we can conclude the following after analysing the data:

There are 9528 pieces of data expressing adverbial relations in the codex.

Caseless nominals expressing an adverbial role, which occur 18 times all in all have a temporal meaning in 2 cases, and express other circumstances in 16 cases.

The most frequent means of expressing adverbial relations is by caseless nominals, of which there are 5818 in the corpus, out of these 1777 express location, 440 temporality, 2665 other circumstances and 936 are asemanitic complements of the superordinate elements.

Nominals with postpositions occur *munh lest*, approximately 1/8th of the data expressing adverbial relations. The total sum of 718 occurrences functionally break down to 307 locative, 80 temporal, 235 abstract types of other adverbials, and 96 asemanic complements.

There are 1301 adverbials, of which 204 expresses location, 557 temporality and 540 abstract circumstances.

Adverbial pronominals, which relate to case-marked pronominals and pronominals with postpositions amount to 993. 276 is locative, 234 expresses abstract circumstances and 483 are asemanic complements.

There are 582 *-va/-ve*, *-ván/-vén* participials, which can only be adverbials in the clause, and out of these 179 expresses temporality, 403 expresses abstract relations.

The 98 infinitivals with the ending *-ni* break down to 50 abstract adverbials and 48 asemanic complements.